

ამირან კახიძე, შოთა მამულაძე

**ჭოროხის აუზი
კოლხური კულტურის
უძველესი ქერა**

**ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“
ბათუმი – 2000**

ნაშრომში უახლესი აღმოჩენების მიხედვით ნაჩვენებია, რომ ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა მაღალგანვითარებულ ბრწყინვალე ბრინჯაოს კოლხური კულტურის უძველეს კერას; თვითმყოფადი, დასავლურ-ქართული კოლხური კულტურის გენეზისის მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი მძლავრმა ისტორიულმა წანამძღვრებმა. შესაბამისად მიმოხილულია ამ მხარის ახალი ქვის ხანისა და ენეოლით-ადრებრინჯაოს მონაპოვრები. ჭოროხის აუზის უძველესი მეტალოგენური კერის არსებობამ, ანატოლიურ თუ ეგეოსურ ცივილიზაციებთან სიახლოვემ ხელი შეუწყო სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს გადაქცევას კოლხური კულტურის სამშობლოდ, ქართული სახელმწიფოებრიობის აკენად. საკვლევ ტერიტორიაზეა უპირატესად წარმოდგენილი ამ კულტურის ძირითადი კომპონენტების პროპორციები, გარდამავალი ფორმები და უადრესი ნიმუშები. პირველად შედის სამეცნიერო მიმოქცევაში აჭარის მთიანეთში, აჭარის-წყლის ხეობასა და მდ. ჭოროხის ქვემო წელზე საეველ კვლევა-ძიებისა თუ შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა. ამ მიმართებით განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ყიშლას, ჯანჯღნარის, ნაჩადრევის, ვაიოს, სიხალიძეების, ზუნდაგის, კირნათის, თხილნარისა და ტალახნარის მონაპოვრები. ახლო მომავალში ბევრი ექსპონატი დაამშენებს ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის საექსპოზიციო დარბაზს.

ავტორები რწმენას გამოთქვამენ, რომ წიგნი გარკვეულ სამსახურს გაუწევს ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსულით დაინტერესებულ მკითხველ საზოგადოებას; ასევე, სიამოვნებით მიიღებენ საქმიან შენიშვნებსა და წინადადებებს.

რედაქტორი ბ. ბრიგოლია - ისტორიულ მემკვიდრეობათა დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები: ს. გოგიტიძე და ნ. პაპაიძე - ისტორიულ მემკვიდრეობათა კანდიდატები

წინასიტყვაობა

ჩვენი საუკუნის 90-იანი წლებისათვის ქვეყანაში შექმნილ სიძნელეებთან დაკავშირებით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, აჭარის ტერიტორიაზე გეგმაზომიერი საველე არქეოლოგიური სამუშაოები დროებით შეჩერდა. ვითარება მკვეთრად იცვლება 1998 წლიდან, როცა შეიქმნა საქართველო-ბრიტანეთის, კერძოდ, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმისა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის აშშ-ოლის მუზეუმის ბერძნულ-რომაულ სიძველეთა დეპარტამენტის ფიჭვნარის პირველი საერთაშორისო ექსპედიცია. 1998-2000 წლებში ექსპედიციამ ფიჭვნარის ნაქალაქარის, ძვ.წ. V ს. კოლხური სამაროვნის, ძვ.წ. V-IV ს.ს. ბერძნული ნეკროპოლისა და ელინიზმის ეპოქის სამაროვანზე განახორციელა ფართო მასშტაბის საველე სამუშაოები. ქვეყნის ეროვნული საგანძური შეივსო უახლესი აღმოჩენებით, დაიწერა არაერთი ნაშრომი, რომელიც მალე გამოქვეყნდება ქართულ და ინგლისურ ენაზე. სპეციალისტები ორგზის იყვნენ მიწვეული ბრიტანეთის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ ოქსფორდსა და ლონდონში. მსგავსი კონტაქტები მომავალშიც გაგრძელდება.

2000 წლიდან მუშაობა დაიწყო გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალისა და გერმანიის ფ. შილერის სახელობის იენის უნივერსიტეტის ერთობლივმა ექსპედიციამ. ზელშეკრულების თანახმად ექსპედიცია 6 წლის განმავლობაში იმუშავებს აფსაროსისა და მისი შემოგარენის ტერიტორიაზე. საველე სამუშაოებში მონაწილეობას იღებენ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის თანამშრომლები.

მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო აჭარის არქეოლოგიური კვლევადიების ისტორიაში აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის უზენაესი

საბჭოს გადაწყვეტილებით, პირადად ბატონ ასლან აბაშიძის ინიციატივით 1994 წლის მაისში ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დაფუძნება და გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალის შექმნა. 1995 წლიდან აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს დაფინანსებით საინტერესო სამუშაოებს ახორციელებს გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ფონდები ყოველწლიურად ივსება ახალ-ახალი შემთხვევითი აღმოჩენებით.

ნაშრომი მიზნად ისახავს სამეცნიერო მიმოქცევაში შეიყვანოს ახლად მოპოვებული ნივთიერი კულტურის ძეგლები. გარდა ამისა, ახლანდელი მონაცემებისა და უახლესი მონაპოვრების მიხედვით შესაძლებელი ხდება კიდევ ერთხელ გაავამაზილოთ ყურადღება ჭოროხის აუზის როლზე კოლხური კულტურის ფორმირებაში. მართლაც, განსაკუთრებულია საკვლევი რეგიონის წვლილი ჩვენს ქვეყანაში მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ფორმების ჩასახვა-განვითარებაში, უძველესი მეტალოგენური კერის ფორმირებაში, მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი კოლხური კულტურის გენეზისში, ანატოლიურ თუ ეგეოსურ ცივილიზაციებთან ურთიერთობებში, აქვე დაირწა პირველი სახელმწიფოებრიობის აკვანი (დიოხი, კოლხა), გაჩნდა რკინის მეტალურგიის უძველესი კერები. კიდევ უფრო მკვეთრ აღმავლობას განიცდის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო. ანტიკურ ხანაში (ძვ.წ. VI ს.-ახ.წ. IV ს.) იგი მსოფლიო ისტორიული პროცესების მონაწილე ხდება. მასზე გადიოდა უმნიშვნელოვანესი საზღვაო, სამდინარო თუ სახმელეთო მაგისტრალები. ათასწლეულის მანძილზე უწყვეტი საეაჭრო-ეკონომიკური თუ კულტურული ურთიერთობანი ჰქონდა ჯერ ბერძნულ, ხოლო შემდგომ რომაულ სამყაროსთან. ამ საკითხების შესახებ საუბარი სხვა დროს იქნება. ამჯერად ჩვენი კვლევის ინტერესების სფერო შემოიფარგლება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლებით. ბუნებრივია, გარკვეული მონაცემებია მოტანილი უფრო ადრეული მონაპოვრების შესახებაც.

ჭოროხის აუზის გაოგრაფიული გარემო

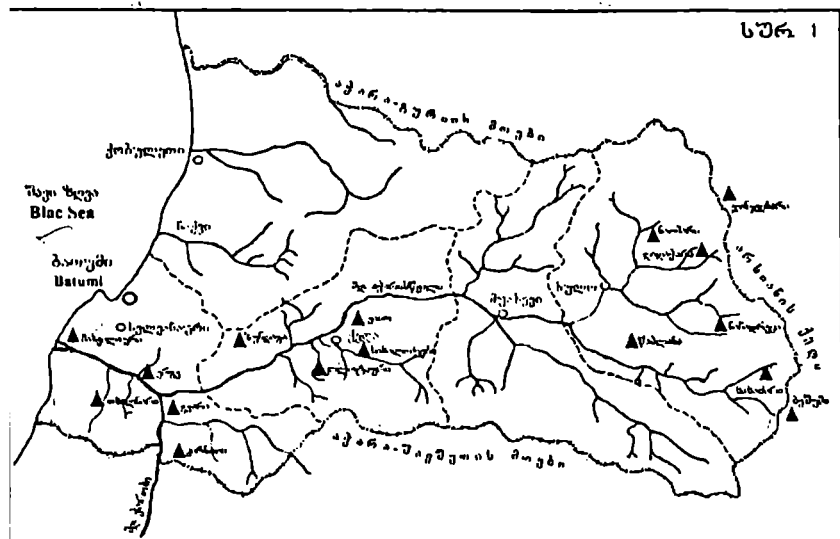
კავკასია, კერძოდ, მისი სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, სამართლიანად ითვლება საკაცობრიო ცივილიზაციის ერთ-ერთ უძველეს კერად. თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით იგი წარმოადგენდა ორი კონტინენტის — ევროპისა და აზიის საზღვარზე მოთავსებულ ძველი კულტურული სამყაროს შემადგენელ ნაწილს. აწ განსვენებული არქეოლოგი ე.კრუპნოვი მიუთითებდა, რომ კავკასიის უძველესი გომებისა და ხალხების როლი მარგო იმით არ ამოიწურება, რომ შექმნეს მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი არქეოლოგიური კულტურები და მძლავრი ჰეგალურგიული კერები, არამედ ისინი ამავედროულად გამოდიოდნენ შუამავლებად ათასწლეულების მანძილზე ევროპისა და კულტურულად ადრე დაწინაურებულ ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის ურთიერთობათა სფეროში.¹

ამ სიტყვების თანაბრად გავრცელება შეიძლება ჩვენს უშუალო საკვლევ გერიტორიაზე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოზე, რომელიც სახმელეთო თუ საზღვაო-სამდინარო მაგისტრალებით უშუალოდ ეკვროდა და უკავშირდებოდა უძველეს ანატოლიურ, წინააზიურ თუ ევგოსურ ცივილიზაციებს. ამ ბოლო წლებში ჩვენი ქვეყნის საგანძური მნიშვნელოვნად გადიდრდა ახალი აღმოჩენებით, რომლებიც ადასტურებენ, რომ ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა საკაცობრიო კულტურის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერას, თვითმყოფადი კულტურებისა, უძველესი ქართული ტომობრივი და სახელმწიფოებრივი გაერთიანების აკვანს (სურ. 1).

მოკლედ მიმოვიხილავთ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, განსაკუთრებით ჭოროხის აუზის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოს. ღაღიწყებით ზღვისპირეთით.

¹ Крупнов Е.И. Кавказ в древнейшей истории нашей страны.,-ИИ, 5, 1966, стр. 40.

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს გავისაღიროთი. ჭოროხის აუზს, თანამედროვე აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკას დასავლეთიდან სამღერავს შავი ზღვა, აღმოსავლეთიდან – არსიანის ქედი, სამხრეთიდან – შავშეთის ქედი. სანაპირო ვაკე-დაბლობებს აღმოსავლეთით ბორცვები ცვლის. მათი ერთი ნაწილი ზღვამდე აღწევს ციხისძირის, მწვანე და გონიოს კონსეხების სახით. ბორცვები მდინარეების: კინტრიშის, ჩაქვისწყლის, ყოროლისწყლის, ბა-

რცხანისწყლის, ჭოროხის და სხვა მდინარეების აუზთა წყალგამყოფებია. ბორცვიანი ზონა აღმოსავლეთით იცვლება სამუალო სიმაღლის მთებით, ამ უკანასკნელს კი მაღალი მთები ცვლის. ჩრდილოეთიდან მდ. კინტრიშამდე სოლისებურადაა შემოჭრილი კოლხეთის ვაკე-დაბლობი. სამხრეთით, ბათუმის მიდამოებში, მდებარეობს კახაბრის ვაკე, რომელიც მდ. ჭოროხის მეოთხეული და თანადროული ნაფენებითაა შექმნილი. ადრე კახაბრის ველი ჭოროხის დელტა ყოფილა. გეომორფოლოგიური და ისტორიული მონაცემები. ცხადყოფენ, რომ უკანასკნელი ათასწლეულების მანძილზე მომხდარა სანაპირო ხაზის არსებითი ცვლილებები ჭოროხის დელტისა, ბათუმის და ბათუმის ყურის წარმოქმნის შედეგად. ჭოროხის, კინტრიშის, ჩოლოქის, ჩაქვისწყლის აკუმულაციური

დაბლობების ფუძე მიმართულია ზღვისკენ, ხოლო წვერი სოლის-
ებურად იჭრება ბორცვიან მთისპირა რელიეფში ხეობების გასწე-
რივ.

აჭარის ვაკე-დაბლობები ახლო გეოლოგიურ წარსულში, სახ-
ელდობრ, მესამეულის ბოლოს და მეოთხეულის დასაწყისში ზღე-
ით იყო დაფარული. ზღვის უბეების ადგილზე წარმოიშვა აკუმუ-
ლაციური დაბლობები, რომლებიც წარმოდგენილია თიხის, ქვიში-
სა და რიყის შემცველი ქანებით. მეოთხეულის ნალექები ძირითა-
დად წარმოადგენენ პერიფერიულ ნაწილებში მდებარე ქედების
გადარეცხვის პროდუქტს, გადაგანილს მდინარეებით; ნაწილი კი –
ზღვის აბრაზიული მოქმედების შედეგია.

სანაპირო ვაკე-დაბლობებს ეკვრის ბორცვებისა და მთისპირ-
ების რელიეფი, რომელიც ოროგრაფიულად აჭარა-გურიის ქედის
სამხრეთ-დასავლეთ, დასავლეთ, ჩრდილო-დასავლეთ განტოგებ-
ათა დაბლობებებითაა წარმოდგენილი.²

ბორცვიან-მთისპირა რელიეფს აკრავს დაბალი და საშუალო
სიმაღლის გექტონიკურ-ეროზიულ მთა-ხეობათა რელიეფი. იგი
წარმოდგენილია აჭარა-გურიის ქედის დასავლეთი, ჩრდილო-და-
სავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი განტოგებებით, აგრეთვე აღმ-
ოსავლეთი ჭანეთის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილით.

საშუალო სიმაღლის მთიანი რელიეფიდან ჩრდილო-აღმოსავ-
ლეთისა და აღმოსავლეთის მაღალმთიანი რელიეფი ვრცელდება.

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მთისწინეთის ერთსართ-
ულიანი გორაკ-ბორცვოვანი ზოლი ხასიათდება ნესტიანი სუბტრ-
ოპიკული ჰავით, წითელმიწა ნიადაგებით და კოლხეთის გიპის
მცენარეულობით. აქ არის ნამდვილი სუბტროპიკული ლანდშაფტი
დამახასიათებელი კლიმატური, ნიადაგური და გეობოტანიკური
პირობებით. ეს ზოლი მიუყვება აჭარა-იმერეთის ქედის დასავლ-
ეთ დაბლობებსა და მის გოგებს – შავშეთისა და პონტოსის ქე-
დებს. გეოლოგიურ აღნაგობაში მონაწილეობს მესამეული და მე-
ოთხეული ფორმაციები, კერძოდ, ნატანებამდე პალეოგენური (ვე-
ლკანოგენური ეოცენის პორფირიტული წყება). მის ჩრდილოეთით
კი – ნეოგენური და ოლიგოცენური ნალექები. მეოთხეული ნაფე-

2 ქ. ალასანია, აჭარის ასსრ დასავლეთი ნაწილის გეოგრაფიული ლანდშაფტები. -
ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, ბათუმი, 1958, გვ. 213-240; მისივე,
აჭარის დასავლეთი ნაწილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დასახიათება. - ბათუმის პედაგო-
გიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII-VIII, ბათუმი, 1959-1960, გვ. 160-166.

ნები მდინარეული და ზღვური გერასებითაა წარმოდგენილი, რომელთაც ამფითეაგრიზებული განლაგება აქვთ. ოროგრაფიულად აჭარა-გურიის მთისწინეთი რამდენიმე მონაკვეთისაგან შედგება, რომლებიც მცირე კავკასიონის მთიანეთის სხვადასხვა შემადგენელ ერთეულს ეკუთვნის. მთისწინეთს მოსდევს მაღალმთიანი ალპური ზონა.

ზღვის სანაპირო ვაკე-დაბლობის, გორაკ-ბორცოვანი და მთისწინა ზონისათვის (ზღვის დონიდან 400-500 მ სიღრმეზე) დამახასიათებელია ნოტიო სუბტროპიკული ჰავა, თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ცხელი ზაფხული. საშუალო წლიური ტემპერატურა $+13-+14^{\circ}$. მცენარეთა ნაწილი შუა ზამთარშიც განაგრძობს ვეგეტაციას, რაც მხარეს აძლევს ბუნების განუმეორებელ სილამაზეს. იგი თავისებურ „ნალექთა პოლუსსაც“ წარმოადგენს. საშუალო წლიური ნორმა 1800-2700 მმ-ია. კოლხეთის სწორედ სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილშია წარმოდგენილი რელიქტური მეზოფილური ფლორა, რომელიც აქ მესამეული პერიოდიდან შემორჩა.

ჩვენს საკვლევ გერიგორიაზე და მთელს აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთში ადრე გაბატონებული ყოფილა კოლხეთის გიპის გაუვალი ლეშამბოიანი ტყეები (მუხა, რცხილა, წაბლი და სხვა) და ჭაობის მცენარეულობა (ლელი, წყლის ბაია, ჭაობის მამბახი და სხვა). ახლა ეს ადგილები ნარგავ-ნათესებსა და ციტრუსოვანთა ბაღებს უკავიათ. აქა-იქ შემორჩა მურყანი, მთის ფერდობებზე კი – წიფელი და მდიდარი ქვეტყე (მოცენარი, შქერნარი, წყავნარი და ა.შ.). ტყეები მდიდარია ცხოველებით, ხოლო მდინარეები – (ჭოროხი, მაჭახელა, აჭარისწყალი, ყოროლისწყალი, ჩაქვისწყალი, დეხვა, კინგრიში, ჩოლოქი, ნაგანები) ისტოფაუნით. გვხვდება სხვადასხვა სახის ხერხემლიანი ცხოველები, ფრინველები და თევზის სხვადასხვა ჯიშები. ბევრია ბუნებრივი საძოვრები, სასარგებლო წიაღისეული – გორფი, მაგნეტიტი, რკინის მადანი, ოქრო, ფერადი ლითონები – ტყვია, სპილენძი, ბარიტი, მინერალები, საშენი მასალა, ძვირფასი ჯიშის ხეები და ა.შ.³

3 ვერცლად იხ. ალ. ჯაფახიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია. გეომორფოლოგია, I, თბ., 1926; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწილი II, 1970; ნ. კეცხოველი, საქართველოს მცენარეულობის ძირითადი ტიპები, თბილისი, 1935; გ. გველეშაიანი, კ. ნეიძე, აჭარის ასსრ ზოგადი ეკონომიკურ-გეოგრაფიული დასასიათება. – ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, XI, 1962; ნ. ნიფარაძე, ნ. ჯიბუგი, აჭარის ასსრ, ბათუმი, 1957; დ. ლისაშიძე, ნ. ნიფარაძე, აჭარის ასსრ, 1967; მ. საბაშვილი, საქართველოს სსრ ტენიანი ზონის ნიადაგები, თბილისი, 1936; ქ. ალასანია, აჭარის ასსრ

ჟორჯის ხეობა. ჭოროხი შავი ზღვის აუზის ერთ-ერთი დიდი მდინარეა. იგი სათავეს იღებს ოქუს-ბადაღალის მთებში. მისი საერთო სიგრძე 438 კმ.-ია აქედან საქართველოს ტერიტორიაზე 26 კმ-ია. ჭოროხის აუზის ფართობი 22130 კვ. კმ-ია. მდინარე უმთავრესად მიედინება ტექტონიკურ ხეობაში, აღმოსავლეთი პონტოს მთებსა და ჩრდილოეთ გაერს შორის. იგი ერთვის შავ ზღვას ქ. ბათუმის სამხრეთით, როგორც ეახუშგი ბაგონიშვილი აღნიშნავდა „დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდიანსა და ხრამოვანსა შინა“.⁴ მდ. ჭოროხი ძირითადად საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლებით. წყლის საშუალო წლიური ხარჯი შესართავთან 277 მ³/წმ. წყალდიდობა იცის გამაფხულზე, წყალმოვარდნები – შემოდგომაზე.⁵ იყენებენ სარწყავად, ხე-ტყის დასაცურებლად, ძველად დინების ქვემო ნაწილს ნაოსნობისთვისაც გამოიყენებდნენ და სხვა.⁶

მდ. ჭოროხის ქვემო წელი მრავალი ხეობით არის დასერილი, რომელთა შორის ყველაზე პატარა შავი ზღვის ნაპირის გასწვრივ მდებარეობს სოფ. გონიოსა და მაკრიალს შორის. ამ ტერიტორიის გეოგრაფიას ქმნის პონტოს ქედის ერთ-ერთი განშტოება ანტიგაერი, რომელიც ქვახიდას მთიდან იწყება და თავის სახელს აძლევს მთელ მასივს; იგი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიემართება და შავ ზღვაში იჭრება რამდენიმე კონცხით. ქვახიდიდან ჭოროხის მიმართულებით გამოდის რამდენიმე განცალკევებული განტოტება. ისინი ექვსი ხეობის დასერილ ბუნებრივ კედელს ქმნიან: კერძოდ, მაკრიალი, ბელევეანი, ჩხალი, მურღული, ქათილი, ციხილეთი. ხეობები მდინარეების სახელით იწოდებიან. ამ განშტოებათა შორის ყველაზე სამხრეთით დიდ თეფესა და მთა ციალს შორის მდებარეობს ციხილეთის ხეობა, სადაც გაშენებულია ქ. ართვინი. მურღულის ხეობა მდებარეობს ციალის განშტოებასა და

დასავლეთი ნაწილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული ლანდშაფტური დასასიათიებისათვის (საკანდ. დის.), ბათუმი, 1961; მისივე, აჭარის დასავლეთი ნაწილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დასასიათება. – ბათუმის შოთა რუსთაველის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII-VIII, ბათუმი, 1959-1960; შ. ძეგლაია, შ. კიორკეელი, აჭარის გეოლოგიური ისტორია, თბ., 1987; Гамкрелидзе П. Д. Геологическое строение Аджаро-Триалетской складчатой системы, Тб., 1949; Миллжгаладзе Д. П. Реликтовые леса Аджарин, Тб., 1982; მისივე, Проблемы геологии Аджаро-Триалетии, Тб., 1974.

4 ქართლის ცხოვრება, გ. IV, ბაგონიშვილი ეახუშგი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1973, გვ. 676.

5 ქსე, XI, თბილისი, 1987.

6 ნაოსნობაზე ის. თ. ბერაძე, მღვაინობა ქველ საქართველოში, თბ., 1981; ზ. კუტალიშვილი, ნაოსნობა საქართველოში, თბ., 1987 და სხვა.

მის ჩრდილოეთით მდებარე დაღისგითეფეს შორის. დაღისგითეფესა და ზელონადაღს შორის ჩხალის ხეობა მდებარეობს. მას თან ახლავს ბელღევანი, რომელსაც ჩრდილოეთით საზღვრავს ყარაშალვარის მთის გოგი, საიდანაც გამოდის შავი ზღვისკენ მიმართული დანარჩენი განგოტებანი. უკიდურეს დასავლეთით მდებარეობს სარფის ხეობა. ამ ხეობების მთების ზემო კალთები, გარდა ორი უკანასკნელისა, ალპურ მონას ეკუთვნის და ნოყიერი საძოვრებით არის დაფარული. ჭოროხის ხეობაში სივიწროვისა და ციკაბო მთების სიმრავლის გამო სხვა ხეობებთან შედარებით სასნავ-სათესი მიწები ცოგაა. ჭოროხის აუზის ხეობათაგან მურღულის ხეობა ნიადაგის კარგი თვისებებისა და კარგი მოსავლიანობის გამო ყველაზე დასახლებული ხეობაა. მისი პავაც ხელსაყრელია. ხანმოკლე, მაგრამ მკაცრი ზამთარი ნოემბრის შუა რიცხვებიდან იწყება.⁷ მდინარე ჭოროხის ერთ-ერთი მოზრდილი შენაკადია მაჭახლისწყალი. იგი მდებარეობს შავშეთის ქედის ბოლოს სამხრეთით და განედურადაა ორიენტირებული. შავშეთის ქედი ებჯინება ჭოროხის მარჯვენა ნაპირს სოფ. მაჭახლისპირთან მთავარანგელოზის მასივის (889 მ. ზ-დ.) სახით. იგი გამოჰყოფს აჭარისწყლისა და მაჭახლისწყლის ქვემო წელთა ხეობებს. მაჭახლისწყლის ხეობის დიდი ნაწილი დღეისათვის საქართველოს შემადგენლობაშია. ეს არის ღრმა ეროზიული ხეობა, რომლის ფსკერიც 100-300 მ აბსოლუტურ სიმაღლეზეა, იმ დროს როდესაც მეზობელი ქედების თხემები 1500-1800 მ-ს აღწევენ.⁸

კარჩხლის მთიანი მასივის ჩრდილო-დასავლური გოგი, რომელიც ჭოროხისა და მაჭახლისწყლის წყალგამყოფს წარმოადგენს, საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებში თავისი ჩრდილო-აღმოსავლური ფერდობით შემოდის 13 კმ. მანძილზე. მწვერვალ სებადალიდან დასახლებულ მდინარეთა შესართავამდე და დაგვირგვინებულია მწვერვალი გორგუელით (1447 მ).⁹

ჭოროხის აუზი მდიდარია სპილენძის საბადოებით. ა. იესენი აქ სამთამადნო წარმოების 10-ზე მეტ ლოკალურ ცენტრს გამოყოფდა. ამათგან უმთავრესი იყო ძანსულის, გიუმიშჰანეს, ხოდის, კვარცხანის, მურღულის და სხვა ცენტრები.¹⁰ განსაკუთრებულ ყუ-

7 ჯან მურიე, ბათუმი და ჭოროხის აუზი, ბათუმი, 1962, გვ. 16-18.

8 ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, გვ. 293.

9 ლ. მარუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293.

10 Нессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургин меди на Кавказе. - ИГИАИМК, вып. 120. М.-Л., 1935, стр. 156.

რადღებას იპყრობდა ძანსულის მდიდარი საბადოები, რომლებიც ა. წულაძის დახასიათებით „მთელ კავკასიაში იპყრობდა ყურადღებას“.¹¹ ძანსულის საბადოს მარაგი იმდენად დიდი იყო, რომ მის ბაზაზე რამდენიმე საწარმოს აგება შეიძლებოდა. დიდი იყო ხოდის სპილენძის საბადოები, რომელიც ართვინის ზემოთ ხოლდურსუს ხეობაში მდებარეობდა.¹²

ჭოროხის აუზი მდიდარი ყოფილა ვერცხლის საბადოებითაც. მათგან ევლია ჩელები გამოყოფს გიუმშიშანესა და ბაიბურთის ვერცხლის საბადოებს.¹³ ჭოროხის აუზი საერთოდ მდიდარი იყო სასარგებლო წიაღისეულით. სპილენძის და რკინის გარდა, აქ მოიპოვებოდა ოქრო, ვერცხლი, თუთია, ტყვია და სხვა.¹⁴ (იხ. სურ. 1).

აჭარისწყლის ხეობა. აჭარისწყლის ხეობა მდებარეობს მცირე კავკასიონის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში – ცენტრალური იტალიისა და ჩრდ. ესპანეთის განედზე. აჭარის მთიანი ქვაბული, რომელიც შემოსაზღვრულია აჭარა-იმერეთის, არსიანისა და შავშეთის ქედთა თხემებით, ესაზღვრება კოლხეთის ოლქში შემავალ აჭარა-გურიის მთისწინეთს, მცირე კავკასიონის ოლქში შემავალ აჭარა-იმერეთის ქედის ჩრდილო ფერდობსა და ახალციხის ქვაბულს.

მთავარ ოროგრაფიულ ერთეულებად გვევლინება აჭარა-იმერეთისა და შავშეთის განედური ქედები და მათი ურთიერთდამაკავშირებელი, მეტწილად მერიდიანული არსიანის ქედი.

აჭარის ქვაბულის ჩრდილო მხარე ოროგრაფიულად ემთხვევა აჭარა-იმერეთის ქედის სამხრეთი ფერდობის მონაკვეთს, მწვერვალ ერგედან მწვერვალ საყორნიაშდე. ქვაბულის სამხრული გვერდი (მხარე) უჭირავს შავშეთის ქედის ჩრდილო კალთებს და დასავლურ ნაწილში პონგოს ქედისა და კარჩხალის მასივის ჩრდილო-დასავლური გოგის ბოლოებს. იგი გადაჭიმულია მწვერვალ კანლიდალიდან („სისხლიანი მთა“) დასავლეთით 65 კმ, მანძილზე. აჭარის ქვაბულს აღმოსავლეთიდან კეცავს არსიანის ქედი, რომლის უმეტესი სამხრული მონაკვეთი თურქეთშია მოქცეული. იგი შიდა აჭარას მესხეთის ქვაბულისაგან გამოჰყოფს. საქართვე-

11 ა. წულაძე, ძანსული., გაზ. „თანამედროვე ამრი“, №7, 1915.

12 Бяцевич Л.Ф. Геологическое описание Битумского и Артавинского округов - Материалы для геологии Кавказа, II, Тифлис, 1887; Минеральные ресурсы ССР Грузии, Тифлис, 1933

13 ევლია ჩელები, ზოგაურობის წიგნი, თურქულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო გ. ჟუტურიძემ, ნაკვ. I, თბ., 1971, გვ. 318-319.

14 Бяцевич Л.Ф. დასახ. ნაშრ.

ელოს ფარგლებში არსიანის თხემი კლაკნილად არის მიმართული. შემდეგ გოდერძის უღელტეხილის უნაგირა (2025 მ), რომელზეც გადის ახალციხე-ბათუმის გზატკეცილი, არსიანის ქედს ანაწილებს ორ მონაკვეთად: მისი სამხრეთი მონაკვეთი მაღალია, ჩრდილო — უფრო დაბალი. გოდერძის უღელტეხილის დასავლურ (აჭარის ქვაბულში შემავალ) კალთებზე უფრო ნაკლები სიუხვით, ვიდრე აღმოსავლურ (მესხეთის ქვაბულში შემავალ) ფერდობებზე, მაგრამ მაინც გვხვდება ნეოგენის გროპიკული მცენარეების გაქვავებული ნაშთები და ანაბეჭდები, რომლებიც გოდერძის წყების ეულკანურ ქანებშია მოქცეული. გოდერძის უღელტეხილის სამხრეთით არსიანის თხემზე მდებარეობს აჭარის უმაღლესი მთა ყანლიდალი (3007 მ).¹⁵

ხსენებული ქედებიდან გამოწვედილი შტოქედები აჭარის ქვაბულს მრავალ ხეობად ყოფს, რომელიც დაახლოებით ემთხვევა აჭარა-შავშეთის სინკლინის ღერძს. გამოიყოფა აჭარისწყლის შემდინარე მერისისწყლის, ჩირუსისწყლის, სხალთისწყლის, ჭვანისწყლისა და ღორჯომისწყლის მნიშვნელოვანი ხეობები. მათი დიდი ნაწილი ღრმა და კანიონისებურია. მთიანი აჭარის ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი საშუალო სიმაღლის მთებს უჭირავს, რომლებიც მდ. აჭარისწყლის ხეობიდან ამფითეატრისებურად მაღლდება. ამ მთების ზემო ნაწილი კი მაღალმთიან ზონაშია მოქცეული. მთის ფერდობები და მდინარეთა ხეობები მკაფიოდ გამოსასული გერასიანობით ხასიათდება. როგორც მთები, ისე მთლიანად რეგიონი ძირითადად აგებულია პალეოგენური წყებებით. არსიანისა და შავშეთის ქედთა თხემებზე შეიმჩნევა მეოთხეული გამყინვარების კვალი, რომელსაც მოკლებულია თითქმის აჭარა-იმერეთის ქედის სამხრული (აჭარის ქვაბულში შემავალი) ფერდობები.¹⁶

როგორც ითქვამს, აჭარა მდებარეობს ნოტიო სუბტროპიკული კლიმატის ზონაში, რომელსაც რელიეფის ძლიერი დანაწევრების გამო ახასიათებს კლიმატის, მცენარეული საფარისა და ნიადაგების ვერტიკალური მონაღობა.

¹⁵ ლ. მარუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 294.

¹⁶ ვრცლად იხ. Гамкrellიძე П.Д. Геологическое строение. Нишарაძე Н.И. Советская Аджария, Батуми, 1961, Нишарაძე Н.И. Джигუტი Н.М. Аджария, Батуми, 1978. ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, გვ. 290-295; 8. ძველია, ბ. კეიკეველი, აჭარის გეოლოგიური ისტორია, თბ., 1987 და სხვა.

დიდი სიჭრელე ახასიათებს აჭარის ნიადაგულ საფარს. გორ-აკ-ბორცვოვან ზონაში წითელი თიხამიწები გვხვდება. ყველაზე მეტი ფართობი მთა-ბარის ნიადაგებს უკავია. შემდეგ კი მოდის მთა-მდელოთა ნიადაგები. ალპურ მდელოებს შედარებით მცირე ფართობი უჭირავს. მთა-გყის ნიადაგები გამოსაღვია ბევრი კულტურის მოსაშენებლად.

ტყეები ფარავს აჭარის გერიგორიის 59 პროცენტს. წარმოდგენილია ქვედა, შუა და ზედა სარტყლის ტყეები შესაბამისი ფლორითა და ფაუნით.

აჭარისწყლის ხეობაში მოიპოვება მადნეული და სხვა სახის წიაღისეული: სპილენძი (მერისი, ვაიო, უჩამბა), ძვირფასი და იშვიათი ლითონები, რკინის მადნის საბადოები, მინერალური საღებავები (წერნაქი), ფერადი ქვები, მთის ბროლი, მარმარილო, სამშენებლო ქვები და სხვა. გავრცელებულია ცეცხლგამძლე თიხები, სხვადასხვა სახის მინერალური წყლები.

ერთი სიგყვით, აჭარისწყლის ხეობაში არსებობდა ოპტიმალური პირობები უძველესი მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომების განსახლებისათვის. არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ჩანს, რომ ნეოლითის ეპოქიდან მღვისპირა და შიდა რაიონების მოსახლეობა ფართოდ იყენებდა აჭარისწყლის ხეობის სათავეების ალპურ მდელოებს საძოვრად.

ჰოროზის აუზის ქვის ხანის კეზლები

როგორც ვხედავთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ყველა პირობა არსებობდა უძველესი დასახლებების წარმოქმნისათვის. საკვლევ რეგიონში მნიშვნელოვანი ძვრები ხდება ეპიპალეოლითისა და განსაკუთრებით ნეოლითის ხანაში. ხელსაყრელი ეკოლოგიური გარემო, კერძოდ, თბილი ქვეტროპიკული ჰავა, ნოყიერი ნიადაგები, ხშირი ტყეები, წყაროთა და სამდინარო ქსელის სიუხვე, ზღვის სიახლოვე იზიდავდა იმდროინდელ ადამიანს. როგორც აღრეული, ასევე განვითარებული ახალი ქვის ხანის ძეგლებზე მრაველადაა წარმოდგენილი სანადირო თუ საბრძოლო, სამიწათმოქმედო, რთვა-ქსოვასთან დაკავშირებული, მეთევზეობის, ხის დასამუშავებელი და შინამოსმარების იარაღები.¹⁷

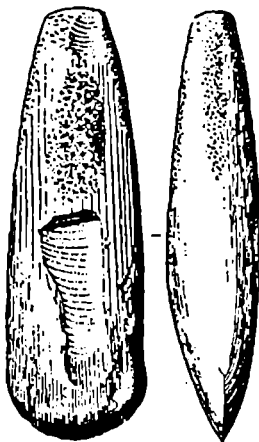
მიოის ნეოლითის კვლევისათვის საინტერესო მასალებია აღმოჩენილი ბეშუმის გერიტორიაზე (აღცილი შქერნალი, დიდი იაილები, შუა უბანი, ბეშუმის იაილები). ისინი ზღვის დონიდან 1830 მ-ის სიმაღლეზე მდებარეობენ. მოპოვებულია კაეისა და ობსიდიანის ნუკლეუსები, ანამტვრევები, ანატაკეები, ლამელები, დანასახოკები, საფხეკები და სხვა. აშკარაა, რომ ბეშუმსა და მის მიმდებარე სუბალპურ და ალპურ მონებს ზღვისპირეთის მოსახლეობა სამაფხულო საძოვრებად იყენებდა უძველესი ეპოქებიდან.¹⁸ ამავე ეპოქის მასალები მოპოვებულია სისაძირის ერთ-ერთი უბნის, კერძოდ, თიკანაურის გერიტორიაზე. რამდენიმე ადგილას დადასტურდა კაეის გამოსავლების არსებობა.¹⁹

განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ძვ.წ. VI ათასწლეულის ბაზალტის ანამტვრევებზე ჩამოყალიბებული ქვის ცული. იგი შემ-

17 ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი, 1977.

18 ს. გოგიტიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 66, 68, 90.

19 იქვე, ცვ. 12-13.

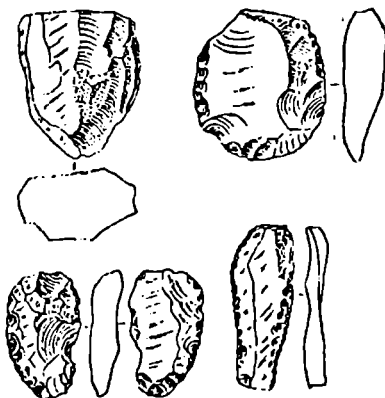

სურ. 2

თხევით აღმოჩნდა ნაჩადრევის მთის საზაფხულო იალაღებზე ბოსტნის ბარვის დროს ზღვის დონიდან 2000 მ-ის სიმაღლეზე (სურ. 2; ტაბ. 1). ცულის ბასრი სამუშაო პირი ორივე სიბრტყედან გულმოდგინედაა გაპრიალებული. ემჩნევა ხანგძლივი გამოყენების კვალი. მისი სიგრძე 20,5 სმ-ია. მსგავსი მასალების მიხედვით (მახვილაური, ანასეული II, ოდიში, ჩხორთოლი და სხვა). იგი განვითარებული ნეოლითური ეპოქით თარიღდება.²⁰ ეს მონაპოვარიც ნათლად მიუთითებს, რომ ამ ადგილებსაც მღვისპირა ზოლის მესაქონლე გომები საზაფხულო საძოვრებად იყენებდნენ. ნაჩადრევის ცული განსაკუთრებით სიახლოვეს იჩენს

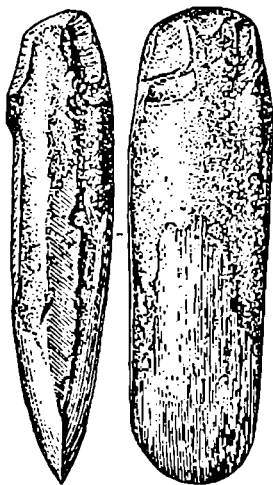
მახვილაურის ნიმუშებთან (ამაზე ცოტა ქვემოთ). ასე აღრეული ეპოქებიდან შეინიშნება აჭარის მოისა და ბარის უძველესი მოსახლეობის ერთიანობა, მეურნეობრივი სიმბიოზი.

სხალთის ხეობის ქვის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების კვლევისათვის მეგად საინგერესო მასალებია შეგროვებული კვლავაც ხულოს რაიონის სოფ. ყიშლაში თ. შაინიძის საკარმიდაპო ნაკვეთზე. მიწის ხვნის შემდეგ შეგროვებული მასალები არაერთგზის ჩამოვიგანეთ ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში. ესენია: ნუკლეუსები, ანაკეცები, ლამელები და საფხეკები. საყურადღებოა, რომ ყველა ესენი

სურ. 3

20 ა. კახიძე, დ. კომახიძე, მ. მაშულაძე, ი. დავითაძე, არქეოლოგიური გათხრები სხალთის ხეობაში. — ვაშ. „საბჭოთა აჭარა“, 23 თებერვალი, 1978 წელი; ს. გოგიტიძე, შემთხვევითი აღმოჩენილი ქვის ხანის მასალები აჭარისწყლის ხეობიდან. — სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძეგლები, VIII, 1979, გვ. 24.

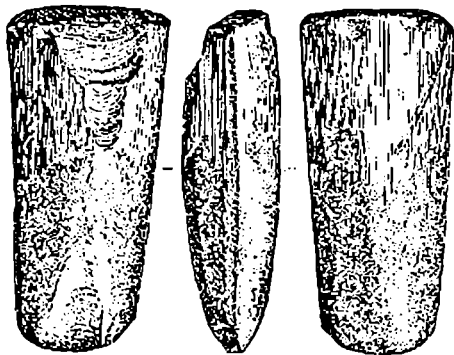
სურ. 4

ნაკეთებია ობსიდიანისაგან (სურ. 3; ტაბ. 2). ისინი იდენტურია სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ნეოლითური ხანის ნამოსახლარებში (მახვილაური, კვირიკე, ხუცუბანი, სოფ. ქობულეთი, ჯიხანჯური, ჩოლოქი და სხვა) აღმოჩენილი ობსიდიანისა.²¹

ნეოლითური ხანის ქვის ცული შემთხვევით აღმოჩნდა სოფ. დანისპარაულშიც, ხოლო კაყის ისრიპირი – სოფ. ჭვანაში (შუახევის რაიონი). აღრეული ჩანს ხულოს რაიონის სოფ. დიდაჭარის ყიშლა ველაბში ასევე შემთხვევით მოპოვებული კაყის ისრისპირი (ტაბ. 3/6).²²

წარმოებითი მეურნეობის აღრეული ფორმების შესწავლისათვის განსაკუთრებით საინტერესო მასალას იძლევა გა-

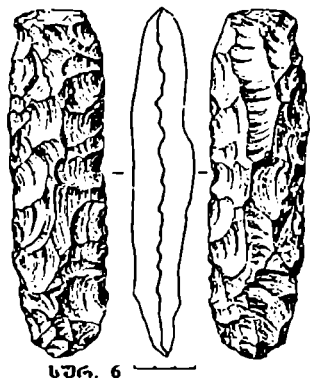
ნვითარებული ნეოლითური ხანის სოფ. მახვილაურის (ხელვაჩაურის რ-ნი) არქეოლოგიური გათხრები. ქ. ბათუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კახაბრის დაბლობის ჩრდილო ნაწილში, მახვილაურის გერასულ ბორცვზე. იგი მდებარეობს მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე 1,5 კმ-ის მოშორებით. აღრე მდ. ჭოროხი ძეგლს ახლოს ჩაუდიოდა. კაყისა და ობსიდიანის იარაღებთან ერთად აქ გამოვლენილია რიყისა და ბაზალტის ქვისაგან ნაკეთები იარაღები. აქ აღმოჩენილი მასალის მისედვით შესაძლებელი ხდება თვალი გავადევნოთ იმ რადიკალურ ცვლილებებს, რაც შეინიშნება ნეოლითური ხანის ქვის

სურ. 5

²¹ ს. გოგიტიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

²² ა. კახიძე, შ. შამუღაძე, აჭარისწყლის ხეობის უბეულესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი, 1993, გვ. 13, ტაბ. II/1.

სურ. 6

დამუშავების გექნიკაში. ზოგიერთი მათგანი ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენს. ეს განსაკუთრებით იოქშის ნაჩადრევის მსგავსი ბაზალტის ქვის ცულეების (სურ. 4, 5; ტაბ. 3), სათლელ-სატეხების და ე.წ. „პიკისებრი“ იარაღების შესახებ (სურ. 6, 7; ტაბ. 4).

ყურადღებას იქცევენ ე.წ. „სოჭი-აღლერის“ გიპის თოხები (სურ. 8); ყველაზე მრავალრიცხოვანია ბადის საძირავებად გამოყენებული ქვის საწაფები (სურ. 9). აქ აღმოჩენილი ქვის ამულეტები სიახლოვეს პოვებენ კრეტა-

მიკენის ადრეულ ძეგლებთან (სურ. 10). ჯერჯერობით მახვილაური ერთადერთი ძეგლია აჭარის ტერიტორიაზე, სადაც წარმოდგენილია ახალი ქვის ხანის თიხის ჭურჭლის ნაკეთობანი. ისინი გარკვეულ მსგავსებას იჩენენ წინა და შუა აზიის (ჯარმო, ჯეითუნი) მონაპოვრებთან.

მახვილაურის ტერიტორია ათვისებული ჩანს ძვ.წ. VII-VI ათასწლეულებში. არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას გამოვლენილი ნივთიერი კულტურის ძეგლები აღსატურებენ, რომ აქაურ მკვიდრთა სამეურნეო და ხელოსნური საქმიანობის ძირითადი ღარგები აყო მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, თევზჭერა, ნადირობა, ფეიქრობა და მეთუნეობა (სურ. 11).²³

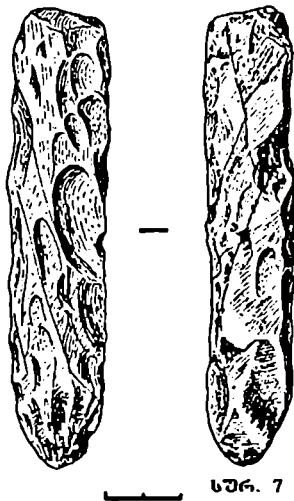
ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა მითვისებული მიწებიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის ერთ-ერთ უძველეს კერას საკაცობრიო ცივილიზაციაში.

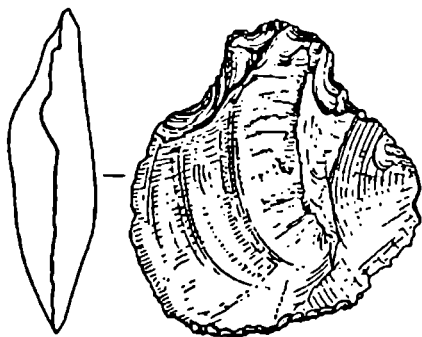
ამ ბოლო წლებში შემთხვევითი აღმოჩენებისა თუ მცირე მასშტაბის სადამკვერვო საველე სამუშაოების შედეგად მოძღვენო ეპოქების საინტერესო მასალებია გამოვლენილი ჭოროხის აუზიდან. პირველ რიგში ყურადღებას იქცევენ ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მასალები.

23 ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი მავიზღვისპირეთის, გვ. 69-89; მისივე, ახალი გიპის ქვის საწაფები მახვილაურის ნეოლითური ნამოსახლარიდან. - სსსპ, VI, თბილისი, 1977, გვ. 3-18.

ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში

ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანა მორიგი უმნიშვნელოვანესი ეტაპთაგანია. ამ დროს ქვა აღარაა ერთადერთი იარაღი. პირველ ხანებში თვითნაბად სპილენძს იყენებდნენ, თანდათანობით ისწავლეს მისი გახურება, მოგვიანებით კი სხვადასხვა სახის ლითონთან შერევა, ბრინჯაოს სხმულის მიღება. ძველი ფერადი მეტალურგიის წარმოქმნასთან დაკავშირებით მეცნიერებაში გამოთქმულია სხვადასხვა შეხედულება. ზოგი — მრავალი ცენტრის არსებობას, ზოგიც მონოცენტრისგულ თეორიას უჭერს მხარს. ამ დროს უპირატესად უფრო მთიან ზოლში განლაგებული საბადოები გამოიყენება. ვარაუდობენ, რომ წინა ამიის ლითონი შეიჭრა ბალკანეთში, ხოლო აქედან — დნესტრისპირეთში. ევროპაში გამოყოფენ კარპატებისა და ურალის მეტალოგენურ ზონებს, ამიაში — ალგაისა და გიანშანის. ლითონის უძველესი ნივთები ანაგოლიაშია აღმოჩენილი (VII-VI ათასწლეულების მიჯნა), შემდეგ — შუამდინარეთში (ჩვერამდე VI ათასწლეული), ეგვიპტეში და ამიერკავკასიაში (ჩვერამდე V ათასწლეული). ამ დროს გაიზარდა კონტაქტები ხალხებს შორის, შეიქმნა ბორბლიანი გრანსპორტი. ბევრ ხალხში ეგვიპტიდან ჩინეთამდე მიწათმოქმედება მეურნეობის წამყვან დარგად იქცა. აღრებრინჯაოს ხანაში მეტალურგია წარმოებითი მე-

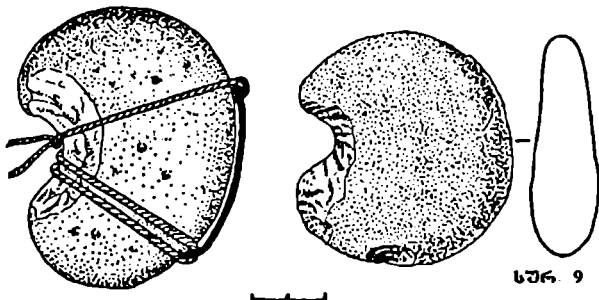

სურ. 8

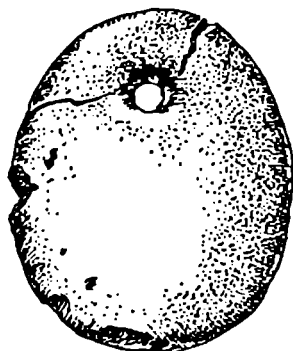
რნეობის შემაღლენელ ნაწილად იქცა. დაწინაურდა მესაქონლეობა, მონადირეობა, თევზჭერა.

როგორც ცნობილია, საკაცობრიო ცივილიზაციის ერთ-ერთ უძველეს კერას წარმოადგენდა ამიერკავკასია. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში გრძელდებოდა კავკასიის ათვისების პროცესი. მნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ

საქართველოში (ცენტრალურ და დასავლეთ ამიერკავკასიაში). აღმოსავლეთ საქართველოში სახეზეა დემოგრაფიული აფეთქება, იმარჯვებს მწარმოებლური მეურნეობის ახალი ფორმები. ჩვ. ერამდე V ათასწლეული ადრესამიწათმოქმედო კულტურის აყვავების ხანაა. ამ ეპოქის შესანიშნავი ძეგლებია გამოვლენილი ისტორიული ქვემო ქართლის გერიგორიაზე – მარნეულის ველი, მტკვრის მარჯვენა სანაპირო, სრამის, დებედას, შულავერისწყლისა და მაშავერას აუზებში. აქ შესწავლილი სამოსახლარებისათვის გიპიურია ელიფსურ-ოვალური თუ წრიული კონუსურ-გუმბათოვანი ალიმის შენობა-ნაგებობანი თუ დამხმარე სამეურნეო სათავსოები, კედლის ძირას ჩადგმული კერები. კელაგაც წამყვანია ქვის, ძირითადად ობსიდიანის ინდუსტრია, ქვის, ძელისა და რქის ნაკეთობანი. თანდათანობით ფართოდ იკვლევს გზას მეთუნეობა. ჩნდება სპილენძისაგან დამზადებული ნივთები, ანთროპომორფული პლასტიკის ნიმუშები, ცხოველთა გამოსახულებანი, სამკაულები, საკულტო ნივთები და ა. შ. ამ ეპოქიდან ისახება კავკასიის

სურ. 9

სურ. 10

მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები, ენები და კულტურები.

ენოლითის ხანის ამიერკავკასიის აღრესამიწათმოქმედო კულტურაში გამოყოფენ ორ ვარიანტს – ცენტრალურ-კავკასიური (შულავერ-შომუთეფეს) და სამხრეთ კავკასიური (ნახიჭევან-მილიყარაბალის ძეგლები).²⁴ მიუთითებენ წინააზიური კულტურის გავლენაზე (ჰალაფის, პასუნის და სხვა). აღმოსავლეთი საქართველოს ენოლითი ჩვერამდე VI-IV ათასწლეულებითაა დათარიღებული.

ამ კულტურის კლასიკური ძეგლებია შულავერის გორა, ხრამის დიდი გორა, არუხლო I-IV, წოფი, სიონი, წითელი სოფელი, ჯაფახი, ულიანოვკა, დელისი, ბოდორნა, ჟინვალის, არნისი, აბანოსხევი, ბერიკლდეები, ხელთუბანი და ა.შ.

მდიდარი არქეოლოგიური მონაცემები ცხადყოფენ, რომ წამყვანია მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. შეგროვება, ნადირობა და თევზჭერა უკვე დამხმარე დარგებადაა ქცეული.²⁵

კიდევ უფრო მძლავრი და ვრცელი არეალის მომცველი ე.წ. მტკვარ-არაქსის კულტურა აღმოცენდა აღრებრინჯაოს ხანისათვის, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ერთგვაროვანი მაღალმსაგვრული სამეთუნეო ნაწარმი, დასახლების ფორმები, დაკრძალვის წესები (ორმოსამარსები, ქვის სამარსები, აკლდამები), ძელის, ქვისა და ლითონის ნაკეთობანი. ჩანს კავშირი წანააზიასთან. საერთოდაც, მტკვარ-არაქსის კულტურა ექცევა იმ დიდ კულტურათა წრეში, რომელიც მოიცავდა ჩრდილო-დასავლეთ ირანს, დასავლეთ მესოპოტამიას და აღმოსავლეთ ანატოლიას. მის ატრიბუციასთან დაკავშირებით არის ამრთა

სურ. 11

24 Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа. Энеолит СССР. М., 1982.

25 დ. გოგელა, დ. ჭელიძე, აღმოსავლეთი საქართველო ენოლითისა და აღრებრინჯაოს ხანაში. - საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1992.

სხვადასხვაობა. მეკლევართა ერთი ნაწილი მათ საერთო კავკასიურ ერთობად მიიჩნევს, ზოგიც ინდოევროპელებს – ხეთებს (ნესიტებს) და ხურიტებს უკავშირებს. შესწავლილია ამ ეპოქის საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ნაშოსახლარი, სამაროვანი, საკულტო ძეგლი. მენობები ოთკუთხა მოყვანილობისაა, საკულტო – მრგვალი. ისინი ნაგებია ალიშის აგურისა თუ სარლასტის კარკასზე. ადრებრინჯაოს ეპოქის ცალკეული საფეხურების მიხედვით მტკვარ-არაქსის ორიგინალურ კულტურაში გამოყოფენ ლოკალურ კერებს. ადრეულებადაა მიჩნეული (ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის II ნახევარი) ქვემო ქართლის და კახეთის ძეგლები (თეიორიწყარო, სამშვილდე, თრელიგორები, კახეთის ძეგლები და ა.შ.). მომდევნო ეტაპს მიაკუთვნებენ დიდუბეს, თრელიგორებს, ღრმახევისთავს, კიკეთს და ა.შ. ბოლო საფეხურის ძეგლების (ოზნი, ბემთაშენი, ბარმაქსიში, არდისუბანი, გომარეთი, ხირსა, ილტო და სხვა). ფიქრობენ, რომ შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურა გავრცელებას იწყებს შედარებით მოგვიანო საფეხურიდან – ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის ბოლოდან. ადრებრინჯაოს ხანისათვის ეს მხარე ინტენსიურად ჩანს დასახლებული. აღმოჩენილია ათეულობით ძეგლი – მუხათგვერდი, წეროვანი, ნაგახგარი, მცხეთისგორა, ღარიისკარი, ცისიაგორა, ალაიანი, გუდაბერტყა, ქვაცხელები, ხიზანანთგორა, ბერიკლდეები, ქელბაქები, მლუდერი, ნაცარგორა, ქვასათალი, ნული, მჭადიჯვარი, აბანოსხევი, ქვემო არნისი (ქინვალი) და სხვა. ასევე ინტენსიურადაა ათვისებული სამცხე-ჯავახეთი, ამირანისგორა, გველი, აბასთუმანი და სხვა, აბასთუმანის ნასახლარზე წარმოდგენილია დასავლეთი საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი მასალებიც.

მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი კულტურის მასალების მიხედვით ჩანს, რომ მტკვარ-არაქსული კულტურის მაგარებული მოსახლეობა ეწევა მკვიდრ, ბინადარ ცხოვრებას, სადაც წამყვანია მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, იზრდება წერილფეხა მესაქონლეობის ხვედრითი წილი, დაწინაურებულია მეგალურგია, მეთუნეობა, ფეიქრობა, ხით ხურობა, ტყავის დამუშავება და ა.შ. ამავე ეპოქიდან იწყება ვერცხლისა და ოქროს პირველი ნივთების დამზადება. პაგრიარქალურ საზოგადოებაში თანდათანობით ფეხს იკიდებს ქონებრივი უთანასწორობა, რაც მკვეთრ გამოხატულებას პოუვებს ადრებრინჯაოს ფინალური საფეხურისათვის და-

მახასიათებელ ადრეული ყორღანების კულტურაში (ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის II ნახევარი). ადრეული ყორღანები ცნობილია აღმოსავლეთი საქართველოსა და აზერბაიჯანში. ამიერკავკასიის სამხრეთით, წინა აზიაში ისინი არ გვხვდება. არ გამოორიცხავენ ჩრდილო კავკასიის მესაქონლე გომების ინჟილგრაფიას, შრომატევად სამუშაოებთან დაკავშირებული მსგავსი ფუფუნებით დაკრძალვის რიტუალები დადასტურებულია თრიალეთის (წალკის პლატო), მარცხოფისა და სამგორის ადრეული ყორღანების მიხედვით. ჩრდილო კავკასიის გორასამარხების მსგავსად მათ უკეთდებოდათ გრანდიოზული მასშტაბების მომცველი შიშაყრილები თუ ქვაყრილები, დასაკრძალავი კამერები. ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის ბოლოდან ვრცელდება ე.წ. „ბედენური კულტურა“, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ლითონის ბზინვარებაზე მიყვანილი გაპრიალებული კერამიკის მაღალმხატვრული ნიმუშები. ამავე ეპოქის გორასამარხები ფართოდაა ცნობილი შიდა ქართლის, კახეთისა და მესხეთ-ჯავახეთის აღმოჩენების მიხედვით.²⁶

თავისებური გვით წავიდა დასავლეთი საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის განვითარება. მდიდარი გრადიციების ენეოლითსა და ლითონის ხანას შორის მკვეთრი საზღვრების დადება არ ხერხდება; ასევე უწყვეტად გადადის აქაური ენეოლითი ადრებრინჯაოს ხანაზე. მკვლევარნი აღიარებენ, რომ დიდი ხნის მანძილზე თვითმყოფადი კულტურის განვითარებაში შეინიშნება კონსერვატიზმი. საერთოდ კი, დასავლეთი ამიერკავკასიის ცალკეული რეგიონი ადრეული ეტაპებიდან ამყარებს კონტაქტებს წინააზიურ, მაიკოპურ და მტკვარ-არაქსის კულტურებთან. არ გამოორიცხავენ დასავლეთი ამიერკავკასიის გარკვეულ იმპულსებს შულავერ-შომუთეფეს კულტურაშიაც. ჩანს სიახლოვე სიონის კულტურასთან. დასავლეთი ამიერკავკასიის ენეოლითური საფეხურის ძეგლების ერთი ნაწილი რიონ-ყვირილის აუზშია თავმოყრილი. აქ წარმოდგენილია როგორც მღვიმეები, ასევე ღია ტიპის სადგომები; მეორე ნაწილი ძეგლებისა გამოვლენილია ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთის მღვისპირა ტერასებსა და ბორცვოვან ვოლში. კოლხეთის დაბლობის ათვისება ადრებრინჯაოს ხა-

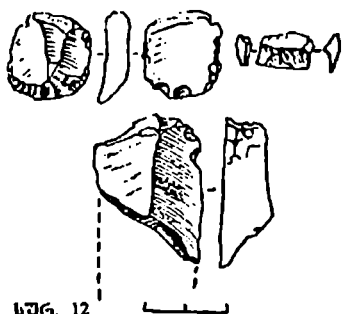
²⁶ გ. მირსხულავა, ა. ორჯონიკიძე, გ. მინდიაშვილი, ო. ჯაფარიძე, ადრებრინჯაოს ხანა. – საქართველოს არქეოლოგია, II, თბ., 1992; ო. ჯაფარიძე, ქართველი გომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწ. თბ., 1998.

ნიდან იწყება. ამ ეპოქაში რიონ-ყვირილას აუზი მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალში ექცევა (დაბლაგომი, არგვეთი და სხვა). ადრეებრინჯაოს ხანაშივე ჩნდება საჩხერეს ყორღანები. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში, აფხაზეთის ტერიტორიაზე, ზღვისპირა და მთიან ზოლში ადრეებრინჯაოს ხანის ფინალური საფეხურიდან საჩხერეს გორასამარხების მსგავსად ვრცელდება მეგალითური კულტურის ძეგლები დოლმენების სახით (აზნათა, აჭანდარა, ოთხა-რა, ემერა, ყულანურხვა, შრომა, ლოუ).

დასავლეთი საქართველოს ენეოლით-ადრეებრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის სამელეკლდე, საგვარჯილე, დარკვეთი, ძუძუანა, თეთრიმღვიმე, თეთრამიწა, ახალსოფელი, ჩიხორი, გუანდრა, ფსოუ, გუად-იხუ, ოქუმი, აგარა, სამერცხლე-კლდე, მოწამეთა, ცუცხვათი, დაბლაგომი, არგვეთი, საჩხერე, ოჩამჩირე, საელიაო, დიხა-გუძუბა, მაჭარა, დოლმენები, ფიჩორი და სხვა. ამ ძეგლების გათხრებისას მოპოვებულია მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა. წამყვანია ქვის, ძელისა და რქის იარაღები. აღმოსავლეთი საქართველოს მსგავსად აქაურ მკვიდრთა სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი დარგებია სიმბიოზური ხასიათის მეურნეობა — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფართო ხასიათი მიიღო მეტეუნეობამ, ფეიქრობამ, თევზჭერამ. განსაკუთრებით გლვისპირა ზოლში. ამ ეპოქის უდიდესი მიღწევა იყო სამთამადნო, მეგალურგიული და ლითონჩამოსხმითი საქმის დაწინაურება. საჩხერისა და დოლმენების მიხედვით ჩანს, რომ ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის შუა ხანებიდან სამეურნეო იარაღებში წამყვან ადგილს ლითონის ნაკეთობა იკავებს. ქვის დეგრადირებული ფორმების კვალდაკვალ ენეოლითის ბოლო საფეხურიდან ფართო გავრცელებას იწყებს შუბისა და ისრისპირები, კაქის ჩასართები, კვირისგავები, ზღვისპირა ზოლში ქვის საწაფები. ყურადღებას იქცევს ე.წ. სოჩი-აღლერის გიპის თოხები, რომლებიც სიახლოვეს პოვებენ წინა აზიის კულტურის ძეგლებთან (ხასუნა, სიალკი, ჯემდეთ-ნასრი, სუზა და ა.შ.). ასევე ითქმის ქვის სამაჯურების შესახებაც (ჯარმო, ამუქი, მერსინი, სიალკი). ფიჩორში ხის სახენელიც აღმოჩნდა. ამჟამად, რომ ადრეებრინჯაოს ხანიდან მიმდინარეობდა კოლხეთის ბარის ინტენსიური ათვისება. სამერცხლე-კლდესა და საგვარჯილეში აღმოჩენილია თითო ორმოსამარხი, საჩხერეში ადრეული ყორღანული სამარხები (ცა-

რცისგორა, ნაჩერქეშევი, პასიეთი, ქორეთი), ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში – დოლმენები.²⁷

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მაგერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები ცხადყოფენ, რომ ამ ეპოქისათვის ჩვენს ქვეყანაში ხდება მნიშვნელოვანი სოციალური ძვრები. ფორმირებას იწყებს კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები, ენები და კულტურები. ფართოდაა განსახლებული მთელი კავკასია. ბუნებრივია, ისმება კითხვა: როგორია ჩვენი საკვლევი ტერიტორიის წვლილი ამ ნოვაციებში? აჭარის ტერიტორიაზე ახალი ქვის ხანის სადგომებთან შედარებით ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები ჯერჯერობით სუსტადაა შესწავლილი; ამ მიმართებით გეგმაზომიერი საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ჯერ კიდევ არ განხორციელებულა. მიუხედავად ამისა, შემთხვევითი აღმოჩენებისა და მცირე მასშტაბის სადაზვერვო სამუშაოების შედეგად დაგროვდა საინტერესო მასალა, პირველ რიგში აღსანიშნავია ხულოს რ-ნის სოფ. ირემაძეების საზაფხულო იალალ ჯანჯღნარის ნამოსახლარი. ძეგლი მდებარეობს მღვის დონიდან დაახლოებით 2000 მ სიმაღლეზე. 1990 წელს ალექსი ირემაძემ ახალი იაილის აშენების მიზნით ბუდღოზერით მიწის ფენის მოხსნისას აღმოაჩინა სხვადასხვა ეპოქის თისის ჭურჭლები, ძვლის სახ-

სურ. 12

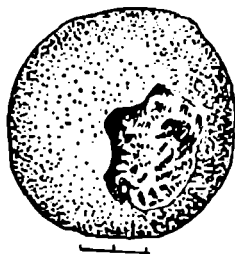
ვრეგები, ბრინჯაოს ნივთი, წყალგაყვანილობის მილი და ა.შ. ცნობების მიღებისთანავე 1993 წლის აგვისტო-სექტემბერში ჯანჯღნარის იალალეზე განვახორციელეთ სადაზვერვო-საველე სამუშაოები.²⁸ აღმოჩნდა სხვადასხვა ეპოქის მასალები: კაქისა და ობსიდიანის იარაღ-ანატაკეები (სურ. 12), შურდულის ქეები (სურ. 13), საბეგველი (სურ. 14), სამკაულის დასაგანი ქვის შგამპი, კერ-

ამიკული ნაწარმი, ბრინჯაოს დანა, თონისა და ხაროს ნაშთები და ა.შ. ჯანჯღნარის ყველაზე ძველი მასალები ენეოლითურ საფ-

27 გ. ზუბაკაძე, ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში. – საქართველოს არქეოლოგია, II, თბ., 1992.

28 ა. კახიძე, შ. შამუგაძე, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები აჭარის მთიანეთში. გაზ. „აჭარა“, 2 ივლისი, 1994.

ეხურს განეკუთვნებიან. ისინი ხასიათდებიან ზოგიერთი თავისებურებით, თვითმყოფადობით. პირველ რიგში აღსანიშნავია სამეთუნეო ნაწარმი. სხვადასხვა სახის პროფილირებული ნატეხების გარდა ჯანჯღნარის მონაპოვარში წარმოდგენილია ორი მთლიანად დაცული თიხის ჭურჭელი. საქართველოს ენეოლითურ ძეგლებში მთლიანი ცალები არცაა ცნობილი. ჯანჯღნარის აღმოჩენებს უშუალო ანალოგები არც ეძებნებათ, ამიგომაც მეცნიერული ინტერესები მათ მიმართ განსაკუთრებულია. პირველ მომრდილ

სურ. 13

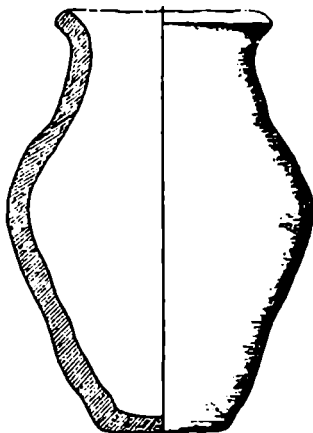

სურ. 14

დერგისებრ სქელკედლიან ჭურჭელს აქვს ბრტყელი ძირი, არასიმეტრიული არცთუ ისე მკვეთრად გამოხატული ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი (ზედა ნახევარი ოდნავ მომრგვალებულ-გამობერილი). მხრის არე არაა გამოყოფილი ფართო მომაღლო ყელისაგან. სადა პირი ოდნავ გარეთეკნაა გადამლილი. დერგი გლანქად, ხელითაა ნაძერწი. ზედაპირი უსწორმასწორო, მურა-მოყავისფროდ მოპრიადებული. კეცი მსხვილმარცვლოვანი, მინარეკებიანი. საკმაოდ კარგად მოწითალო-მოყავისფროდ გამოშვარი, სიმაღლე 40,5 სმ, ძირის დიამეტრი 11 სმ, მუცლის – 27 სმ, ყელის – 18 სმ, პირის – 19 სმ,

კედლის სისქე – 2 სმ (სურ. 15; ტაბ. 5).

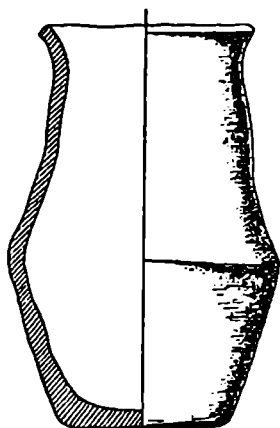
ჯანჯღნარის მეორე ჭურჭელი წარმოადგენს მომრდილ ქილას. ესეც სქელკედლიანია, გლანქად ხელითაა ნაძერწი. ამასაც აქვს ბრტყელი ძირი. პირველ ჭურჭელთან შედარებით სიმეტრიული, უფრო მკვეთრად გამოხატული ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი. ზედა ნახევარი არაა გამოყოფილი მაღალი, ფართო, ცილინდრული მოყვანილობის ყელისაგან. სადა პირი ოდნავ გარეთეკნაა გადამლილი. წინა ჭურჭელთან შედარებით ქილის

სურ. 15

გარეთა ზედაპირი უფრო საგულდაგულოდაა მოპრიადებული მუ-
რა-მონაცრისფროდ. შიდა ზედაპირი მთლიანადაა დაფარული მა-
ვი ფერის თხელი აპკით. ჩანს, რომ დიდი ხნის განმავლობაში გა-
მოყენებული ყოფილა სამზარეულო დანიშნულებით. კეცი — მსხვი-
ლმარცვლოვანი, მინარევებიანი, კარგად, მოყვითალო-მოყავისფ-
როდ გამომწვარი. სიმაღლე 28,5 სმ, ძირის დიამეტრი — 11 სმ, გა-
ნის — 18 სმ, ყელის — 13,5 სმ, პირის — 14 სმ, კედლის სისქე 1,5
სმ (სურ. 16; ტაბ. 6).

სიტყვას აღარ განვაერცობთ ჯანჯღნარის სხვა კერამიკულ
ნაკეთობათა შესახებ. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვ-

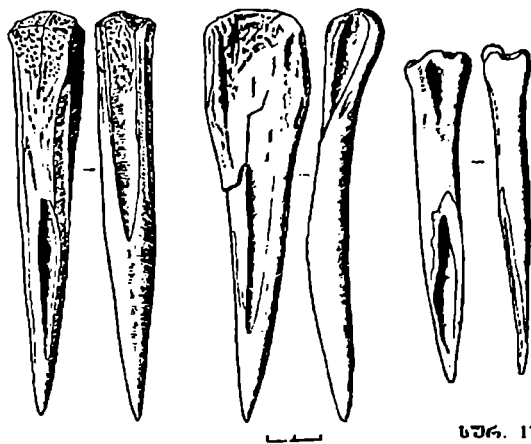

სურ 16

ით შესაძლებელია ზოგიერთი დასკვნის
გაკეთება. უმთავრესი ისაა, რომ ამიერ-
კავკასიისა და მისი მოსაზღვრე რაიონ-
ების ენეოლით-ადრეზინჯაოს ხანის
კერამიკულ ნაწარმში ჯანჯღნარის ფორ-
მებს უშუალო პარალელები არ ეძებნ-
ებათ. ეს მეტად საყურადღებო ფაქტია.
არაა გამორიცხული, რომ ამ უახლესი
აღმოჩენების მიხედვით ჩვენ საქმე გვქ-
ონდეს შემოთ უკვე აღნიშნული საყოვე-
ლთაოდ ცნობილი კულტურების ახალ
ლოკალურ ვარიანტთან. მაგრამ ეს იმას
არ ნიშნავს, რომ აჭარის მთიანეთის
მონაპოვრები საერთოდ არ ეხმაურება
ამ ეპოქის მასალებს. ბევრი ნიშნის მიხ-
ედვით — დამზადების გეჟნიკა, საერთო პაბიგუსი, კეცის სტრუქტ-
ურა და გამოწვის ხარისხი, ზედაპირის დამუშავება და სხვა მონ-
აცემების მიხედვით ისინი ექსკევიან ადრესამიწათმოქმედო კულტ-
ურათა არეალში. ენეოლითის საფეხურის კერამიკა არ გამოირჩე-
ვა ფორმათა მრავალგვარობით. ძირითადად წარმოდგენილია
ოდნავ შებერილ მუცლიანი ქილებით და კასრისებური ჭურჭლებ-
ით.

ჯანჯღნარის კერამიკული ნაწარმი საერთო მონაცემების მი-
ხედვით ჩვერამდე V ათასწლეულის ბოლოსა და IV ათასწლეუ-
ლის I ნახევრის ნაკეთობა უნდა იყოს.

აჭარის ენეოლითური ხანის მასალებს შორის განსაკუთრებით
ყურადღებას იქცევს ჯანჯღნარის ძელის სახერგები (სურ. 17;

სურ. 17

გაბ. 7). მსგავსი მონაპოვარი ჩვენი საკვლევი ტერიტორიიდან აღრე უცნობი იყო, ამიტომაც მეცნიერული ინტერესი მათ მიმართაც განსაკუთრებულია. ორი მათგანი დამზადებულია წვრილფეხა ცხოველის გაპოხილი ლულოვანი ძვლისაგან, ე.წ. მეტაპოდიებისაგან. განსაკუთრებით აღსა-

ნიშნავია ერთი მათგანი, რომელსაც აქვს ოთხკუთხა განივკვეთიანი ტანი. მსგავსი სახვრეტი არცაა მითითებული სამეცნიერო ლიტერატურაში. მესამეც იშვიათ მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნება. დამზადებულია ბრტყელი, ეგვობა ლავიწის მოყვითალო ფერის (შესაძლოა გარეული ცხოველის) ძვლისაგან. საერთოდ კი სამივე სახვრეტი მთლიანადაა დაცული. მახვილი წვერი მიღებულია გაპრიანების გეჟნიკით. ტანის ზედაპირი (თავეების გარდა) უზადოდაა გაპრიანებული. მათი ზომებია: 15,7 სმ, 15,4 და 12,5 სმ. ამ აღმოჩენების მიხედვით ჩანს, რომ აქაურ მკვიდრთა შორის ძვლის დამუშავების გეჟნიკას მაღალი საფეხურისათვის მიუღწევია. გაპრიანების გზით მზადდება მსგავსი ბასრი წვერწამახული იარაღები.

კერამიკული ნაწარმისაგან განსხვავებით ძვლის სახვრეტებს დროსა და სივრცეში ეძებნებათ არაერთი პარალელი. მათ შესახებ საუბარი შორს წაგვიყვანდა. ამჯერად არც ამის საჭიროება არსებობს. მაგრამ მაინც აღვნიშნავთ, რომ საქართველოში ძვლისა და რქის იარაღები ზედა პალეოლითის აღრეული საფეხურიდან ვრცელდება. ისინი აღრეც აშელისა და მუსტიეს ფენებშიაცაა წარმოდგენილი, მაგრამ მათ გარკვეული ფორმა არ ჰქონდათ მიღებული. ზედა პალეოლითისა და მომდევნო ეპოქების ძვლისა და რქის ინდუსტრია უპირატესად უკავშირდება გყავეულისა და ბეწვეულის, მიწის დამუშავებას, ნადირობასა და თევზჭერას. ჯანჯღ-

ნარის ძელის სახერეგ-სადგისები ფესს იკიდებს უძველესი ეპოქებიდან. განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანს ენეოლითის საფეხურის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებისათვის. მეგალურგიის განვითარების გზით ადრებრინჯაოს ხანიდან ძელის მსგავსი ნივთები თანდათანობით იცვლება ლითონის ნაკეთობანით.

ცალკეული ეპოქების მიხედვით როგორც საქართველოში, ასევე მის მოსაზღვრე თუ შორეულ რაიონებში ჯანჯღნარისებური ძელის სახერეგ-სადგისების გავრცელების არეალი მეგად ფართო რადიუსების მომცველია. დავიწყოთ ზედა პალეოლითური ძეგლებით (ჩვ. ერამდე 40-13 ათასწლეულები). ამ პერიოდის ძელისა თუ რქის ნაკეთობანი (სადგისები, სახერეგები, რეტეშორები, საპრიალებლები, მახათები, შუბისპირები, ნემსები, ისრისპირები, საჩიჩქნი იარაღები, სამკაულები, ქალის სკულპტურული გამოსახულებანი, ე.წ. „მეთაურის კვერთხი“ და სხვა) მაღალ გექნიკურ დონეზეა შესრულებული. მეგნაკლებად ჯანჯღნარის მსგავსი უადრესი ძელის სახერეგები მოპოვებულია გოდანკლდის მღვიმეს გათხრებისას (ჭიათურის რ-ნი), რომელიც ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურით თარიღდება. სახერეგები გვხვდება განვითარებული ზედა პალეოლითური ხანის ძეგლების კულტურულ ფენებშიაც. ესენია: საკაქია (თერჯოლის რ-ნი), მღვიმევი, სამერცხლე კლდე, ბუძუანას მღვიმე, გვარჯილას კლდე (ყველა ჭიათურის რ-ნი), გვიან პალეოლითური ძეგლი – თეთრიმღვიმე (წყალტუბოს რ-ნი) და ა.შ.²⁹ ასევე ითქმის მომდევნო ეპოქის – მეზოლითის შესახებაც. ჯანჯღნარის მსგავსი ძელის სახერეგები წარმოდგენილი იყო საგვარჯილეს, ჭასათის კარსტული მღვიმის, ქვაჭარასა და აფიანის კულტურულ ფენებში.³⁰

შედარებით მცირე მასალები შემოგვინახა ახალი ქვის ხანის ღია გიპის სადგომებმა. როგორც ცნობილია, ამიერკავკასიის ენეოლითი უპირატესად დასავლეთი საქართველოს მღვისპირა ზოლისა და მთისწინეთის, ასევე მთიანეთის ძეგლებითაა წარმოდგენილი. აქაური ნესტიანი გრუნტი ძელისა და რქის ნაწარმს საერთოდ არ ინახავს, ამიტომაც ჯერჯერობით ძელის სადგისები, ნემს-

29 ნ. ბერძენაშვილი, მ. ნიორაძე. ზედა პალეოლითი. – საქართველოს არქეოლოგია, I, თბ., 1991, გვ. 161, 162, 171, 173, 177, 184, 189, ტაბ. 70, 82, 84, 94, 98, 107, 111; ო. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ. 31 და ა.შ.

30 ლ. წერეთელი, მეზოლითი. – საქართველოს არქეოლოგია, I, თბ., 1991, გვ. 204, 215, ტაბ. 113, 119, 136.

ები, საპრიალებლები, მიწის სათხრელები აღმოჩნდა მხოლოდ და მხოლოდ დარკვეთის ადრენეოლითური ხანის სადგომში.³¹

სამაგიეროდ, ჯანჯღნარის მსგავსი ძეგლის იხევენგარი საკმაოდ უხვადაა წარმოდგენილი ახლო აღმოსავლეთის ახალი ქვის ხანის მასალებს შორის. ეს არცაა გასაკვირი. როგორც ცნობლია, ახლო აღმოსავლეთი წარმოადგენდა საკაცობრიო ცივილიზაციის უძველესსა და უმნიშვნელოვანეს კერას. აქ ჩვ. ერამდე VIII-VII ათასწლეულებში წარმოიშვა წარმოებითი მეურნეობის ძირითადი ფორმები. ჩრდილო მესოპოტამიაში მოპოვებულია მდიდარი ნივთიერი მასალა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის უადრესი ფორმების კვლევისათვის. მსოფლიოს მეცნიერთა მიერ 3-4 ათეულზე მეტ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლზე სხვა მრავალრიცხოვან მონაპოვართა შორის ყურადღებას იქცევს ჯანჯღნარის მსგავსი მასალებიც. ასეთ ძეგლთა რიცხვს მიეკუთვნება საყოველთაოდ ცნობილი ჯარმო, გელსასუნი, მაგაზალია, გელსოტგო, ქიულთეფე, გელშიმშარა და სხვა.³²

ხელოსნური წარმოება, განსაკუთრებით ქვის, ძეგლისა და რქის დამუშავების ტექნიკა მაღალ საფეხურზე აღის ენეოლითის ეპოქისათვის. ძეგლის იარაღებში კვლავაც სჭარბობს მეტაპოლიეზე ნაკეთები სახვრეგები, საპრიალებლები, კოვზები, ისრისპირები, დანისებური იარაღი, კვერთხისთავი, ირმის რქის ცული, თოხი, ჩაქუჩისებრი იარაღი, ეშვის გახვრეტილი საკიდი და ა.შ. ჯანჯღნარის მსგავსი ძეგლის სახვრეგები წარმოდგენილია აღმოსავლეთი საქართველოს, კერძოდ, ქვემო ქართლის ზემოთ უკვე აღნიშნული შულავერის კულტურის არაერთ ძეგლზე. ესენია: თვით შულავერი, იმირისგორა, სიონი, სოფ. ულიანოვკა (ლაგოდეხის რ-ნი), არნისი (არაგვის ხეობა და ა.შ.).³³

ჩვენს ხელთ არსებულ მასალებს სათანადო პარალელი ეპებნებათ დასავლეთი საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს თანადროულ ძეგლებს შორისაც. ესენია: სამელეკლდე, საგვარჯილე, სამერცხლეკლდე, ცუცხვათი და ოჩამჩირე.³⁴ ჯანჯღნარის მსგავსი

31 ლ. ნებიერაძე, ნეოლითი. - საქართველოს არქეოლოგია, I, თბ., 1991, გვ. 231, 238. გვ. 145.

32 Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии, М., 1989, стр. 59, 60, 154, 155, 204, 211, 215 Таб. 32, 44, 71.

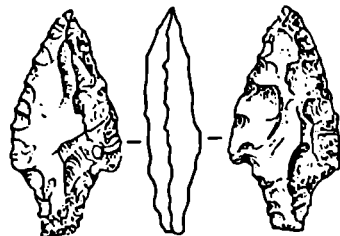
33 ზ. გოგელია, ღ. ჭილაძე, აღ. საქართველო ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანაში. - საქართველოს არქეოლოგია, II, 1992, გვ. 27, 28, 34, 41, 42, 47, 54, 55, 58, 61, 64, გვ. XVI და სხვა.

34 ღ. ფხაკაძე, ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში - საქართველოს არქეოლოგია, II, 1992, გვ. 222, 241, 251, 253, 254, 264, 265, 272.

ძელის სახერეგები აღმოჩენილია, აგრეთვე, ამიერკავკასიის სხვა ენეოლითურ ძეგლებშიაც. ასეთებია: ნახიჩევანის ქიულ-თეფე, მილი, ყარაბაღი, მულანის ველი და სხვა. ასევე ითქმის შუა აზიის, ჩრდილო კავკასიის (მაგ. დაღესტანი)³⁵ და აღმოსავლეთი ევროპის (ტრიპოლის კულტურა) მონაპოვართა შესახებაც.

ჯანჯღნარის სხვა სახის ადრეული მასალებიდან აღსანიშნავია კაეისა და ობსიდიანის იარაღ-ანატეკეები, ქვის საბერველი, შურდულის ქეები და სხვა, მაგრამ ამათ შესახებ სიგყვას აღარ განვავრცობთ.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის საინგერესო მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნება ხელვაჩაურის რ-ნის სოფ. ქეციქედის (სოფელი აჭარისწყალთან ახლოს) და ერგეს თავზე 1995 წელს ადგილ ტალახნარზე, წყაროსთან აღმოჩენილი კაეის ისრისპირი (სურ. 18; ტაბ. 8/1). იგი დამზადებულია მაღალი ხარისხის მოთეთრო კაეის ანატეკეზე. აქვს მოგრძო სამკუთხედის მოყვანილობა. სწორი ფერდები, მახვილი წვერი და გამოკვეთილი ყუნწი. წნეებით ფართო ფაცეგიანი რეტეკით დამუშავებულია ორივე სიბრტყე. სათანადო პარალელური მასალების მიხედვით ჩანს, რომ ტალახნარის ტყისპირა მინდორზე აღმოჩენილი კაეის ისრისპირი ჩვ. ერამდე V-IV ათასწლეულებით, ენეოლითის საფეხურით უნდა თარიღდებოდეს.

სურ. 18

როგორც ფორმის, ასევე ზომებისა და დამუშავების ტექნიკის მიხედვით იგი განსაკუთრებით სიახლოვეს იჩენს ჭიათურის რაიონის ცნობილი ძეგლების ძუძუნასა და სამელე კლდის, საგვარჯილეს (თერჯოლის რ-ნი), თეთრამიწას (ქუთაისის მიდამოები) და თეთრიმღვიმეს (წყალტუბოს რ-ნი), სევანეთის ყუნწიან ისრისპირებთან. როგორც ცნობილია, მშვილდისარი ჩნდება ადამიანთა საზოგადოების გარკვეული საფეხურიდან. ესაა ე.წ. მეზოლითის ხანა, რომელიც ჩვენს ერამდე XIII-IX ათასწლეულებით თარიღდება. შესაძლებელი გახდა გარკვეული დისტანციის დაცვით ცხოველებზე ნადირობა, რაც შედარებით ნაკლებ საფრთხესთან იყო დაკავშირებული. საერთოდ კავკასიის და მათ შორის საქარ-

35 Мунчев Р.М. Энеолит Кавказа. К вопросу об Энеолитических комплексах Дагестана, Гринчское поселение - Энеолит СССР, М., 1982, ст. 125, 134 и др.

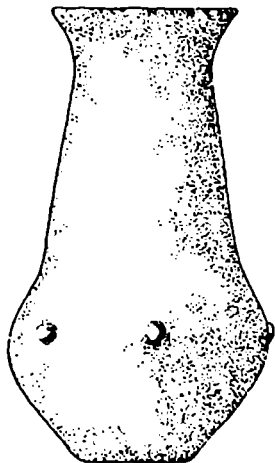
თველოს მემოლითის და ნეოლითის ხანის სადგომებზე ისრისპირ-
ები მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. ეს გასაგებია უნდა იყოს.
მათი დიდი ნაწილი მიმოხვეული ჩანს ნადირობისათვის ვარგის
ტყეებსა და სხვა მიუვალ ადგილებში. დღემდე ცნობილი ამ ტიპის
იარაღების დიდი ნაწილი შემთხვევითი აღმოჩენების რისკს მიე-
კუთვნება. დასავლეთი საქართველოს ახალი ქვის ხანის ძეგლებზე
ჯერჯერობით აღმოჩენილია რამდენიმე ისრისპირი (ანასეული II,
ოღიში, კისტრიკი, მამათი, მახვილაური). მომდევნო ეპოქებისათ-
ვის (მხედველობაშია ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა – VI-III
ათასწლეულები) ისინი უძრავ კულტურულ ფენებშიაც ჩნდება. ად-
რეულებია ყუნწიანი ისრისპირები. გვხვდება ფუძემოლარული,
ფრთიანი, ფოთლისებრი, გვერდებამოლარულებიც. ადრებრინჯაოს
ხანიდან ისრისპირები მეტად ფაქიზადაა დამუშავებული და მხატვ-
რული ხელოსნობის საუკეთესო ნიმუშებს წარმოადგენენ. ასევე
ითქმის შუა და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ძეგლების შესახებაც.
შესანიშნავად დამუშავებული კაქის ისრისპირი ჩვერამდე V ს.
ფიჭვნარის ერთ-ერთი სამარხის სააღაპო მოედანზეც შეგვხვდა.
ბუნებრივია, პარალელურად მზადდება და თანდათანობით წამყე-
ან ადგილს იკავებს სხვადასხვა სახის ლითონისაგან ჩამოსხმული
საბრძოლო თუ სანადირო იარაღი.

გალახნარის კაქის ისრისპირის მიხედვით ჩანს, რომ ახლად
ფორმირებული მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის პარალელურად
ჯერ კიდევ სათანადო ადგილს ინარჩუნებს აქაურ მკვიდრთა შო-
რის მონადირეობა. გამოქვაბულებში აღმოჩენილი მასალები ცხა-
დპყოფს, რომ დასავლეთი საქართველოს ტყეები მდიდარი ყოფი-
ლა სანადირო ცხოველებით. განსაკუთრებით უყვარდათ დათვი,
კეთილშობილ ირემზე, კავკასიურ შველზე, ღოზბაზე, ჯიხზე, კუ-
რდელზე და სხვადასხვა სახის ფრინველზე ნადირობა.³⁶

36 გალახნარის მსგავსი ისრისპირების შესახებ იხ: გ. ჯაყახიშვილი, დასავლეთი
აზერბაიჯანის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის (საქანდ. დის.), თბ.,
1971; გ. ზუბაკაძე, ენეოლითის და ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართვე-
ლოში, – საქართველოს არქეოლოგია, II, გვ. 251-252, ტაბ. CL 1/2 და CL 1/5 (სამედე
კლდე), გვ. 253, ტაბ. CL II/10 (საგვარჯილე), გვ. 256, ტაბ. CL VII(თეთრი მღვიმე), გვ.
257-258, ტაბ. CL VIII/123, (თეთრამიწა), გვ. 255-256 (ძუძუნა); დ. თუშბარამიშვილი –
ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები 1966-1968, 1970-73 წ.წ. სა-
ქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, IV, V, VI, 1971-
1978 წ.წ. Чартолашвили Ш.К. истории и география Западнго Грузии до классовой эпохи, Тб., 1989.
стр. 38, рис. 1, Unterwegs zum goldenen Vlies. Achaologische Funden aus Georgien, Saarbrücken,
1995, т. 44, 213, სურ. 16.

სხვა მონაპოვრები ადრებრინჯაოს ხანით (ჩვ. ერამდე IV ათ-ასწლეულის II ნახევარი – III ათასწლეული) თარიღდება.

აჭარის ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა ქედის რ-ნის სოფ. კოლოტაურის მონაპოვარი. ჩვენამდე მოაღწია ორმა მთლიანად დაცულმა ჭურჭელმა.³⁷ საყურადღებოა, რომ არც ერთ მათგანს არ ეძებნებათ თანადროულ მასალებს შორის მუსტი ანალოგი. პირველი ჭურჭელი მოხდენილი ფორმის ქილაა. აქვს ვიწრო და ოდნავ შეშენქილი ძირი, მცირე ზომის კოპებით შემკული (ამათი რიცხვი 5-ს შეადგენს) მრგვალი დაბალი განი, თანაბრად გაფართოებული მაღალი ცილინდრული ყელი და გარეთკენ გადამოხრილი პირი. ხელით ნაძერწი, კეცი ღია-მოყვითალო, კარგად გამომწვარი. ზედაპირი გაპრიალეული. სიმაღლე 25 სმ, ძირის დიამეტრი 6 სმ, პირის – 10 სმ (სურ. 19; ტაბ. 9/1); კოლოტაურის მეორე ჭურჭელი მოზრდილ კო-

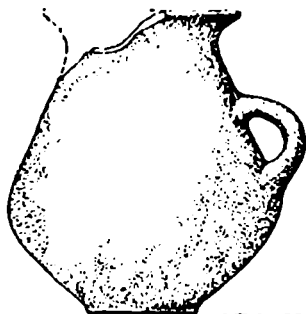
სურ. 19

ჭობს წარმოადგენს. იგი ბრტყელძირიანია, განი ბიკონუსური მოყვანილობის, მაღალი ფართო ყელი შევიწროებული, პირი გარეთკენ გადამოხრილი. ბრტყელგანივკვეთიანი ყური ყელის ქვემოთაა მიძერწილი. კეცი მონაცრისფერო, შედარებით უხეში. ზედაპირი გაპრიალეული, ალაგ-ალაგ მოშავო ლაქებით დაფარული. სიმაღლე 15 სმ, პირის დიამეტრი 5 სმ, განის – 11,5 სმ, პირის – 8,2 სმ (სურ. 20; ტაბ. 9/2).

ცალკეული ნიშნების მიხედვით კოლოტაურის ქილა სიახლოვეს პოვებს სამშვილდეს, აბელიას, დიდუბეს, კიკეთისა და სხვა თანადროული ძეგლების მასალებთან. მსგავსი ფორმები მომდევნო ეპოქებშიაც განაგრძობენ არსებობას, რომლებიც წინა აზიის კულტურებს უკავშირდებიან. კოლოტაურის კოჭობი ემსგავსება სამშვილდეს, ალგეთის ხეობის (ნახიდრების ჭალა), კიკეთის, დიდუბის, ბარმაქსიზის, ქორეთის მონაპოვართ. ასევე გარკვეულ სიახლოვეს პოვებს ნუხის, ნახიჭევანის ქიულ-თეფე III (ამერბაი-

37 ისინი აღმოგვცა 1971 წ. სოფ. კოლოტაურის მკვიდრმა ნათელა ფარგენაძემ. ჭურჭლები აღმოჩენილია წინა წელს გზის გაფართოებისას ქვის სამარხში. დამკვერთელი ნიშნები აღიღებოდა დაუგოვებით. მთლიანი ცალკეი სახლში პქონიათ შენახული.

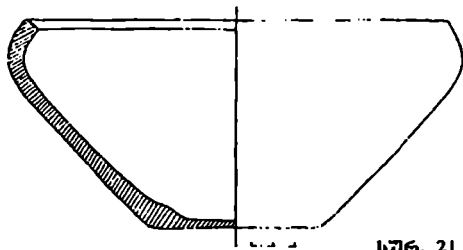
ჯანი, არმავირბლერის, მალაქლუს, ელარის (სომხეთი), ერჩისის (ანაგოლია) მასალებთან, რომლებიც ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის ბოლოთი თარიღდებიან.³⁸ ჩვენი ამრიო, კოლოგაურის თიხის ჭურჭლები ჯანჯღნარის კერამიკული ნაწარმის ქრონოლოგიურ გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდეს. აქვთ დახვეწილი პროპორციები, წერილმარცვლოვანი. კეცი, თხელი კედლები. ისინი დამზადებული უნდა იყოს ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის მეორე ნახევრისათვის, ე.ი. ადრებრინჯაოს ადრეული საფეხურისათვის, ჩანს, რომ აჭარისწყლის ხეობის მკვიდრთა შორის კერამიკული წარმოება საკმაოდ მაღალ საფეხურზეა ასული.

სურ. 20

თიხის ჯამი. მთლიანად აღდგენილი. ღრმა გვეადობის. აქვს ბრტყელი, შედარებით ვიწრო ძირი. მაღალი, კონუსისებური მოყვანილობის ტანი, პირი მომრგვალებული, ოდნავ შიგნით გადასრული. კეცი მოყავისფრო. გედაპირი საგულდაგულოდ მოპირილებული. ჭურჭელი თავის დროზე ყოფილა შეკეთებული – პირთან ახლოს მომრდილი ნაგვისის ორივე მხარეს გაკეთებულია წყვილი სამანჭვალე ნახვრეტები. ძირის დიამეტრი 7,5 სმ, პირის – 19 სმ, სიმაღლე – 9 სმ (სურ. 21, ტაბ. 10).

ლითონის ნაწარმის უძველესი ნიმუშები აჭარის მთიანეთშია აღმოჩენილი. ესაა ხულოს რაიონის სოფ. ნაომარში (ღორჯომის მახლობლად) 1950 წელს შემთხვევით მოპოვებული ე.წ. ყუადაქანებული ცული. მისი აღწერილობა ასეთია: აქვს მკვეთრად დაქანებული ფერდებზეწეული ყუა, მრგვალი სატარე ხერელი, ორწახნაგა, სოლისებრი შედარებით თხელი ტანი,

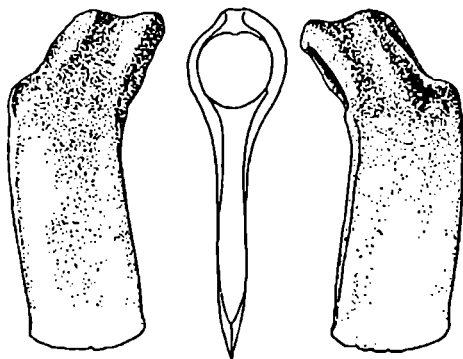

სურ. 21

38 ი. ღაბიაძე, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაკული ადრებრინჯაოს ხანის მასალები აჭარისწყლის ხეობიდან. სამხრეთი საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები, ბათუმი, 1978, გვ. 153-158.

ოღნავ ფართო, მომრგვალებული ორმხრივ წამახული პირი, რომელსაც ემჩნევა ლესვა-გამოყენების კვალი. ცულის სიმაღლე 11,5 სმ-ია, განის სიფართოე 4,5 სმ, პირის — 5 სმ (სურ. 22; ტაბ. 11).

მსგავსი ცულები გავრცელებას იწყებს ადრებრინჯაოს ხანაში. არქაულებს (ჩე. ერამდე III ათასწლეულის I ნახევარი — შუა ხანები) ეკუთვნიან ბრდაძორის, შაპესის, ქულბაქების, იალბუზისა

სურ. 22

და სვანეთის მონაპოვრები, რომლებიც თავის მხრივ ემსგავსებიან სომხეთის, ჩრდილო კავკასიის ცულებსა და წინააზიის (ჯემდე-ნასრი, ური) ცულების თიხის მოდელებს. ნაომარის ცული უფრო განვითარებულ ფორმას წარმოადგენს. სპეციალისტები მეჯვრისხევის, კიურდერეს და ყიმილაჯოს ცულების მსგავსად მას II

ჯგუფში აერთიანებენ. ესენი ჩე.ერამდე III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანებში შექმნილადაა მიჩნეული. ამ გიპის ცულებს ანალოგიები ეძებნებათ სომხეთის ტერიტორიაზე, ჩრდილო ოსეთში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში (ქარაზი) და ა.შ. თვლიან, რომ ნაომარის ცული ამ ჯგუფის განვითარებული ფორმაა — პირველად ჩნდება სატარე წიბური. გამოირჩევა ასევე სწორი, გრძელი განითა და ყუის შედარებით მკვეთრი დახრილობით. გენეტიკურად ნაომარის მსგავს ცულებს მესოპოტამიას უკავშირებენ (ჩე. ერამდე IV-III ათასწლეულების მიჯნა), რომლებიც თანდათანობით გავრცელდა ანატოლიასა და ამიერკავკასიაში. შეიქმნა ყუადაქანებული ცულების ლოკალური ვარიანტები. აღიარებულია, რომ ამ გიპის ცულებმა ამიერკავკასიის გზით შეაღწიეს ჩრდილო კავკასიამდე და გავრცელება პოვეს ღუნაისპირეთამდე.³⁹

39 საერთოდ ყუადაქანებული და ნაომარის მსგავსი ცულების შესახებ იხ. Кухтин Н.А. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры по данным археологии. — სსმმ. XIV-В, თბ., 1947, გვ. 297-298; ო. ჯაფარიძე, ქარიველი გომების ისტორიისათვის ლიტონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 90-92; Чартолашвили Ш. К истории гв. 40 და ა.შ. თვით ნაომარის ცულის შესახებ იხ. ლ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტო-

როგორც ეხედავთ, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანისათვის ათ ვისებული ჩანს ჩვენი საკვლევი გერიტორიის როგორც მთიანეთი, ასევე აჭარისწყლის ხეობის შუა წელიც და ზღვისპირა ზოლი. აქ-აური მიწათმოქმედი და მესაქონლე გომები მოიან ზოლს საზაფხულო საძოვრებად იყენებდნენ. სავარაუდოა, რომ მწარმოებლური მეურნეობის ეს უადრესი ფორმები თავიდანვე სიმბიოზურ ხასიათს ატარებდნენ. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით ეკონომიკურად მთა დაკავშირებული ჩანს ბართან და – პირიქით. მსგავსი ერთიანობა კიდევ უფრო საგრძნობი ხდება მომდევნო ეპოქებისათვის. ჯანჯღნარისა და კოლოგაურის მონაპოვრების მიხედვით ჩანს, რომ ამ რეგიონში ჩვენ საქმე უნდა გვექონდეს ამ ეპოქის საერთო კავკასიური კულტურების თავისებურ, მაღალგანვითარებულ ლოკალურ ვარიანტებთან. ნაომარის ცულების მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ადრებრინჯაოს ხანიდან ისახება მეტალურგიული ცენტრი, რომელმაც მძლავრი ხასიათი მომდევნო ეპოქებში მიიღო.

ნაომარის ცული ეხმაურება ფართო არეალის მომცველ მასალებს წინააღმდეგ დაწყებული ღუნაისპირეთამდე. რიგი ნოვაციების მიუხედავად, დიდხანს შემორჩა ნეოლითური კულტურის გრადიციები. დიდი ხნის მანძილზე წამყვანი ჩანს ქვის ინდუსტრია. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ნადირობასა და შეგროვებით მეურნეობას. მზადდება ნიადაგი ახალი სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობების პატრიარქატის წარმოშობისათვის. წინაურდება მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეტალურგია, ხელოსნური წარმოების სხვადასხვა დარგი. განსაკუთრებით ფართო ხასიათს იღებს მეთუნეობა. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ჩვ. ერამდე V-III ათასწლეულში უმნიშვნელოვანესი რგოლი ჩანს ძველ აღმოსავლურ, ანატოლიურ და უძველეს კავკასიურ კულტურათა ურთიერთობების სფეროში.

რიისათვის, თბ. 1965, გვ. 50, სურ. 42/2; ა. რამიშვილი, კოლხეთის მაგერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974, გვ. 25. გაბ. XV/I; ი. ღაფითაძე, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დასული... გვ. 153-161.

ჰოროხის აუზი – კოლხური კულტურის უკველესი კერა

საკაცობრიო ცივილიზაციაში კოლხურმა კულტურამ საპატიო ადგილი დაიკავა. მისი ფორმირება ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანაში დაიწყო და დასრულებული სახე ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებისათვის მიიღო. გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანა (ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის II ნახევარი – I ათასწლეულის I ნახევარი) თვითმყოფადი კოლხური კულტურის აყვავების, ნოვაციების ხანაა. მიმდინარეობდა ქართველური ენების დიფერენციაციის, კოლხური და იბერიული გომების კონსოლიდაციისა და პირველი სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესი.

მაღალგანვითარებულმა კოლხურმა კულტურამ მოიცვა ვრცელი არეალი. დიდი ხნის მანძილზე მთელი კოლხეთის ტერიტორიაზე (აჭარა, გურია, იმერეთი, სამეგრელო, ლეჩხუმი, რაჭა, სვანეთი, აფხაზეთი) გავრცელებული ჩანს ერთგვაროვანი დასახლების ფორმები, ორიგინალური თიხით შელესილი ხის ჯარჯვალური ტიპის ნაგებობანი, დაკრძალვის წესები, მდიდრულად შემკული სამეთუნეო ნაწარმი, მრავალფეროვანი ნატიფი ხელოვნების სამკაული, შრომისა და საბრძოლო იარაღები, მაგერიალური და სულიერი კულტურის სხვადასხვა სახის ფასეულობა. არანაკლებ ვრცელია ამ კულტურის იმპულსების ფარგლებიც.

კოლხური კულტურის გავრცელების სფეროში შემოდიოდა ჩრდილო-დასავლეთით. ანატოლიაში მდებარე ოლქების დიდი ნაწილი (ორდუს, ართვინის, მეხჩისციხის, ყარსის მიდამოების განძები).⁴⁰ ამავე კულტურის არეალში ექცეოდა მესხეთის საკმაოდ დი-

40) Исесен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. - ИГАИМК, вып. 120, М., 1935, стр. 139, 140; კ. ზიგელი, ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები – ენიშკის მოამბე II, თბ., 1938, გვ. 258; ო. ჯაფარიძე, კოლხური სული. – სსპმ, XVI-В, თბილისი, 1950, გვ. 58; მისივე, საქართველოს არქეო-

დი ნაწილი. აქ მოპოვებულია კოლხური ცულები, თოხები, სეგმე-
ნტური იარაღი. ხოლო სოფ. თელოვანში თვით კოლხური ცულის
ყალიბიც კი. დიდებულია უდეს განძი. მეტად საყურადღებო ჩანს
მესხეთ-ჯავახეთის უახლესი მონაპოვრები. ახალციხის რაიონის
სოფ. მუსხში (ნასოფლარი მაჭხეთი) აღმოჩნდა ბრინჯაოს თავის-
ებული ცული, რომელიც ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის შუა ხანებით
თარიღდება. იგი კოლხური ცულების პროტოტიპების სახესხვაობ-
ადაა მიჩნეული. ბორჯომის ხეობის ბორნიელის სამაროვნის გა-
თხრებისას ჩვ. ერამდე XV-XIV საუკუნეების კოლხური ცულებიც
იქნა მოპოვებული. აღიარებულია, რომ ისტორიულად მესხეთ-ჯა-
ვასეთი კულტურათა შეხვედრების ადგილს წარმოადგენდა.⁴¹

გვიანბრინჯაოს ხანაში რიონ-ყვირილის გემოწელის საშუალ-
ებით ხორციელდებოდა კონტაქტები ცენტრალური კავკასიონის
სამხრეთ-კალთებთან, ყობანურ კულტურასა და შიდა ქართლთან.
აქედან კოლხური კულტურის ძეგლები უფრო შორსაც ვრცელდე-
ბოდა (ქვემო ქართლი, თრიალეთი, კახეთი, ნუხის მხარე, სამხრ-
ეთ-აღმოსავლეთ სომხეთი და ა.შ.). ჩრდილო-დასავლეთი კოლხ-
ეთიდან კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები
ყობანისპირეთში და უფრო შორეულ რაიონებში, თვით უკრაინის
ტერიტორიებამდეც აღწევდა.⁴²

დასავლურ-ქართული კოლხური კულტურა წარმოადგენს საქ-
ართველოს აღრინდელი მემკვიდრეობის გენეტიკურ გაგრძელებას.
მის განვითარებაში სწავლეულები (დ. ქორიძე, ო. ჯაფარიძე და
სხვ.) გამოყოფენ ორ ეტაპს – ჩვენს ერამდე II ათასწლეულის მე-
ორე ნახევარი (XIV-XII სს.) და ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბო-
ლო – I ათასწლეულის პირველი ნახევარი. ამ ეპოქისათვის განს-
აკუთრებით ინტენსიურ ხასიათს იღებს კოლხეთის ბარის ათვის-

ლოვია, იბ., 1991, გვ. 211. დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, იბ., 1965,
გვ. 19, 20, 37, 38. სურ., 10, 13, 30.

41 ო. ლაშვაშიძე, ი. ლაშვაშიძე, ახალი არქეოლოგიური მასალები სამცხე-ჯავახეთ-
იდან. – „ძეგლის მეგობარი“, 1987, №4, გვ. 36-44; ო. ლაშვაშიძე, ი. ლაშვაშიძე, რ. კვირ-
კელია, ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანის არქეოლოგიურ კულტურათა
ურთიერთობის საკითხისათვის მესხეთ-ჯავახეთის მასალების მიხედვით. – საქართვე-
ლოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო სესია.
მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროექსი და საქართველო (არქეოლოგიური მონაყ-
ემების მიხედვით), მოხსენების თემისები, იბ., 1993, გვ. 21. Иванидзе Г. Иванидзе В. К. Об ар-
хеологической культуре. – Причерноморье в VII-V вв. до н.э., Тб., 1987, стр. 220-225.

42 ო. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 217 და ა.შ.

ების პროცესი. კოლხეთის დაბლობზე აღმოცენებულ ბათქაშით შეღესილ ხის ჯარგვალური ტიპის სამოსახლოებს გარს უვლიდა წყლით შეესებული ღრმა და ფართო თხრილები. ისინი გარდა თავდაცვისა წყალსაწრეტების, სამიმოსელო და თევზსაშენის ფუნქციებსაც ასრულებდნენ. მსგავსი სამოსახლოები ცალკეულ ჯგუფებად არიან განლაგებული. თავისი გრანდიოზულობითა და მეტნაკლები შესწავლილობით გამოირჩევიან ფიჭვნარი, ზურგა, ნაოხვამუ, ცხუმი, ნოსირი, ნამარნუ, კურზია, დიხაგუძეხა, ოჩამჩირე, კისტრიკი და ა.შ. სამეურნეო საქმიანობის წამყვანი დარგი იყო ტრადიციული მიწათმოქმედება. ფართო ხასიათი მიიღო მესაქონლეობამ და თევზჭერამ. კვლავაც თვალსაჩინო როლს თამაშობს ნადირობა და მეგროვებითი მეურნეობა. ამ მიმართებით გყით მდიდარი კოლხეთი მეგად ბარაქიან მხარედ გამოიყურება. მკვეთრად დაწინაურდა ბრინჯაოს მეგალურგია. მძლავრ კულტურას გააჩნია საკუთარი საწარმოო კერები. კლასიკური ბრინჯაოსაგან დამზადებული ნაწარმი გამოირჩევა მრავალფეროვნებით, მაღალი პროფესიული ოსტატობით, რთული ტექნიკური პროცესების გამოყენებით. ჩამოყალიბდა კოლხური კულტურისადმი დამახასიათებელი სამეურნეო თუ საბრძოლო იარაღის ყველა ტიპი, ყველა კომპონენტი. აწ განსვენებული მეცნიერი გ. ვობეჯიშვილი მიუთითებდა, რომ კოლხური ბრწყინვალე კულტურის სული და გულია ბრინჯაოს ცული. იმდროინდელ სამყაროს მსგავსი რამ არ შეუქმნია. ფართო გავრცელება ჰპოვეს სხვა კომპონენტებმაც, როგორიცაა უნიკალური ბრინჯაოს წალდი, თოხი, ნამგალი, სეგმენტური იარაღი და ა.შ.

მეორე ეტაპიდან იწყება ბრინჯაოსა და რკინის თანაარსებობის ხანა, რომელიც თითქმის 5 საუკუნის მანძილზე ჩვ. ერამდე VII საუკუნემდე გრძელდებოდა. საბოლოოდ კი უძველესი ტრადიციების მქონე კოლხეთი რკინის მეგალურგიის მორიგ უმნიშვნელოვანეს კერადაც იქცა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაზე მოდის ხელოსნური წარმოების სხვადასხვა დარგის არნახული აღორძინება. მრავალრიცხოვან ნამოსახლართა, წარმართული ხანის საკულტო ნაგებობათა, სამაროვანთა და საწარმოო კერების არქეოლოგიური ვათხრებისას მრავლად ჩნდება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ნაწარმი. სწორედ ამ ეპოქაში გამოიყენეს სამ-

ეთუნეო ჩარხი. თიხის ნაწარმი უმეტესად მოშავო-მოყავისფრო, ზოგჯერ მოყვითალოდაცაა გამოშვარი. მათი დიდი ნაწილი მდიდრულადაა შემკობილი (ღარები, კოპები, შვერიონები, თაღისებური შვერილები, მცენარეული და ზოომორფული მოტივები და ა.შ.). წამყვანი ფორმებია ღერვისებური ჭურჭელი, ქოთნები, გოლჩები, ქილები, ჯამები და ა.შ. ე.წ. „მდნობელთა განსებისა“ და ცალკეულ სამოსახლოებზე აღმოჩენილი ყალიბების მიხედვით ჩანს, რომ დაწინაურებულია ლითონ-საჩამომსხმელო საქმე. განძების მსგავს რაოდენობას სხვა არც ერთი კულტურა არ იცნობს. ამათი რიცხვი ყოველწლიურად იზრდება. გამოკვეთილი დარგებია ხითხურობა და ფეიქრობა.

მეორე ეტაპი კოლხური ბრინჯაოს კულტურის აყვავების ხანაა. კიდევ უფრო ფართოვდება მისი არეალი. ამ პერიოდში ივარაუდება ერთის მხრივ სამხრეთიდან მესხური ტომების მიგრაციები კოლხურ-იბერიულ კულტურაში, მეორეს მხრივ, კი — კოლხური კულტურის ინტეგრაციები ყოზანურში. ყალიბდება ერთიანი რელიგიური მსოფლმხედველობა. გრაფიკული დეკორის თავისებური სტილი, ე.წ. „ცხოველური სტილი“, რომელსაც ახასიათებს სქემატიზმი, სტილიზაცია. შეინიშნება მთისა და ბარის დაახლოების პროცესი. ეს კარგად ჩანს დაკრძალვის ერთნაირ რიტუალში, ინდივიდუალურ სამარხებიდან ერთად ჩნდება ე.წ. კოლექტიური „დასაკრძალავი მოედნები“, სადაც ხდება მეორადი დაკრძალვა სრული ან ნაწილობრივი კრემაციით. სამარხებში დიდი რაოდენობითაა ჩაყოლებული სამეთუნეო ნაწარმი, ბრინჯაოსა და რკინის საბრძოლო და სამეთუნეო იარაღი, სამკაულები, მცირე პლასტიკის ნიმუშები და ა.შ. ეკონომიკა მკვეთრ აღმავლობას განიცდის. შეიქმნა რკინის მეტალურგიის კერები.

ეთნოკულტურულმა ერთიანობამ, ქართველ ტომთა მსხვილი გაერთიანებების შექმნამ მოაწილა ნიადაგი ჯერ კოლხეთის, ხოლო შემდგომ იბერიის სახელმწიფოს წარმოშობისათვის.⁴³ კო-

43 კოლხური კულტურის შესახებ ის. გ. ვოზუჯიშვილი, გვიახბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში. — საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. მისივე. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. I, თბ., 1970. ო. ჯაფარიძე, დასავლეთი საქართველო გვიანი ბრინჯაოს ხანაში. — „მაცნე“, №1, 1982. მისივე. საქართველოს არქეოლოგია: დ. ქორბე, კოლხური კულტურის. — ა. რამიშვილი, კოლხეთის მაგერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974 და სხვ.

ლხურის თანადროულად აღმოსავლეთ საქართველოში ყალიბდება იბერიული ე.წ. ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურა. ფართოა მისი არეალი — ქართლ-კახეთი, მესხეთ-ჯავახეთი, კავკასიის მთისწინეთი, ჩრდილო-დასავლეთი სომხეთი და დასავლეთი აზერბაიჯანის ოლქები. გამოკვეთილია ლოკალური კერები რიონ-ალაზნის, მესხეთ-ჯავახეთის, შიდა (მასში გამოიყოფა სამთავროს კულტურა) და ქვემო ქართლის სახით.

იბერიული კულტურის განმსაზღვრელ კომპონენტთა რიცხვს განეკუთვნებიან ბრინჯაოს ე.წ. აღმოსავლურ ქართული, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ან კიდევ ცენტრალურ ამიერკავკასიური სადა ცულები, მაღალ პროფესიულ დონეზე დამზადებული შედგენილგარიანი ე.წ. კახური, თუ სხვა გიპის (ვთქვათ, სამთავრული) სატევრები, მასვილები, სატეხები, ბრტყელი ცულები, მოზრდილი ბრტყელი აეურული საკიდები, სხვადასხვა სახის სამკაულები, მაღალმხაგრული სამეთუნეო ნაწარმი და ა.შ.

იბერიული კულტურის შესწავლისათვის მრავლადაა აღმოჩენილი ნამოსახლარები, სამაროვნები, თავდაცვითი ნაგებობები, საკულტო ადგილები და ა.შ. ამ უკანასკნელთაგან ერთ ნაწილს დიდი დედის (მელილელე, შილდა), ნაწილს კიდევ ომის ღვთაების კულტს (მელანი) უკავშირებენ. გორასამოსახლოებს ჰქონიათ დამცველი თხრილები, მიწაყრილები, რიყის ქვის გალავანი (ხოვლე-გორა, ყათლანხივეი, ნაცარგორა, სამთავრო, თრელიგორა და ა.შ.). ბევრია სამაროვანი. მათ შორის ეგალონურია სამთავროს სამაროვანი. ინჰუმაციურ სამარხთა დიდი ნაწილი ინდივიდუალურია, ზოგიც — კოლექტიური. მაგალითად, სამთავროს ერთ-ერთ სამარხში 33 ჩონჩხი აღმოჩნდა. არის კენოტაფებიც. ფუფუნებითი საგნები (ოქრომჭედლობის ნიმუშები) აღარ ჩანს. საერთოდ კი სამარხეული ინვენტარი საკმაოდ მდიდრულია.

იბერიულ კულტურაში სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი დარგია მიწათმოქმედება. ეკონომიკური ცხოვრების ცალკე გამოკვეთილი დარგებია მეჯოგეობა, ლითონდამამუშავებელი ხელოსნობა, მეთუნეობა, ქვითა და ხით ხურობა, რთვა-ქსოვა, მესმალეობა და ა.შ. აღიარებულია, რომ ომები, ძარცვა-რბევა შემოსავლის წყაროდ იქცა. მჭიდროა კონტაქტები კოლხური კულტურისა იბერიულთან, განსაკუთრებით კი მესხეთ-ჯავახეთისა და შიდა ქართლის ლოკალურ კერებთან. ჩანს განვითარების საერთო ტენდენციები. იბერიულ-კავკასიური მოდემის ხალხებს შორის იკვე-

თება ქართველური გომების პეგეზონია. ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლოდან საგრძნობია კოლხური კულტურის იმპულსები.⁴⁴

კოლხური და იბერიული კულტურის ზოგადი დახასიათების შემდეგ ადრე მოპოვებული მასალების, მათ შესახებ შექმნილი მეცნიერული მემკვიდრეობისა და უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების გათვალისწინებით უფრო ვრცლად ვისაუბრებთ კოლხური კულტურის სათავეების შესახებ. მის გენეზისში ჩვენი საკვლევი ტერიტორიის, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, ჭოროხის აუზის წვლილზე, ფაქტიურად კიდევ ერთხელ დგება საკითხი კოლხური კულტურის სამშობლოსთან დაკავშირებით. წინასწარვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამჟერად უახლესი აღმოჩენებიდან ყურადღება იქნება გამასვლილებული ერთი რიგის მასალაზე-ბრინჯაოს განძებზე. რაც შეეხება ამ რეგიონის ვრცელ ნამოსახლარებს, საკულტო ადგილებს, სამაროვნებსა და საწარმოო კერებს, მომავალში საგანგებო კვლევა-განზოგადოების საგანს წარმოადგენს. შეისწავლება ბოლო წლების ჭოროხის აუზის, კოლხური კულტურის ადრეული ეტაპის შემთხვევითი მონაპოვრები.

კოლხური კულტურის კვლევას დიდი ხნის ისტორია აქვს. მასალების დაგროვება XIX ს-ის ბოლო მეოთხედიდან იწყება. პირველ ხანებში მათ „ყობანურს“ უწოდებდნენ; გასული საუკუნის 80-იან წლებში ყობანის სამაროვნის აღმოჩენამ განაპირობა პირველ ხანებში ტერმინების „ყობანური“ ცული და შესაბამისად „ყობანური“ კულტურის დამკვიდრება. ეს კულტურა წარმოიშვა ჩრდილო კავკასიის მთიანეთში (ყაბარდო-ბალყარეთი, ჩეჩნეთ-ინგუშეთი და ჩრდილო ოსეთი). ყობანის სამარხებში მრავლად აღმოჩნდა სადა თუ გრაფირებული შესანიშნავი ბრინჯაოს ცულები, ფართო სარგცლები, სპირალისებური სამაჯურები, რგოლები, სატევრები, საკინძეები, ფიბულები, ყელსაბამები და ა.შ. შემდგომში დიდი სხის მანძილზე ჩრდილო კავკასიის ფარგლებს გარეთაც აღმოჩენილ მსგავს ნივთებს ყობანური კულტურის კუთვნილებად მიიჩნევდნენ. მაგრამ ჩვენი საუკუნის 20-იანი წლებიდან მოკიდებული კოლხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილმა ნიმუშებმა რიცხობრივად დიდად გადააჭარბა თვით ყობანის ცულებს. რაც მთავარია, ჩვენთან

44 იბერიული კულტურის შესახებ იხ. ა. კალანდაძე, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოში. – საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. გ. გობეჯიშვილი, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. ო. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია და სხვ.

თავი იჩინა უფრო ადრეულმა ცულებმა და მათმა პროტოგოპებმაც კი. ამიგომაც მივაშენე კანონზომიერად დააყენა საკითხი იმის შესახებ, რომ ამ კულტურის ცენტრად კოლხეთი ყოფილიყო მიჩნეული. 30-იანი წლებისათვის ახალი ძეგლების ეთნოანალიზის ცდა ეკუთვნით ლ. მუსხელიშვილსა და ი. მეშჩანინოვს. ამ კულტურას მათ კოლხური უწოდეს. პ.უშაკოვი მიუთითებს, რომ ი.მეშჩანინოვმა 1934 წლის ეშერისა და სხვა აღმოჩენების მიხედვით დააყენა საკითხი, რომ „ყობანის“ კულტურა მარტო კავკასიის საზღვრებში კი არ იყო ფართოდ გავრცელებული, არამედ თვით ამ კულტურის შემქმნელად უნდა სამართლიანად კოლხები მივიჩნიოთ და მას უნდა კოლხური კულტურის სახელწოდება მივანიჭოთ ნაცვლად „ყობანური“ კულტურისა, რომელსაც მას შემთხვევით, მის პირველად აღმოჩენაზე დაყრდნობით საგამოკვლევო მუშაობის პროცესში დაერქვა. ჩვენ ვუკავშირებთ კოლხებს განსაზღვრულ კულტურას, ფართოდ გავრცელებულს კავკასიაში და მით უფრო ვალდებული ვართ მეტი ინტერესით მოვეპყროთ იმ ძეგლებს, რომლებიც კოლხების წარსულზე, მათ გავრცელებაზე და ეთნიკურ ურთიერთობაზე მოწმობენო.“⁴⁵

კოლხური კულტურის გენეზისისა და ეთნოპრობლემების კვლევაში საკვებით გაამართლა მისთვის მიკუთვნებული ეს ტერმინი. ყობანური კულტურის ეთნიკური ატრიბუცია ჯერ არ მომხდარა. საერთოდ კი აღიარებულია, რომ ყობანური კულტურა თვითმყოფადია, ოღონდაც ზოგიერთი ელემენტი დასავლეთი ამიერკავკასიის, კოლხური კულტურიდანაა შესული (მაგალითად, ბრინჯაოს ცული). არ გამორიცხავენ კოლხ ტომთა ინფილტრაციას ყობანურში.⁴⁶

ესობილმა მეცნიერმა ა.იესენმა ამავე პერიოდში შეისწავლა დასავლეთი საქართველოში შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს გასკები, განსაზღვრა მათი მიახლოებითი ქრონოლოგია. აღიარა, რომ დასავლეთი ამიერკავკასიას წამყვანი ადგილი ეკავა კავკასიის მეტალურგიაში. გამოყო ნივთების ორი ჯგუფი: ერთი საკუთრივ დასავლეთი ამიერკავკასიისათვის დამახასიათებელი, ხოლო

45 პ. უშაკოვი, საქართველოს უძველესი ხალხები და უკანასკნელი წლების აღმოჩენები არქეოლოგიის დარგში. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. X-B, 1940.

46 ლ. სახაროვა, კოლხური და ყობანური კულტურების ურთიერთობის საკითხისათვის. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამუკიერო სესია. — „მსოფლიო ისტორიულ-კულტურული პროცესი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), თბ., 1993, გვ. 23.

მეორე – ყობანური კულტურისათვის. მკვლევარი მიდის დასკვნამდე, რომ დასავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე არსებობდა ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების მსხვილი და წვრილი ცენტრები. ერთ-ერთ ძირითად სამთამადნო მეტალურგიულ ცენტრს წარმოადგენდა მადნეულით მდიდარი ჭოროხის აუზი. მის ქვემო წელზე და საერთოდ აჭარაში აღმოჩენილია აღნიშნული კულტურის უამრავი ძეგლი, ყობანური ლითონის პირეულად ბაზად ავტორი ამიერკავკასიას თვლიდა.⁴⁷

როგორც ვხედავთ, სამეცნიერო ლიგერატურაში კოლხური ბრინჯაოს კულტურის წარმოქმნაში ჭოროხის აუზის წამყვან როლთან დაკავშირებით პირველი მოსაჩრებანი ა. იესენის შრომებშია გამოთქმული. როგორც ქვემოთაც ვნახავთ ამ კონსეფციას ბევრი მეცნიერი იზიარებს. აკად. ს. ჯანაშია 30-იანი წლების არქეოლოგიური აღმოჩენებით მივიდა დასკვნამდე, რომ ბრინჯაოს შესანიშნავი კულტურა, რომელსაც წინათ ყობანის კულტურას ეძახდნენ, ნამდვილად კოლხეთის კულტურაა. ართვინისა და ორდუს აღმოჩენების მიხედვით სვამდა საკითხს: „ხომ არ არის კოლხური ბრინჯაოს კულტურა ნამდვილად თუბალების ანუ იმავე თუბალ-კაიანების კულტურა“.⁴⁸

კოლხური კულტურის კომპლექსური კვლევა განასორცეულა აკად. ბ. კუფტინმა. შექმნა ეტაპობრივი ნაშრომების ორგომეული, სადაც დამაჯერებლად ნაჩვენები ამ კულტურის ისტორიული ფესვები, თვითმყოფადობა.⁴⁹ მისი აზრით, ყობანური კულტურა არა მარტო გეოგრაფიული გაერცელებით, არამედ წარმოშობითაც კოლხურია.⁵⁰ ა. იესენის კვალდაკვალ ჭოროხის აუზს მიიქნევს ბ. კუფტინიც კოლხური კულტურის უძველეს და წამყვან კერად.

ახალი ეტაპი დასავლურ-ქართული კოლხური კულტურის კვლევაში იწყება 50-იანი წლებიდან. საგანგებოდ შეისწავლება კოლხურ-ყობანური კულტურების ურთიერიობის პრობლემები, ცალკეული კომპონენტები, ბრინჯაოს განსებების პარალელურად დიდი ადგილი დაეთმო ამ ეპოქის ნამოსახლარების, წარმოების კერების, საკულტო ადგილებისა და სამაროვნების კვლევას. შესაბამისად, შეიქმნა მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა ცალკეული

47 Иессен А. А. К вопросу...

48 ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალ-გიბარენი-იბერი -- შრომები, II, თბ., 1952.

49 Куфтин Б. А. Материалы к археологии колхиды, I, Тб., 1949, II, 1950

50 Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941

ძეგლების, რევიონებისა და მოლიანად კოლხური ბრინჯაოს კულტურის შესახებ.

ამ მიმართებით დიდია ღვაწლმოსილი მეცნიერის აკად. ო. ჯაფარიძის წვლილი, რომელმაც მონოგრაფიულად შეისწავლა კოლხური კულტურის განმსაზღვრელი ელემენტი – კოლხური ცული.⁵¹ მასვე ეკუთვნის საინტერესო ნაშრომები სამიწათმოქმედო იარაღების, თოხებისა და სამგლების შესახებ.⁵² თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე სხვა ფუნდამენტური პრობლემების კვლევის პარალელურად ქმნის ერთიან განმაზოგადოებელ ნაშრომებს კოლხური კულტურის შესახებ. მოცემულია მისი საერთო დახასიათება, ნაჩვენებია განვითარების ძირითადი ეტაპები, გავრცელების არეალი. და ლოკალური თავისებურებანი.⁵³ ბუნებრივია, ავტორი გამოხატავს თავის დამოკიდებულებას ამ კულტურის ერთ-ერთი საინტერესო რევიონის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ. არაერთგმისაა აღნიშნული, რომ ჭოროხის აუზი იყო კოლხური კულტურის მნიშვნელოვანი კერა. ამ ბოლო წლებში შემუშავებული კონსეფციიდან განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ავტორისეული მოსაზრებანი, რომ სწორედ ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლოდან იმრდება კოლხური კულტურის არეალი. ქვეყნის შიგნით წარმოებს მოსახლეობის გადასაცვლება. აკად. ო. ჯაფარიძე მიუთითებს. რომ „ამ პროცესში სამხრეთ კოლხეთში მსხდომი გომების პეგომონობით, მთელი კოლხი მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას და თანდათანობით ერთიანი კოლხური კულტურა ჩამოაყალიბეს. ამ პერიოდში კოლხეთის დაბლობ ნაწილში გომთა საკმაოდ მძლავრი გაერთიანება ყალიბდება, რომელიც თანდათანობით მთელ კოლხეთზე ავრცელებს თავის ბატონობას. სწორედ ამ დროიდან შეიძინება კოლხური კულტურის განფენა მთელ დასავლეთ საქართველოში და მის მიმდებარე მხარეში.“⁵⁴ აკად. ო. ჯაფარიძე თვლის, რომ „კოლხური კულტურის ხანაში, როგორც ჩანს, მძლავრად მოქმედებდნენ ადგილობრივი მეტალურგიული ცენტრები. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა ჭოროხის აუზში უნდა არსებულიყო. სავარაუდოა, აგრეთვე რომ,

51 ო. ჯაფარიძე. კოლხური ცული...

52 ო. ჯაფარიძე. მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში. – ისუ შრომები, 49, 1953.

53 ო. ჯაფარიძე. დასავლეთი საქართველო... მისივე, საქართველოს არქეოლოგია და ა.შ.

54 ო. ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 210.

კოლხეთის სხვა მხარეშიც იყო განლაგებული სამთამადნო კერები, რომლებიც მას საკმაოდ უხვად ამარაგებდნენ ლითონით.⁵⁵

კოლხური კულტურის კვლევამ განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო 60-70-იანი წლებისათვის. უახლესი არქეოლოგიური მასალების, წერილობითი ცნობებისა და ისტორიოგრაფიული შემკვიდრობის შეჯერების გზით იქმნება განმაჯოგადოებელი ნაშრომები ცალკეული ეპოქების, მათ შორის გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის შესახებაც. მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო „საქართველოს არქეოლოგიისა“ (1959 წ.) და „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ (1970 წ.) გამოცემანი.

საქართველოს ძველი ისტორიის პრობლემატური საკითხების დამუშავების თვალსაზრისით სოლიდური მეცნიერული მემკვიდრეობა შექმნა აკად. გ. მელიქიშვილმა.⁵⁶ ფუნდამენტური კვლევა განხორციელდა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე. ამ ასპექტების შესახებ საუბარი შორს წაგვიყვანდა. ჩვენთვის განსაკუთრებით საგულისხმოა ავგორის კონცეფცია იმასთან დაკავშირებით, რომ კოლხეთის სამეფოს ცენტრი „სადაც უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო და არა ფასისზე (რიონზე), სადაც მას მოგვიანო გრადიცია ათავსებს. იგი უფრო მეორე დიდი მდინარის ჭოროხის ქვემო წელზეა სავარაუდოებელი. ურარტუზე კონტაქტი ასე უფრო გასაგებია. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ აქ, ჭოროხის აუზში, არის საძებნი გვიანბრინჯაოს ხანის განთქმული კოლხური კულტურის სამშობლო, მისი უმთავრესი სამრეწველო რაიონი. ძველი კოლხური სამეფო, უეჭველია, ამ კულტურის შემოქმედი მოსახლეობის გაერთიანება იყო.⁵⁷ აქ თითქმის ყველაფერია ნათქვამი, კომენტარი ზედმეტია.

საქართველოში პირველად აწ განსვენებულმა მეცნიერმა გ. გობეჯიშვილმა რიონის ზემო წელზე მიაკვლია სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთებს. გამოიყო აფხაზეთის, რაჭა-ლეჩხუმისა და ჭოროხის აუზის მეტალურგიის ლოკალური კერები. გამოთქმული აქვს არა ერთი კონცეფციალური შეხედულება სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს შესახებ. მოვიყვანო ზოგიერთ მათგანს. გ. გობეჯიშვილი ერთგან წერს: „გამოთქმულია ფრიად

55 ო. ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 210.

56 Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959 მისივე, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.

57 Меликишвили Г.А. დასახ. ნაშრ. გვ. 62.

სარწმუნო მოსაზრება, რომ დასავლეთი საქართველოს კულტურის ერთ-ერთ ძირითად სამთამადნო მეტალურგიულ ცენტრს წარმოადგენდა ჭოროხის აუზი, რომელიც მადნეულით მდიდარია. მის ქვემო წელზე და საერთოდ აჭარაში, აღმოჩენილია აღნიშნული კულტურის უამრავი ძეგლი“.⁵⁸ ან კიდევ: „კოლხური კულტურის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ძლიერი წამყვანი მეტალურგიული ცენტრი დღევანდელი ჭოროხის აუზი უნდა ყოფილიყო... ეს რაიონი ჭოროხის აუზი, საკმაოდ მდიდარი იყო სპილენძით. როგორც ჩანს, აქ ამ პერიოდში საკმაოდ მაღალ საფეხურზე მდგარა მიწათმოქმედება. ამას ადასტურებს კოლხური კულტურის სამხრეთი ნაწილიდან დიდი რაოდენობით მოპოვებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღი.“⁵⁹ შემდგომ დასძენს: „საფიქრებელია, რომ თოხი ძირითადად ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრიდან გამოსული ნაწარმია, რომელიც შესაძლოა უპირატესად აქედან გავრცელდა სხვა რაიონებში“.⁶⁰ ხაზგასმითაა აღნიშნული, ამ პერიოდის არცერთ სხვა კულტურაში არ არის ცნობილი ისეთი დიდი რაოდენობით თოხები, როგორც კოლხურში“.⁶¹ იგი თვლის, რომ საერთოდაც იარაღის ეს ტიპი დასავლურ-ქართული კულტურის ნიადაგზეა შექმნილი. წალღის მიმართაც ავგორის დამოკიდებულება ასეთია: „ბრინჯაოს წალღი, თოხის მსგავსად, ძირითადად ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი“.⁶² საკაცობრიო ცივილიზაციაში ამ უნიკუმის შექმნის პრიორიტეტი ძველ კოლხებს ეკუთვნით. გ. გობეჯიშვილის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში ის ამრია გატარებული, რომ უპირატესად კოლხური კულტურის გავრცელების სამხრეთ რაიონებშია აღმოჩენილი პირველი სახეობის კოლხური ცულები. მკვლევარი ყურადღებას აქცევს იმ ფაქტებსაც, რომ ბრტყელი ცულებიც კოლხური კულტურის სამხრეთ რაიონებში გვხვდება. სევმენტიც ჭოროხის, რიონის ქვემო და შუა და ესტურის ქვემო წელზეა გავრცელებული.⁶³

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ო. ღამბაშიძე თავის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში ამბროლაურის რაიონის სოფ.

58 გ. გობეჯიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 281.

59 იქვე, გვ. 147.

60 იქვე, გვ. 148.

61 იქვე.

62 იქვე, გვ. 149.

63 იქვე.

თხმორის განძის შესახებ არ იზიარებდა მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ თოხი ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში, განსაკუთრებით, ჭოროხის აუზში. მაგრამ აღიარებს, რომ თოხი ძირითადად ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრიდან გამოსული ნაწარმია, რომელიც, შესაძლოა, უპირატესად აქედან ვრცელდებოდა სხვა რაიონებში. მისი აზრით, ჭოროხის აუზს ერთგვარი პრიორიტეტი პქონდა თოხის თავდაპირველი სახეობის შექმნაში, მაგრამ შემდგომში ისეთი კერა, როგორიც იყო რაჭა-ლეჩხუმი თვითონ აწარმოებდა ამ სამეურნეო იარაღს.⁶⁴ 60-იანი წლებისათვის გვიანბრინჯაოს აღრეული ეგამი ჯერ კიდევ არ იყო გამოყოფილი. ბუნებრივია, მომდევნო საფეხურისათვის მოქმედებდა არაერთი კერა კოლხურ კულტურაში.

კოლხური კულტურის სათავეების ძიებაში თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა აწ განსვენებულმა მეცნიერმა დ. ქორიძემ. გამოაქვეყნა შემთხვევით აღმოჩენილი არაერთი ბრინჯაოს განძი. მან პირველმა შექმნა ერთიანი ნაშრომი კოლხური კულტურის შესახებ. გამოყო ამ კულტურის განვითარების ცალკეული საფეხურები, საწარმოო რაიონები, ლოკალური კერები, შეისწავლა ცალკეული იარაღები. მოგვცა მათი გიპოლოგიური და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია, ყურადღება გაამახვილა კოლხურ-იბერიული და კოლხურ-ყობანური კულტურის ურთიერთობის საკითხებზე.⁶⁵ მისი აზრით, ბრინჯაოს მეტალურგიის საწარმოო რაიონთა შორის „ერთ-ერთი საინტერესო მხარეა აჭარა, რომელმაც ჯერ კიდევ გასული საუკუნის მიწურულს მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. ჭოროხის აუზში აღმოჩენილ სამთაბადნო მეტალურგიული წარმოების ნაშთებმა, მრავალრიცხოვანი განძებისა და სხვა ძეგლების აღმოჩენამ საბოლოოდ დაუმკვიდრა ამ მხარეს სპილენძ ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების მძლავრი კერის სახელი“.⁶⁶ მისი აზრით, აჭარის ტერიტორიაზე არსებობდა მეტალურგიული წარმოების ორი ლოკალური რაიონი, ორი ძირითადი კერა სხვა მცირე სახელოსნოებით. ერთ-ერთი ჭოროხ-აჭარისწყლის და ბაიუმის ჩრდილო, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ადგილებში. მეორე – ქობულეთის დაბლობზე, მდ. კინტრიშის და ჩაქვისწყლის

64 ო. ღამბაშიძე, თხმორის განძი, თბ., 1963, გვ. 52.

65 დ. ქორიძე, კოლხეთის კულტურის...

66 იქვე, გვ. 121-122.

აუზია და მის მახლობელ ადგილებში.⁶⁷ საყურადღებოა ავტორის მოსაზრებანი პირველი სახეობის ცულებთან დაკავშირებით: „არსად, კოლხეთის არც ერთ მხარეში კოლხური ცულების პირველი სახეობის უშუალო წინაპარი ასეთი დიდი რაოდენობით არ არის აღმოჩენილი. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კოლხური ცულების I სახეობის თანდათანობით განვითარებისა და ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ცენტრი სწორედ ეს მხარე ყოფილა.“⁶⁸ ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი, მეკლევარი დ. ქორიძე მიუთითებდა, რომ ცულების ზოგიერთი სახეობანი (გარდა სიმეტრიულპირიანი, სწორტანიანი) კოლხეთის სხვა რაიონებში არ გვხვდება. ყუაკვერიანი ცული აჭარის გარდა უდგამა აღმოჩენილი (მხედველობის გარეშე რჩება გურიამი, კერძოდ, ხევში მოპოვებული ყუაკვერიანი ცული).

კოლხური კულტურის სამშობლოსთან დაკავშირებით საინტერესო მოსაზრებანი აქვს გამოთქმული პროფ. თ. მიქელაძეს. მეკლევარს ეკუთვნის არა ერთი საყურადღებო ნაშრომი სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და კულტურის საკითხებზე. მისი აზრით, კოლხური ბრინჯაოს სათავეები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში უნდა ვეძიოთ. უძველესი განძების დიდი ნაწილი სწორედ აქაა გამოვლენილი. თ. მიქელაძე ასკენის, რომ „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო მიმდგომი მხარეებით კოლხური ბრინჯაოს უმთავრეს და უძველეს კერას წარმოადგენდა“. ან კიდევ „ეს კულტურა, როგორც ჩანს, ყალიბდებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთში, ჭოროხის აუზში და ჭოროხის სათავეებთან, ლითონის საბადოთა იმ ბაზაზე, რომელიც განსაკუთრებით უხვადაა წარმოდგენილი, როგორც ჩრდილო ტავროსის აღმოსავლეთ ნაწილში, ისე მტკვარ-ჭოროხის მსარეში“.⁶⁹ როგორც ვხედავთ, ამ კულტურის გენეზისის საინტერესო რეგიონია განსაზღვრული, რომლის კვლევა მეტად პერსპექტიული ჩანს დასმული საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტის მიზნით.

გვიანბრინჯაოს ხანის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, კერძოდ, აჭარა-გურიის განძები სპეციალურად შეისწავლა ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორმა ა. რამიშვილმა. ბუნებრივია, მეკლევარმა გრადიციული შეხედულების კვალდაკვალ გამოიქვა

67 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

68 იქვე, გვ. 125.

69 თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთის და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 40.

თავისი მოსაზრებები. ავტორი წერს: „გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხური კულტურის ყველაზე მძლავრ მეგალურგიულ კერად მიიჩნევენ ჭოროხის აუზს. ეს მოსაზრება დამყარებულია იმ ფაქტზე, რომ ამ მხარეში არსებობს მეგალურგიისათვის აუცილებელი სპილენძის მადნის ბუდობები და აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით ბრინჯაოს ნივთები“. მიუთითებს, რომ აქ მოქმედებდა ლითონდამამუშავებელი რამდენიმე სახელოსნო. მხარე მოწინავეობს გექნიკური ამროვნების სფეროშიც. არა მარგო უბრალოდ მეგალურგიაში, არამედ „ცალკეული იარაღების და მათი დეტალების შექმნასა და შემდგომ სრულყოფა-დახვეწაში“.⁷⁰ ხამგასმით აღნიშნავს, რომ „კოლხური ბრინჯაოს გავრცელების არც ერთ რაიონში არ ჩანს ისე კარგად ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღის ჩასახვისა და წარმოშობის სურათი, როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოდან სწორედ საკვლევ მხარეშია აღმოჩენილი კოლხური ცულების, თოხების, სეგმენტებისა და წალღების უადრესი სახეობანი“.⁷¹ მრავალრიცხოვანი მასალის შესწავლის საფუძველზე ავტორი მიდის დასკვნამდე, რომ „კოლხური კულტურის გავრცელების სხვა არც ერთ მიკრორაიონში არ არის წარმოდგენილი ისე სრულად კოლხური ბრინჯაოსათვის დამახასიათებელი იარაღი, როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში“.⁷² იგი ფიქრობს, რომ ამ ადგილებში განვითარებული იყო მთავორიანი ტყიანი ზოლის ტიპის თოხის მიწათმოქმედება. დასძენს: „ძნელად მოიძებნება სხვა ისეთი კუთხე, სადაც ასე სრულად იქნება წარმოდგენილი სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარის კომპლექსი“.⁷³ ა. რამიშვილი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებასაც, რომ გვიანბრინჯაოს ადრეული საფეხურისათვის აჭარა-გურიის ტერიტორიაზე უმზადებიან დარიშხნიანი ბრინჯაო. სხვაგან კი უფრო მოგვიანო ნიმუშები კალიანი ბრინჯაოსაგან არის ჩამოსხმული. აღიარებულია, რომ გვიანბრინჯაოს პირველი ეტაპისათვის დარიშხნიან ბრინჯაოს თანდათანობით ენაცვლება კალიანი. ა. რამიშვილის მოსაზრებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში კოლხური კულტურის მეორე ეტაპზე ბრინჯაოს იარაღების საგრძნობი შემცირება ამ კულ-

70 ა. რამიშვილი. კოლხეთის მატერიალური... გვ. 89, 92, 105, 106

71 იქვე. გვ. 106.

72 იქვე.

73 იქვე. გვ. 110.

ტურის მეორე სხვა რაიონებთან შედარებით, ამ მხარის ეკონომიკური დაქვეითების მაჩვენებელი კი არ არის, არამედ ბრინჯაოს მძლავრი მეტალურგიის ბაზაზე რკინის ასეთივე მძლავრი მეტალურგიის ჩასასვსისა და განვითარების, მხარის ეკონომიკური აღმავლობისა და წინსვლის შედეგი.⁷⁴ ა. რამიშვილი იძლევა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი განძების ახლებურ დათარიღებას.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ცალკეული განძების მონოგრაფიული კვლევა მომდევნო წლებშიაც გაგრძელდა. ამ მიმართებით პირველ რიგში აღსანიშნავია ხულოს რაიონის სოფ. დიდაჭარაში აღმოჩენილი განძი (შედიოდა I სახეობის 20 ცული), რომლის შესახებაც სპეციალური ნაშრომი შექმნა ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა ა. ინაიშვილმა. დიდაჭარის განძს ავგორი ჩვ. ერამდე XIV-XIII საუკუნეებით დათარიღებდა. თვლიდა, რომ განძი გამოსულია ბრინჯაოს კოლხური მეტალურგიის საწარმოო ცენტრიდან ჭოროხის აუზიდან. რომ აღმოსავლეთი საქართველოს სამხრეთ რაიონებში (მესხეთ-ჯავახეთი) კოლხური კულტურის შეღწევა აჭარისწყლის ხეობის სათავეებით, გოდერძის უღელტეხილით ხორციელდებოდა. აკეთებს დასკვნას, რომ „ამ ტიპის ცულების წარმოების ერთ-ერთი ცენტრი აჭარის გერიტორიაზე, კერძოდ, ჭოროხის ბრინჯაოს მეტალურგიულ ცენტრში უნდა ვეძიოთ.“⁷⁵

ქობულეთის რაიონის სოფ. სახალვაშოში 1978 წელს აღმოჩენილი ბრინჯაოს კოლხური ცულების განძის მიხედვით (შედიოდა ჩვ. ერამდე XV-XIV საუკუნეებით დათარიღებული 18 ცული) ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ჯ. აფაქიძე იზიარებს გრადიციულ შესხედულებას და აღნიშნავს, რომ „სამხრეთ-აღმოსავლეთი კოლხეთის მღვისპირა ზოლში კოლხური კულტურის ადრეული პერიოდის ახალი განძის აღმოჩენა კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ მოსაზრების სისწორეს, რომლის თანახმადაც სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო და განსაკუთრებით მღვისპირა ზოლი მიჩნეულია კოლხური კულტურის ჩასახვის ადგილად“.⁷⁶

ზემოთ მითითებულ მკვლევართაგან განსხვავებულ კონსეფციებს ავითარებს ამ ბოლო პერიოდში გამოქვეყნებულ მონოგრაფი-

74 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.

75 ა. ინაიშვილი, დიდაჭარის განძი და კოლხური ნივთიერი კულტურის ზოგიერთი საკითხი. – სსსრ. V, 1975.

76 ჯ. აფაქიძე, სახალვაშოს განძი. – სსსრ, XVI, 1987, გვ. 20 და ა.შ.

იებში პროფ. ო. ლორთქიფანიძე.⁷⁷ მისი აზრით, თავდაპირველად ქართულ-ზანური ერთობის დაშლის შეპდგომ წარმოქმნილი მეგრულ-ჭანური მოსახლეობა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთსა და მის მიმდებარე მთაგორიან ზოლში, ერთი მხრივ, ხოლო დღევანდელი დასავლეთი საქართველოს გერიგორიაზე, მეორეს მხრივ, ერთმანეთისაგან მოწყვეტილად და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ვითარდებოდა.⁷⁸ რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ძირითადი მოსახლეობა ხალდები – ხალიბები – ჭანები არიან, ხოლო დასავლეთი საქართველოს გერიგორიაზე მცხოვრებნი – კოლხები, რომელთაც შეავიწროვეს სვანები. პროფ. ო. ლორთქიფანიძე დღევანდელ საქართველოს გერიგორიაზე მეგრულ-ჭანური ეთნოსის თანდათანობით დამკვიდრებას უკავშირებს მაღალგანვითარებული ბრწყინვალე კულტურის შექმნას. ამ კულტურის აყვავების ხანა აისახა მითში არგონავტების შესახებ აიეგის ძლიერი სახელმწიფოს სახით“. ამ უკანასკნელს, – აღნიშნავს აეგორი – სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ვარაუდობენ და საამისოდ ერთ-ერთ არგუმენტად სწორედ ის მოაქვთ, რომ კოლხური კულტურის სამშობლო თითქოს ჭოროხის აუზია“.⁷⁹ აეგორის ასალი მოსაზრებით, ჭოროხის აუზის საყოველთაოდ ცნობილი სიმდიდრე სპილენძის საბადოები სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ ეს მთაგორიანი რეგიონი წარმოადგენდა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სამშობლოს და მის თუნდაც ერთ-ერთ საწარმოო ცენტრს... უნდა ვიფიქროთ, რომ სპილენძით მდიდარ მთაგორიან რაიონებში სდებოდა ნედლეულის მოპოვება ნასევარფაბრიკატებისა და ზოდების სახით, ხოლო ნივთების დამზადება კი სპეციალურ სახელოსნოში, რომელიც ბარში იყო განლაგებული და ადგილობრივი მეურნეობის განვითარების ინტერესებს ემსახურებოდა.

პროფ. ო. ლორთქიფანიძის დასკვნით, კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სამშობლოდ მთაგორიანი ოლქები, კერძოდ, ჭოროხის აუზი და მისი მადსეულით მდიდარი ოლქები კი არ უნდა მივიჩნიოთ, არამედ კოლხეთის ბარი... ამასთან გვაქვს საფუძველი ვამტკ-

77 ო. ლორთქიფანიძე, არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბ., 1967; მასივე, *Начало древней Грузии*, Тб., 1989.

78 ო. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 51.

79 მითითებულია ჩვენს მიერ უკვე დასახელებული მოყვართი მკვლევარი (ა. იესენი, ბ. კუჭტინი, ჯმელიჩიშვილი, თ. მიქელაძე და სხვ.).

იცოთ, რომ კოლხური ბრინჯაოს ნივთების ძირითადი სახეობანი, მეურნეობის ადგილობრივი ხასიათით განპირობებული, თითქმის ერთდროულად ჩნდება მთელს კოლხეთის დაბლობში. შესაბამისად დაწინაურებულია კოლხეთის ბარის მიწათმოქმედება. ბრწყინვალე კოლხური ბრინჯაოს კულტურის შექმნა მაღალგანვითარებული მიწათმოქმედებითი სამოგადოების ნაყოფია, რომელიც მდ. რიონის არტერიას უკავშირდება. მკვლევარი მიუთითებს, რომ ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის მეორე ნახევრისათვის მსგავსად მაღალ განვითარებული სამოგადოება შავიმღვისპირეთს არც ერთ სხვა რეგიონში დადასტურებული არ აქვს.⁸⁰ პროფ. ო. ლორთქიფანიძე საბოლოოდ იმ მოსაზრებისაა, რომ ჩვენ არ გვაქვს მყარი საფუძველი იმისათვის, რომ ჭოროხის აუზი მივიჩნიოთ გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხური კულტურის სამშობლოდ, მიუხედავად იმისა, რომ ჭოროხის აუზი, მართლაც, იყო „მისი უმთავრესი სამრეწველო რაიონი“.⁸¹ უარყოფს კოლხთა უძველესი პოლიტიკური გაერთიანების არსებობას სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიმღვისპირეთში. მისი აზრით, აიას ქვეყანაში აისახა დღევანდელი დასავლეთი საქართველოს მიწა-წყალზე არსებული დიდი პოლიტიკური გაერთიანება, რომლის მთავარ მოწინავე ოლქს რიონის აუზი და კოლხეთის დაბლობი წარმოადგენდა. თუმცა, ცოტა ზემოთ წერს, რომ „კოლხა – უძველესი პოლიტიკური გაერთიანება სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიმღვისპირეთში ივარაუდება ჯერ ასურულ წყაროებში „კოლხისა“, სოლო ურარტულ წყაროებში „კულხას“ სახელწოდებით. რაც სრულიად მართებულად კოლხეთთანაა გაიგივებული.“⁸² პროფ. ო. ლორთქიფანიძე საბოლოოდ ასკენის, რომ „კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ფორმირება ხდებოდა კოლხეთის დაბლობზე, სადაც ძვ. წ. II ათასწლეულიდან დამკვიდრდა დასავლურ ქართული მოსახლეობის დიდი მასა, რომელმაც ერთი დიდი გაერთიანების ქვეშ მოაქცია ჯერ დიდსა და მცირე კავკასიონის შორის მოქცეული გერიგორია, ხოლო შემდეგ ალბათ თავისი ძალაუფლება განავრცო მცირე კავკასიონის სამხრეთით, მათ შორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიმღვისპირეთშიც.“⁸³

80 ოთ. ლორთქიფანიძე. დასახ. ნამრ., გვ. 68.

81 იქვე. გვ. 69.

82 იქვე. გვ. 70.

83 იქვე.

ადრინდელი მონაცემებისა და უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით, როგორც ამას ქვემოთაც ვნახავთ, პროფ. ო. ლორთქიფანიძის ამ ახალ შეხედულებათა გაზიარება გაძნელებულია. ჩვენ მხარს ვუჭერთ გრადიციულ შეხედულებებს და ვთვლით, რომ ბრწყინვალე კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სამშობლო, მისი უძველესი და წამყვანი კერა იყო სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, ჭოროხის აუზი. ზემოთ აღნიშნულ მკვლევართა კონსერვატიული შეხედულებების კეაღლაკვალ შევეცდებით ეს მეცნიერული დებულება კიდევ უფრო გავაღრმავოთ, უახლესი მონაცემებით, ახალი არგუმენტებით. აქ სიტყვას აღარ განვაკრებთ სამეცნიერო ლიგერატურაში კარგად ცნობილი ბრინჯაოს განძების შესახებ, რომლებიც ასახავენ კოლხური კულტურის ჩასახვისა და მისი განვითარების უადრეს პერიოდებს. მათში წარმოდგენილია კოლხური ცულების პროტოტიპები, გარდამავალი ფორმებიც კი და უადრესი ნიმუშები. მხედველობაშია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან დაკავშირებული ურეკის, ქობულეთის, ე.წ. ჭოროხის, მახოს, ერგეს, მელექედურის, სახალვამოს, ზემო ჯოჭოს, დიდაჭარის, საღორეთის, ჩაისუბნის და სხვა განძები.⁸⁴

ამჯერად მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებთ უახლეს მონაპოვრებზე, რომლებიც კიდევ ერთხელ ადასტურებენ, რომ ჩვენი ქვეყნის ეს ნაწილი, მართლაც, წარმოადგენდა მაღალი-განივითარებული, თვითმყოფადი, ორიგინალური, კოლხური კულტურის სამშობლოს. პირველ რიგში განვიხილავთ ხელვაჩაურის რაიონის სოფ. კირნათში აღმოჩენილ განძს.

პირნათის განძი

ჩვენამდე მოაღწია ცნობამ ხელვაჩაურის რაიონის სოფ. კირნათში ახალი შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ. 1994 წლის 4 სექტემბერს პროფ. ფსიხარულიძესა და ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატ ს. გოგიტიძესთან ერთად გავემგზავრეთ კირნათში განძის აღმოჩენის პირობების შესწავლის მიზნით.

⁸⁴ ამ განძების შესახებ სამეცნიერო ლიგერატურა უკვე იყო მათითებული. დაწერილებით იხ. ღ. ქორიძე, კოლხური... აღ. რამიშვილი, კოლხეთის მატერიალური... აქვეა მითითებული დამატებითი სპეციალური ლიტერატურა.

დადგინდა, რომ ახალი მასალა მოპოვებულია მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. კირნათის ერთ-ერთ უბანზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ფოტურს უწოდებს (ჯიხაძეების ძველ დასახლებასთან ახლოს, სოფელში შემავალი მკვეთრად დაფერებული გზის ერთ-ერთ მოსასვლეთთან. აღმოჩენის ადგილი ბათუმ-კირნათის გზიდან დამორებულია დაახლოებით 600-700 მ-ით, სოლო თვით კირნათის ადმინისტრაციული ცენტრიდან 1 კმ-ით (კირნათის კოოპერაციული მეურნეობის №2 ბრიგადის ტერიტორიაზე). სოფლის თავეკაცმა ზურაბ კასაბერიძემ და სხვა თანმხლებმა პირებმა ჩაგვაწერინეს ფოტურის ახლომასლო თუ შემოგარენში მდებარე საინტერესო გოპონიმები, ესენია: დასაველეთით – სორსა, აღმოსაველეთით – სანიწყალი (ჭანისწყალი), სამხრეთით – ჯიხაძეები, ჩრდილოეთით – მეფისწყარო (განძის აღმოჩენის ადგილთანაც არის შესანიშნავი წყარო). საერთოდ, ადგილი ფოტური ხეობის მომრდილ ქვაბულშია მოქცეული (სამხრეთის მიმართულებით მოჩანს ჭოროხის სანაპიროზე გაშლილი ჭალა, ხოლო მის გაგრძელებაზე (უკვე ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე სოფ. მარადიდის ერთ-ერთი მონაკვეთი არსიანის ქედის ჩრდილო ფერდობზე გაშენებული მიკროუბნების (ლომანქელი, ქუთურეთი, ღრემისღელე, ძაბლავეთი), აღმოსაველეთი შემოგარენის თვალსაწიერში ექცევა სოფ. კობალეთი (ადრინდელი №1 ბრიგადა), სხვადასხვა უბნით (ჯინჭარავი, ჭონჭყო, ჩირდილა, მთავარანგელო, ნადარბაშევი, შავყანა, ნაჭიბერევი). დასაველეთით – სოფ. შუმანეთი (№3 ბრიგადა), რომლის მიკროუბნებია აბანო და სანახშირე. ჩრდილოეთით განლაგებულია ნაბელავეი, სამკოდია, სახვასკი, ოცვაბურას ქედი – სოფ. ქედქედის და კირნათის სამღვარი. კირნათი ქ. ბათუმიდან 27 კმ-ითაა დამორებული.

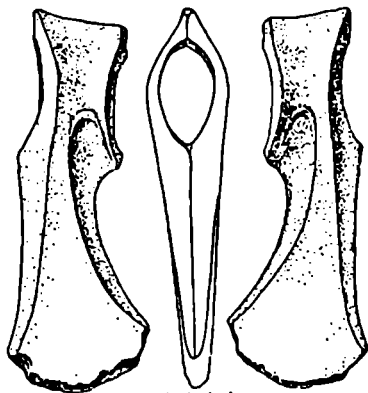
თვით ბრინჯაოს ცულების აღმოჩენის პირობები ასეთია: სექტემბრის პირველი რიცხვებისათვის კირნათის საშუალო სკოლის მე-8 კლასის მოსწავლე როინ სურის ძე გორგოშაძე სხვა ბავშვებთან ერთად სკოლიდან სახლში ბრუნდებოდა. შესვენების მიზნით მოსასვლეთთან გზის პირას ქვაზე ჩამომსხდარან. დიდი წვიმის შემდეგ ჩამოქცეულ გზისპირა ჭრილის ფენაში რ.გორგოშაძეს უპოვია ბრინჯაოს ორი ცული (ერთ-ერთის ყუა მომგვრეული იყო). მეორე დღეს იმავე ადგილზე 20-25 სმ-ის სიღრმეზე მისმა თანაკლასელმა ავთანდილ შალვას ძე შალიკაძემ ნახა მესამე ცული. მესამე დღეს რ.გორგოშაძის მამის წინადადებით რ. გორგოშაძეს

და ედუარდ ასლანის ძე გაბიგაძეს გაუვრძელებიანთ ახალი მასა-
ლების ძიება. ადრე მოპოვებული ნიმუშებიდან დაახლოებით 1,5
მ-ის მოშორებით, ზედაპირიდან 70 სმ-ის სიღრმეზე გამოჩენილა
ერთად ჩალაგებული კიდე 4 ცული. ეს უკანასკნელნი გზის ჭრი-
ლში ადრე აღმოჩენილ ცულებთან შედარებით დაახლოებით 1 მ-
ით მაღლა მდებარეობდნენ. სწორედ აქედან უნდა იყოს წვიმის
შემდეგ ჩამოშვებული ადრე მოპოვებული ცულებიც.

რელიეფის მისედვით ჩანს, რომ განსპის აღმოჩენის მკვეთრად
დაფერდებული ადგილი საცხოვრებლად ვერ იქნებოდა გამოყენე-
ბული, დასახლების არსებობა სავარაუდოა ფოტურის სამხრეთ-
აღმოსავლეთით, სადაც მდებარეობს მაღალი, სწორი გერასა (ახ-
ლა აქ სახლობს ნური ჯისაძე). სწორი ადგილები გვხვდება ცოტა
ზემოთ, კოლხური კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელ
განძებს საცხოვრებელი ადგილიდან მოშორებით მარსაედნენ. არ-
ჩევდნენ ისეთ ადგილებს, რომლებიც ნაკლებად მიიქცეოდა ყურა-
დლებას.

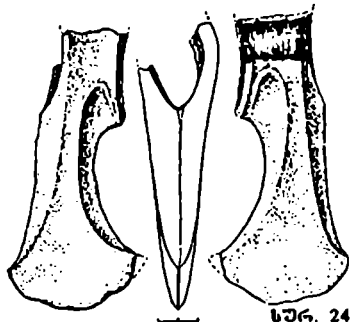
კირნათის განძი მიეკუთვნება საქართველოს არქეოლოგიის
ერთ-ერთ მორიგ საყურადღებო მონაპოვართა რიცხვს (ტაბ. 12).
ბრინჯაოს ცულების აღწერილობა ასეთია:

1. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული, პაგინიზებული, მომ-
აღლო, მასიური. აქვს მახვილი ოდნავ დაქანებული ყუა, ვიწრო
წახნაგებით შემოფარგლული წვეტიანოვალური მოყვანილობის
საგარე ხვრელის შუბლის მხარე 0,2 მმ-ით მაღალია, განი აშო-

სურ. 23

ლგილი, ექვსად დაწახნაგებული.
შუბლის მხარის მკვეთრი რელიეფ-
ური წიბოთი შექმნილი წახნაგების
ზედაპირი მკვეთრად ჩაღრმავებუ-
ლი. გვერდით სწორ წახნაგებს ქმ-
ნის ყუის წინა წვერიდან კაჩამდე
დაშვებული არამკვეთრი წიბო და
მეორე ყუის დასაწყისთან წარმო-
შობილი მორკალული წიბო, რომ-
ელიც უკანა კაჩამდე ვრცელდება.
პირი დაბლაგვებული, დაბალი, გო-
რდა ასიმეტრიული. ნიღრები თით-
ქმის სმარების პროცესში გალეუ-
ლი. ცულის სიმაღლე 18,5 სმ-ია, პი-

სურ. 24

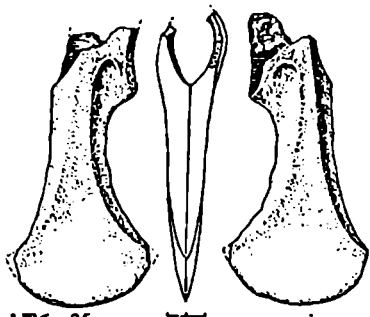
რის სიმაღლე – სულ რაღაც 2 სმ-ია, სიფართო – 7 სმ (სურ. 23; ტაბ. 13/1).

2. ბრინჯაოს ცული. აკლია საგარე ხერელის ნაწილი და ყუა. მსგავსი პირველი ცულისა, ნიღრები შერჩენილია. პირის სიფართო 6 სმ, სიმაღლე – 2 სმ (სურ. 24; ტაბ. 13/2).

3. ბრინჯაოს ცული. აკლია საგარე ხერელის ნაწილი და ყუა. ესეც მსგავსია წინა ნიმუშებისა. ნიღრები არაა მკვეთრად გამოხატუ-

ლი. პირი ოდნავ მომრგვალებული, ასიმეტრიული, უფრო მაღალი. პირის სიფართო 7 სმ, სიმაღლე 3,5 სმ (სურ. 25; ტაბ. 14/1).

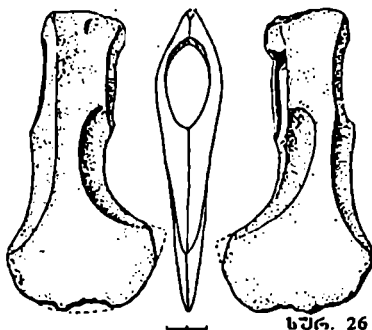
4. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული, შედარებით დაბალი, მასიური; ზედაპირი, განსაკუთრებით ყუისა და საგარე ხერელის არე, არაა საგულდაგულოდ დამუშავებული. ყუა მახვილი, ოდნავ დაქანებული, საგარე ხერელი წვეტიანოვალური მოყვანილობის (წინა მხარე 3 მმ-ით მაღალია და თანაც ფართო უკანასთან შედარებით). ტანი ექვსად დაწახნაგებული, მუბლის წახნაგები შედარებით ნაკლებად, უკანა კი – მკვეთრად ჩაღრმავებული. შუა წახნაგები მეტნაკლებად სწოროზედაპირიანები.

სურ. 25

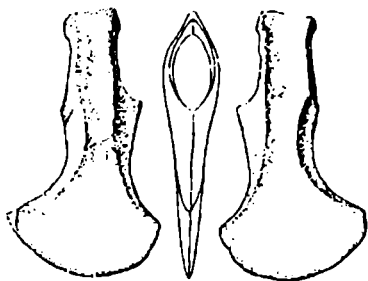
პირი გორდა ასიმეტრიული. ნიღრი არც ამამეა გამოკვეთილი. ცულის სიმაღლე 15,5 სმ-ია. პირის სიმაღლე – 4,5 სმ, სიფართო – 7,5 სმ, (სურ. 26; ტაბ. 14/2).

5. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული. დაფარულია ე.წ. ავი პაგინით, არც ამისი ზედაპირია ჩამოსწორებული. ახასიათებს ბევრი თავისებურება. ყუა ვიწრო, მახვილი, დაქანებული. ვიწროა წვეტიანოვა-

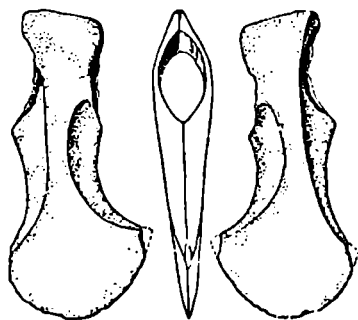
სურ. 26

ლური მოყვანილობის საგარე ხერელიც. განი ექვსად დაწახნაგებული. პროპორციები შედარებით მასიური, წიბოები არამკვეთრი. წინა წახნაგების შემქმნელი ქიმი გაზიდული. პირი გორდა, ასიმეტრიული, შედარებით ფართო. სიმაღლე 15,5 სმ, პირის სიმაღლე 4,5 სმ, სიფართე 8,5 სმ (სურ. 27).

სურ. 27

6. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაკული. ავი პაგინით დაფარული. არც ესაა საგულდაგულოდ დამუშავებული. წახნაგების შემადგენელი წიბოები არაა მკვეთრი.

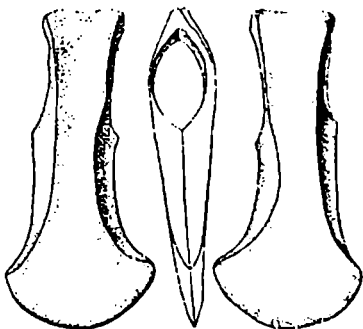
სურ. 28

ყუა მახვილი, დაქანებული. ამის საგარე ხერელიც შედარებით ვიწრო, ჩვეულებრივ წვეგიათი, წინა ქიმი ოდნავ გაზიდული. პირი გორდა, ასიმეტრიული. სიმაღლე 16,5 სმ, პირისა - 5 სმ, სიფართე - 7 სმ (სურ. 28; ტაბ. 15/1).

7. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაკული, ყუა შედარებით სწორი, საგარე ხერელიც წვეგიათოვალური მოყვანილობის, ფართო მასიური განი ექვსად დაწახნაგებული, პირი

დაბალი, გორდა, ასიმეტრიული, სიმაღლე 15,5 სმ, პირის სიფართე 7,5 სმ (სურ. 29; ტაბ. 15/2).

კირნათის ბრინჯაოს ცულები გამოირჩევიან მასიური პროპორციებით. მათი ზედაპირი, განსაკუთრებით ყუისა და საგარე ხერელის არე, არაა საგულდაგულოდ მოსწორებულ - დამუშავებული. როგორც ჩანს, ჩვენ საქმე გვაქვს ამ ფორმის ცულების ჩამოყალიბების საწყის საფეხურებთან. ზოგიერთი მათგანის ყუა და საგარე ხერელი შედარებით ვიწროა. ხმ-

სურ. 29

ირ შემთხვევაში წახნაგების შემქმნელი წიბოები არაა მკვეთრი. არქაული ცულებისათვის დამახასიათებელი ქიმისებური შეერილი, განსაკუთრებით შუბლის მხარეს, კირნათის ზოგიერთ ცულზეცაა გამოხატული. ცულების ერთი ნაწილის საგარე ხერელის კიდეები არაა გაფორმებული ვიწრო წახნაგებით. განის გვერდითი წახნაგები (უფრო უკანა) მეგნაკლებადაა ჩაღრმავებული, შუა, შედარებით სწორმედაპირიანი. გვხვდება პროტოტიპებისა და ადრეული ცულებისათვის დამახასიათებელი, ე.წ. რკალური წიბოები. პირი დაბალი, ზოგი ოდნავ მომრგვალებული. ყველა დაბლაგვებული, ამკარაა, რომ სამეურნეო დანიშნულებითაა გამოყენებული. ისინი დარიშხანმინარევიანი სპილენძით უნდა იყოს დამზადებული. ყველა მათგანი დაფარულია ავი პაგინით. ზოგიერთ მათგანზე ამკარად შეინიშნება შავი ქანგი.

კირნათის ცულზე მოცემულია მომდევნო ეპოქების კოლხური ცულებისათვის დამახასიათებელი საერთო ნიშნებიც. ესენია: მახვილი, მეგნაკლებად დაქანებული ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის საგარე ხერელი, ექვსად დაწახნაგებული ტანი და მეგნაკლებად გორდა ასიმეტრიული პირი. ამკარაა, რომ ისინი კოლხური ბრინჯაოს კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელი ცულების უშუალო წინაპრები არიან. ამიგომაც, ვიმეორებთ, ინტერესი ამ მონაპოვრებისადმი განსაკუთრებულია.

როგორც ფორმის, ასევე თანადროულობის თვალსაზრისით კირნათის ცულებს ჯერჯერობით კოლხეთის სინამდვილეში არსებულ მასალებს შორის უშუალო ანალოგიები არ ეძებნებათ. ზოგიერთი ნიშნის მიხედვით ისინი ესმაურებიან როგორც შუაბრინჯაოს ხანის ზოგიერთ ცულებს, ასევე სამეცნიერო ლიგერაგურაში კარგად ცნობილ პროტოტიპებსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მასალებს. ზემოთ აღწერილი კირნათის განძის პირველი სამი ცული უფრო მეტად პირის, წახნაგების გაფორმებისა და ნაწილობრივ განის კონფიგურაციის მიხედვითაც გარკვეულად ემსგავსება შუაბრინჯაოს ხანის (ჩვ. ერამდე XVIII-XVI სს.) ურეკის განძის ე.წ. ყუამილიან ცულებს (23 ცულიდან 7 ყუამილიანია).⁸⁵ დ. ქორიძე ფიქრობდა, რომ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ყუადაქანებული ცულების განვითარებულ საფეხურს წარმოა-

85 ო. ჯაფარიძე, დაშვრევიით ექსპედიცია გურიაში. — სსმ, XVI-ვ, 1950; მისივე, Краткий отчет об археологических разведках в Грузии за 1948 г. — КСИИМК, вып. XXXIX, М., 1951; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 10, 54; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 28, 29, 39.

დგენენ საჩხერულები, ხოლო ამ უკანასკნელთი გენეტიკურად ეკავშირდებიან ურეკის ყუამილიანი ცულები. ურეკის ამ სახის ცულებისათვის დამასასიათებელია ყუადაქანებულობისა და ყუამილიანობის შერწყმა. სიახლელაა მიჩნეული სამუშაო ნაწილის გაფართოება, ნიღრად ქეცვისა და ტანის ექვსად დაწახნაგების ტენდენცია, სატარე ხერელის ოვალური მოყვანილობა და ა.შ.⁸⁶ კირნათის ცულებზე ეს ნიშნები კიდევ უფრო მკვეთრადაა გამოხატული. ყუამილიანობა უკვე დაკარგულია. არაა გამორიცხული, რომ კირნათში აღმოჩენილი ცულები წარმოადგენენ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ცულების ხანგძლივი განვითარების ბოლო ეტაპს, რომელსაც მოჰყვა პროტოტიპებისა და საბოლოო ჯამში კი საყოველთაოდ ცნობილი თვით კოლხური ცულების გენეზისი თავისი სახეებითა და ქვესახეებით. კოლხურ კულტურაში აღმოჩენილი ადრეული განძების ერთ ნაწილში ე.წ. პროტოტიპებისა და უკვე ჩამოყალიბებული პირველი სახეობის ცულებთან ერთად გვხვდება ისეთი ნიმუშებიც, რომლებიც პირის მოყვანილობის, ტანის კონფიგურაციისა და უკანა წახნაგების რკალური წიბურების გაფორმებით კირნათის ზემოთ აღწერილი პირველი საში ცულის ქრონოლოგიურ გაგრძელებას თუ შედარებით გვიანდელ გამოძახილს უნდა წარმოადგენდეს. ამ მიმართებით, პირველ რიგში, აღსანიშნავია ერგეს განძში შემავალი ერთ-ერთი ცული. როგორც ცნობილია, განძი აღმოჩნდა მიწის სამუშაოების დროს 1963 წელს (10 ცული ა. აბაშიძემ გადასცა აჭარის სახელმწიფო მუზეუმს, ერთი მათგანი გაბნეულია). მათგან ორი პროტოტიპია, დანარჩენი პირველი სახეობისადაა მიჩნეული. მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო ცულიც.⁸⁷ განძის ყველაზე მისაღებ თარიღად მიჩნეულია ჩვ. ერამდე XV ს-ის ბოლო და XIV ს.⁸⁸ უკანა წახნაგი რკალური წიბურითაა შექმნილი ზემო ჯოჯოს ერთ-ერთ ცულზე.⁸⁹

კირნათის ცულების მოგვიანო გამოძახილებს უნდა წარმოადგენდნენ ქობულეთის რ-ნის სოფ.სახალავაშოში 1978 წელს ხ. ბაგრატიონის საკარმიდამო ნაკვეთზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს განძის ზოგიერთი ნიმუში (განძში სულ 18 ცული შედიოდა). სახალავაშოს

86 დ. ქორიძე, ღასახ. ნაშრ., გვ: 54, 55.

87 ა. რამიშვილი, ღასახ. ნაშრ., გვ. 8, ტაბ. II/4.

88 იქვე, ივ. 98.

89 იქვე, გვ. 8, 9, 99, ტაბ. III/2. განძი ჩვ. ერამდე XIV საუკუთითაა დათარიღებული.

8 ცულზეც უკანა წახსნაგების წიბურები შუა ყუიდან იწყება, ჯერ მიემართება მაღლა, ხოლო შემდეგ რკალურად უხვევს პირისაკენ და უკანა ნილრამდე აღწევს.⁹⁰ გარკვეულად ემსგავსებიან ტანის მოყვანილობითაც. სახალვაშოს განძი ჩე.ერამდე XV-XIV ს.ს. არის დათარიღებული. მასში უკვე წარმოდგენილია გვიანბრინჯაოს ხანის ადრინდელი ეტაპის I სახეობის ცულები. აქვთ მასივური პროპორციები, დაბალი პირი, დაფარულია ავი პაგინით, აქაც შეინიშნება ჯანგვის პროცესი. რა თქმა უნდა, ყველა მათგანი უკვე დახვეწილი ფორმებითაა ჩამოსხმული.

უკანა წახსნაგების რკალური წიბურებით მსგავსი გაფორმება დამახასიათებელია კოლხეთის შიდა რაიონებში აღმოჩენილი ზოგიერთი ცულისათვისაც. მაგალითად, დიშის განძის ერთ-ერთი ცული, ბაღდადის რ-ნი, (სულ 12 ცული აღმოჩნდა), რომელიც გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპითაა დათარიღებული.⁹¹ ასევე ითქმის ლეჩხუმის სოფ. სურმუშში 1908 წელს აღმოჩენილი განძის ერთ-ერთი ცულის შესახებ (დაცულია ერმიტაჟში; განძში შედიოდა ბრინჯაოს შუბისპირი და სამი ცული). განძი ადრეულია და ჩე. ერამდე XIV ს. მიწურულითა და XIII ს. დამდეგით არის დათარიღებული.⁹² სხვა უფრო ადრეული ანალოგიების შესახებ აქ სიტყვას აღარ განვაგრცობთ.

როგორც ვსახეთ, კირნათის დანარჩენი ოთხი ცული ქმნის განცალკევებულ სახეებს. უშუალო ანალოგიები ამათ სამეცნიერო ლიტერატურაში არ ეძებნებათ; მაგრამ მასივური პროპორციების, სატარე ხვრელის ოვალური თუ წვეტიანოვალური მოყვანილობის, შუბლისა თუ უკანა მხარის ქიმისებრი შევრილებისა და წახსნაგების მეტნაკლები ჩაღრმავებულობით, დაბალი, სქელი წელითა და პირით, აგრეთვე, მცირედ განსხვავებულ ღონეზე გასლაგებული ნილრების მიხედვით ისინი ესმაურებიან კოლხური ცულების პროტოტიპებსა და ადრეულ ნიმუშებს.

როგორც ცნობილია, შუაბრინჯაოს ხანის მიწურულსა და გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისში ხმარებაში იყო ე.წ. კოლხური ცულების პროტოტიპები. ისინი გვხვდება ჩვენს საკვლევ ტერიტორიაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთ (ურეკი, ქობულეთი, ერგე, ჭოროსის მიდამოები, მახო) და ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში

90 ი. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17. ტაბ. XV/9, XVI/1-7.

91 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54, 55.

92 იქვე, გვ. 14. ტაბ. IX/8.

(პილენკოვი, გავრა, ბიჭვინთა, ლიხნე, ეშერა, ლეჩქოფი). საწარმოო კერებისათვის დამახასიათებელი თავისებურების გამო სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში პროტოტიპებს აქვთ ოვალური და წვეტიანოვალური მოყვანილობის, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისას – მრგვალი სატარე ხერელი. უძველესად მიჩნეულია ურეკის პროტოტიპები, რომელთაც აქვთ დაბალი და ოდნავ მომრგვალებული პირი, ასევე მცირედ განსხვავებულ ღონეზე განლაგებული ნიღრები. თანდათანობით პირი გორდა და ასიმეტრიული ხდება. ადრეულადაა მიჩნეული ერგესა და ე.წ. „ჭოროხის ცულები“. უფრო განვითარებულია და ადრეულ კოლხურ ცულებს უახლოვდებიან ქობულეთის, მახოსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ცულები.

აქ სიგყვას აღარ განეავრცობთ კირნათის ცულების მსგავსების შესახებ კოლხური ცულების უადრეს ნიმუშებთან. გარდა სხვა ნიმუშებისა, მათ შორის ყველაზე უფრო სიახლოვე ჩანს თუნდაც იმის მიხედვითაც, რომ ამათ აქვთ მეტნაკლებად გამოხატული მახვილი ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის სატარე ხერელი, ექვსად დაწახნაგებული ტანი და გორდა ასიმეტრიული პირი. შუაბრინჯაოს ხანაში ჩასახული ეს ნიმუშები კანსონიკური ხდება გვიანბრინჯაოს ყველა სახეობის კოლხური ცულებისათვის. კირნათის ბოლო ოთხი ცული მაინც უფრო უახლოვდება პროტოტიპებს. ამკარაა, რომ კოლხური ცულების წინაპარი სხვადასხვა ვარიაციებით ეს-ესაა ყალიბდება, მისი მედაპირი არაა საგულდაგულოდ მოსწორებული, წიბური და წასნაგები მკვეთრად გამოხატული.

კირნათის განძის დათარიღებასთან დაკავშირებით ჩვენი წინასწარი მოსაზრება ასეთია: იგი უნდა წარმოადგენდეს ურეკის განძის ქრონოლოგიურ გაგრძელებას. მისი სავარაუდო თარიღი ჩვ. ერამდე XVI-XV საუკუნეებით უნდა შემოიფარგლოს. ღღისათვის არსებული მასალების მიხედვით ქრონოლოგიურად კირნათის მსგავსი ცულების გარდა გვხვდება პროტოტიპები და კოლხური ცულების ადრინდელი სახეობანი. მედარებით შორეულ გამოძახილს უნდა წარმოადგენდნენ სახალვაშოს, დიმისა და სურმუმის ცულები. ამათთან უკვე მხოლოდ და მხოლოდ კოლხური ცულების ადრეული დასრულებული ფორმებია წარმოდგენილი.

კირნათის აღმოჩენების მიხედვით ჩანს, რომ ბრწყინვალე კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ისტორიული ფესვები, მძლავრი წა-

ნამძღვრები სამსრეთი-აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ჭოროხის აუზში უნდა ვეძიოთ.

არანაკლებ საყურადღებო ჩანს ამ რეგიონიდან მომდინარე სხვა უახლესი აღმოჩენები. პირველ რიგში შევჩერდებით თხილნარის განძის შესახებ.

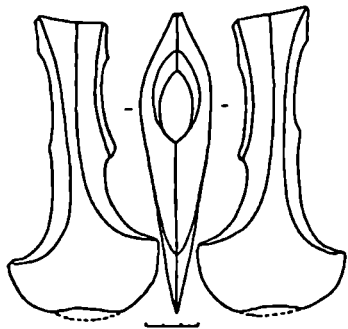
თხილნარის განძი

თხილნარის განძის აღმოჩენის პირობები ასეთია: თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობის ადმინისტრაციული შენობების ახლოს (დაახლოებით 200 მ-ის მოშორებით, აღმოსავლეთის მიმართულებით) ცხოვრობს ზორბეგ ლაღოს ძე ბერიძე. მისი დები ნანული და თალიკო (ამ უკანასკნელმა წარჩინებით დაამთავრა ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტი) 1994 წლის აპრილის თვეში სახლიდან 50-60 მეტრის მოშორებით ეკალ-ბარდისაგან წმენდნენ პატარა ხევისპირა ადგილებს. მათ დაახლოებით 10-12 წლის წინათ 20-30 სმ-ის სიღრმეში ჩაყრილი წყლის მიღების არხში შეამჩნიეს ბრინჯაოს ზოდი. ხის ჯოხებით მოჩიქნეს ეს ადგილი. გამოჩნდა კომპაქტურად განლაგებული ასევე ბრინჯაოს სხვადასხვა ნივთი. მოგვიანებით ამ ნივთების ერთი ნაწილი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში ჩამოიგანა განძის მპოვნელთა ბიძაშვილმა ბათუმის დამოუკიდებელი ინსტიტუტის IV კურსის სტუდენტმა მარიანე იოსების ასულმა ბერიძემ. 1995 წლის 3 თებერვალს ჩვენ, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატ მ. ფაღვას და თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობის მაშინდელი თავკაცის გურამ ფევადის მონაწილეობით დავათვალიერეთ და ნაწილობრივ შევისწავლეთ განძის აღმოჩენის ადგილი. მცირე მასშტაბის გაწმენდითი სამუშაოებისას მოპოვებულ იქნა ბრინჯაოს ოთხიოდე ზოდისა თუ წილის ნატეხი. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, თავის ღროზე ეს ნივთები დაუფლავთ პატარა ხევისპირა დაფერდებულ ადგილზე, მზრდილი ქვის ლოდთან ახლოს. დაქანებული რელიეფის მიხედვით ეს ადგილები სამოსახლოდ გამოუყენებელი იქნებოდა. უფრო სწორი ადგილები ოდნავ ზემოთ 100-150 მ-ის მოშორებით მდებ-

არეობს. აქვე გამოედინება პაგარა წყაროც, რომელიც ქმნის ხეობას და მიემართება მდ. ჭოროხისაკენ. ხეობის გაყოლებაზე, ე.ი. ჩრდილოეთის მიმართულებით კარგად მოჩანს თვით მდ. ჭოროხი, მის მარჯვენა მხარეს — ქ. ბათუმის სასლსაშენი კომბინატი და თითქმის მთლიანად სოფ. შარაბიძეები. სამხრეთით, ძეგლთან ახლოს, გადის თურქეთისაკენ მიმავალი მაღალი ძაბვის ელექტროხაზი, ხოლო მის გაგრძელებაზე მდებარეობს სოფ. მურვანეთი. აღმოსავლეთით მდებარეობს სოფ. თხილნარის კოოპერაციული მეურნეობა, ხოლო დასავლეთით, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობა.

თხილნარის მონაპოვარში წარმოდგენილი იყო შემდეგი სახის ნივთები (ტაბ. 16):

1. პირველი სახეობის კოლხური ცული. მთლიანად დაცული (აქლია პირის მცირე მონაკვეთი). პაგინიშებული. აქვს თანაბრად დაქანებული მახვილი ყუა. მაღალი წვეგიაწოვალური მოყვანილობის საგარე ხვრელი. წინა მხარე 0,5 სმ-ით მაღალია უკანასთან შედარებით. საგარე ხვრელის წინა

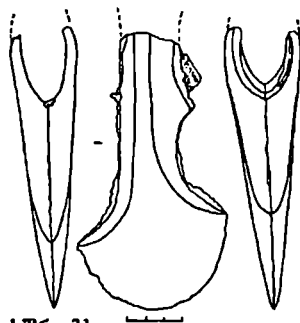
სურ. 30

კედლები სადაა. უკანასი — ვიწრო წახსნაგებით შემოფარგლული. ტანი მასიური, არცთუ ისე მაღალი, ექესად დაწახსნაგებული. შუა წახსნაგებს ქმნიან ყუის წინა და შუა ნაწილში წარმოქმნილი არცთუ ისე მკვეთრი წიბოები, რომლებიც შესაბამისად წინა და უკანა ნიღრამდე ვრცელდება. პირი შედარებით ფართო, დაბალი, გორდა. არამკვეთრი ნიღრებით თითქმის ერთი და იმავე ღონეზე

მდებარეობს; უკანა მაღლაა აწეული. ცულის სიმაღლე 18 სმ-ია. პირის სიმაღლე — 4 სმ, სიფართო — 8,5 სმ (სურ. 30, ტაბ. 17/1).

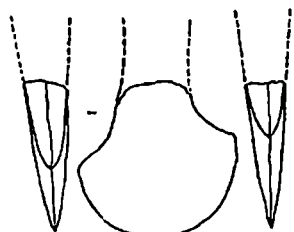
2. კოლხური ცული. წუნი, როგორც ჩანს, ყალბში ჩამოსხმის პროცესში საგარე ხვრელის ზედა ნაწილი და შესაბამისად ყუაც გამლღვარი ლითონის სიმყირის გამო საერთოდ აღარ მიერთებია (საგარე ხვრელის კედლების გაგრძელება მოგლუვებულ-მომრგვალებულია და არა გადამგვრეული), ამიგომაც წელისა და ნიღრის არეში ჩამოსხმისას გაჩენილი ბასრი წანამარდები, წიბურები აღარ მოუშორებიათ და შეუნახავთ ცული ხელახალი ჩამოსხმის-

ათვის. ბუნებრივია, აღარც პირს ემჩნევა გამოყენების რაიმე კვალი. საინტერესოა, რომ კოლხეთის მრავალრიცხოვან განძთა შორის მსგავსი შემთხვევა არაა მითითებული. ამ უნიკალური მონაპოვარისა და აქვე შეგროვებული წიღამოდეების მიხედვით ჩანს, რომ ამ გიპის იარაღების ჩამოსხმა ადგილზევე ხდებოდა. ეს ცულიც პირველი სახეობისაა. აქვს ექვსად დაწახნაგებული განი. პირველთან შედარებით მაღალი, გორდა

სურ. 31

ასიმეტრიული პირი (უკანა ნილრი წინასთან შედარებით მაღლა მდებარეობს). ეს ცულიც ხასიათდება მასიური პროპორციებით. ცულის დაცული ნაწილების სიმაღლეა 16 სმ, პირის – 6 სმ, სიფართოე – 7,5 სმ (სურ. 31, ტაბ. 17/2).

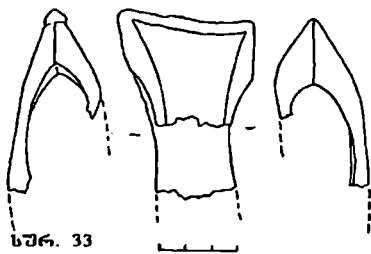
სურ. 32

3. კოლხური ცულის პირი. გორდა. ნილრები თითქმის ერთი და იმავე ღონემა განლაგებული. პირველი ცულის მსგავსად უკანა ნილრი ოდნავ მაღალზე მდებარეობს (სურ. 32, ტაბ. 18/1).

4. კოლხური ცულის ყუა და საგარე ხერელის ნაწილი. ყუა მასვილი, ოდნავ დაქანებული. საგარე ხერელის ერთი კალთა ოდ-

ნავ დეფორმირებული. იგი ახალ ყალიბში ჩანს ჩამოსხმული. კიდის წიბურები მკვეთრადაა გამოსახული (სურ. 33; ტაბ. 18/2).

5. სეგმენტური იარაღი. პირველი სახეობის. თითქმის მთლიანად დაცული. აკლია ნილრი, ფორმაზე სრული წარმოდგენის შექმნა მაინც

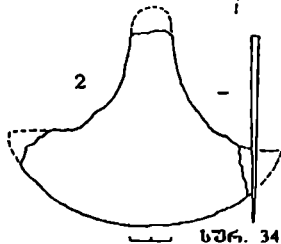

სურ. 33

შეიძლება. გრაპეციისებრი. საგარე განისაგან არაა გამოყოფილი. მკვეთრად დაქანებული მხრები მცირე გამრუდებით. პირის ფხა არაა მკვეთრად მომრგვალებული. სიმაღლე 9,5 სმ, პირის სიგანე 12 სმ (სურ. 34,1; ტაბ. 20/2).

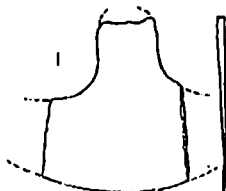
1

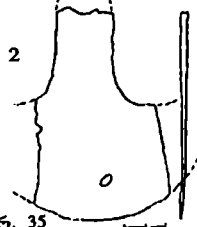
სურ. 34

ამავე სახეობის მეორე ეგზემპლარის სეგმენტური იარაღიდან დაყულია სატარე, მკვეთრად დაქანებული მხრებისა და ტანის ნაწილი (სურ. 34.2; ტაბ. 20/1).

6. სეგმენტური იარაღი. მეორე სახეობის. წარმოდგენილია მეტ-ნაკლებად დაყული სამი ეგზემპლარის სახით. ყველა მათგანს აკლია ნიღრები და

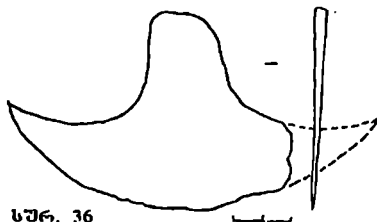

2

სურ. 35

ორივე კიდურები. სამივეს აქვს ტანთან შედარებით სქელი ოთხკუთხა თუ გრაპეციის მაგვარი გარდასაგები, უნდა ჰქონოდათ სწორხაზოებრივად, პორიზირებულად გაშვებული მხრები, პირი ოდნავ მომრგვალებული. პირის სიმაღლე ერთი-ერთის 8 სმ, მეორესი – 9,5 სმ, მესამეს პირი მომრგვალებული აქვს (სურ. 35, 1 2; ტაბ. 19/1-2).

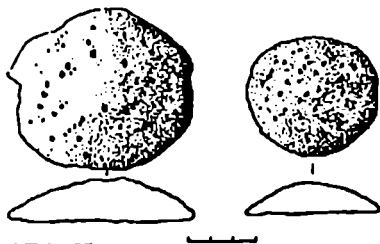
სურ. 36

7. სეგმენტური იარაღი. ერთი ეგზემპლარი. მესამე სახეობისა. აკლია ნიღრი. აქვს სიშეგრუილად მორკალული სეგმენტური პირი, აწედილი ნიღრი, ოთხკუთხა გარდასაგები. სამუშაო ნაწილი დაბალი და განიერია, ოხელი, თიხის გალუღი (სურ. 36, ტაბ. 20/3).

გარდა ზემოთ აღწერილი პროფილირებული ნიმუშებისა, თხილნარის განძში ამავე ტიპის იარაღის ათამდე ნაგეხი გვხვდება. რომელთა სახეობის განსაზღვრა არ ხერხდება. ზოგიერთი მათგანი დეფორმირებულია – ეტყობა ცეცხლში მოხვედრის გამო.

8. ბრინჯაოს მოდელები. ორი მათგანი მთლიანადაა დაყული (სურ. 37, ტაბ. 21). პატარა ზომისანი, ნახევარსფეროსებრი. წინასწარ დოზირებულად გამზადებული განსაზღვრული ნივთის ჩამოსასხმელად თუ აუცილებლობის შემთხვევაში სხვა დიდი ზომის მო-

დებზე მისამატებლად. აქვე არის კოლხურ კულტურაში კარგად ცნობილი შედარებით დიდი ზომის ნახევარსფეროსებრი ზოდების სამიოდე ნატეხიც. ყურადღებას იქცევს ერთ-ერთი დიდი ზომის ნატეხიც, რომელსაც ორივე ზედაპირი ბრტყელი აქვს.

სურ. 37

თხილნარის განძში კიდევ უფრო მრავალრიცხოვანია ზოდებისა და წილების უსახური ნატეხები; ამათი რიცხვი 18-ს შეადგენს. ამ მონაცემების მიხედვითაც ნათელი ხდება, რომ ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა კოლხური მეგალურტიის უძველესსა და უმნიშვნელოვანეს საწარმოო კერას.

როგორც ვხედავთ, თხილნარის განძში შედიოდა მეგ-ნაკლებად დაცული 4 კოლხური ცული. სეგმენტური იარაღის პროფილირებული და 10-მდე უსახური ნატეხები – 2 მთლიანად, ხოლო 4 ნაწილობრივ დაცული სხვადასხვა ზომის ნატეხი და 18 ზოდებისა თუ წილების უსახური ნატეხი (გაბ. 8/2), ე.ი. თხილნარის განძი სულ 44 ერთეულისაგან შედგება.

თხილნარის უახლესი აღმოჩენების მეცნიერული მნიშვნელობა დიდია. კოლხური ცულები და გარკვეულად სეგმენტური იარაღები სათანადო ანალოგიების მიხედვით თარიღდებიან გვიანბრინჯაოს ადრეული საფეხურით. წინასწარი ვარაუდით ჩვერამდე XIV-XIII საუკუნეებით. კოლხური ცულების შესახებ აქ სიტყვას აღარ განვაგრცობთ. ზემოთაც აღინიშნა და ისედაც საყოველთაოდ ცნობილია სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს წვლილი პირველი სასეობის კოლხური ცულის შექმნა-ფორმირების და ფართოდ გავრცელების თვალსაზრისით. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევენ სეგმენტური იარაღები. როგორც ჩანს, კოლხური ცულების პროპორციებსა და ბარ-თოხებთან შედარებით კოლხური კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელი ამ ტიპის იარაღი შედარებით გვიან ჩნდება, ამიგომ ჭოროხის აუზის ადრინდელ განძებში ისინი არცაა წარმოდგენილი. სეგმენტური იარაღი სვანეთის გარდა კოლხური კულტურის არეალის ყველა რაიონშია აღმოჩენილი. მისი გავრცელების სამხრეთი საზღვარი ართვინამდე აღწევს, ხოლო აღმოსავლეთი – შიდა ქართლამდე. ურბნისში 1961 წელს 219-ე

სამარხში აღმოჩნდა ადრეული ჩვ. ერამდე XIV საუკუნით დათარიღებული 4 ცალი პირველი სახეობის სეგმენტური იარაღი.⁹³

როგორც ვნახეთ, თხილნარის განძში წარმოდგენილია ამ თავისებური იარაღის სამივე სახეობა. ყველა მათგანს ეძებნება არაერთი პარალელი. თხილნარის მსგავსი პირველი სახეობის სეგმენტური იარაღები აღმოჩენილია ხიხაძირში, მელექედურში, შრომაში, ვაკიჯვარში, გორში, ფარცხანაყანეში, ოფშეკითში, კახიონ-ოურში, ზემოთ აღნიშნულ ურბნისში და ა.შ. თხილნარის მეორე სახეობის სეგმენტური იარაღების მსგავსი ნიმუშები ცნობილია შემდეგი პუნქტებიდან: ხიხაძირი, ციხისძირი, ურეკი, შრომა, ვაკიჯვარი, თავილონი, სოხუმი, კაჭარია, ზემოსიმონეთი, თელოვანი, ბორჯომის ხეობა და სხვა. თხილნარის მესამე სახეობის იარაღებს ემსგავსებიან განთიადის, მახინჯაურის, ციხისძირ-სამების, ზენითის, შრომის, ოფშეკეთის, ზემო იმერეთის, რაჭა-ლეჩხუმის, ართვინისა და სხვა მონაპოვრების მასალები.⁹⁴

სამეცნიერო ლიგერატურაში სეგმენტური იარაღის ფუნქციონურ დანიშნულებასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ ერთიანი შეხედულება არაა შემუშავებული. მკვლევართა ერთი ნაწილი ამათ თოხისებრ იარაღად მიიჩნევს (გ. ნიორაძე, ნ. ხომგარია, ო. ღამბაშიძე, დ. ქორიძე); ზოგიც მას ბარისა და ნიჰბის ფუნქციის შემსრულებელ იარაღად თვლის (გ. ნიორაძე, ბ. კუფტინი, ნ. ხომგარია, ო. ჯაფარიძე, ა. კალანდაძე, გ. გობეჯიშვილი); მკვლევართა გარკვეულ ნაწილს ისინი სვეწად, ტყის გაკაფვისა და სის დასამუშავებელ იარაღად მიაჩნია (გ. ჩიგაია, ლ. სახაროვა, ალ. რამიშვილი); ერთი ჯგუფი სეგმენტს ფულის ერთეულად აღიარებს (ე. პასომოვი, ა. იესენი, მ. ივაშჩენკო, ბ. კუფტინი, გ. ლორთქიფანიძე) არ გამორიცხავენ მათ გამოყენებას ცულებად, ორმაგ ცულებად (გ. ნიორაძე, დ. ქორიძე, ბ. კიგელი) ა. იესენის აზრით, სეგმენტები ხორცისა თუ მცენარეულობის საჩეხ-საკეპი იარაღიც იყო. გ. ნიორაძის მოსაზრებით ისინი ერთდროულად რამდენიმე ფუნქციას ასრულებდა – თოხნა, ბარვა, ხორცის კეპვა, ხის გაჩეხა, ქერქის აძრობა; ნ. ტრუბნაკოვა თვლიდა, რომ სეგმენტური იარაღი ყოველგვარი დიფერენციის გარეშე ტყავის დასამუშავებელ იარაღად

93 ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი. 1964, გვ. 25.

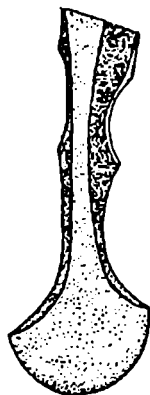
94 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 89-95, აქვეა სათანადო ლიგერატურა ამ აღმოჩენების შესახებ.

გამოიყენებოდა. ლ. ძიძიგურის აზრით, სეგმენტური იარაღი კოლხეთის დაწინაურებულ მიწათმოქმედებაში მარტივი სახსნის ფუნქციის მატარებელი უნდა ყოფილიყო. როგორც ვხედავთ, ამ საინტერესო ორიგინალური იარაღის ფუნქციონალურ დანიშნულებასთან დაკავშირებით საბოლოო კომპეტენტური აზრის გამოთქმა ჭირს, ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია მათი გამოყენება ტყავის დამუშავებაში. ვთქვათ, ქალამნის შეკერვის დროს ხარის ტყავზე ცხელი ნაცრის დაყრის შემდეგ ბეწვის გაცლა. სრულიადაც არაა გამორიცხული მათი გამოყენება სხვა ფუნქციითაც. მაგალითად, ხის ქერქის აცლა და სხვა.

არაფერს ვიკავით თხილნარის განძის ზოდების და წარმოების ნამუშების – წილების შესახებ. კოლხური კულტურის კომპონენტებთან ბრინჯაოს ცულებთან, წალღებთან, თოხებთან, სეგმენტებთან და ნამგლებთან ერთად ხშირად ჩნდება ბრინჯაოს ზოდები, რომლებიც ცხადყოფენ, რომ სამთამადნო მეტალურგიასთან ერთად ძველ კოლხეთში მოქმედებდა არაერთი საჩამომსხმელო კერა. თხილნარის მონაპოვრების მიხედვით ჩანს, რომ ერთ-ერთი ასეთი კერა მდ. ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე, დღევანდელ თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობის ტერიტორიაზე არსებულა.

პაპარას ცული

ამ ბოლო წლებში ჭოროხის აუზში აღმოჩენილ მასალებს შორის ყურადღებას იქცევს კიდევ ერთი მონაპოვარი. ესაა ბრინჯაოს კოლხური ცული, რომელიც დაკულია მაჭახლის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში. იგი აღმოჩენილა ხელვაჩაურის რ-ის სოფ. გვარაში პაგარა ხევთან სამანქანე გზის გაფართოების დროს. სოფ. გვარა მდებარეობს მდ. მაჭახლის მარცხენა სანაპიროზე, ჭოროხის შესართავთან, თვით გვარას ციხესთან ახლოს. მისი აღწერილობა ასეთია: პირველი სახეობის, მთლიანად დაკული. დაფარულია კეთილშობილი პაგინის საკმაოდ სქელი ფენით. აქვს მახვილი, თანაბრად დაქანებული ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის საგარე ხერელი (წინა არე ნახევარი სანტიმეტრით მაღალია) ტანი მაღალი, აშოლგილი, ექვსად დაწახნაგებული. ტანის შუა წახნაგს ქმნის ყუის წინა წვეროსა და შუა ნაწილიდან დამ-

სურ. 38

ვებული სიმეტრიული წიბოები, რომლებიც ცულის ნიღრებამდე ვრცელდებიან. პირი გორდა, ასიმეტრიული. უკანა ნიღრი წინასთან შედარებით მაღალია. ცულის სიმაღლეა 23 სმ, პირის სიმაღლე 4,5 სმ, სიფართოე – 8 სმ. (სურ. 38; ტაბ. 22).

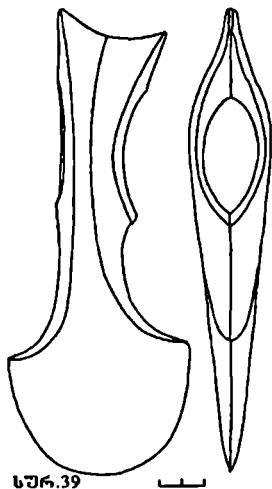
გეარას ცული ზემოთ აღნიშნულ ნიმუშებთან შედარებით და საერთოდ ხასიათდება მოხდენილი, დახევეწილი პროპორციე-

ბით; მისი ზედაპირი შესანიშნავადაა დამუშავებული. კეთილშობილი პატივის მიხედვით ჩანს, რომ იგი კალიანი ბრინჯაოსაგან უნდა იყოს ჩამოსხმული. გეარას მონაპოვარი წარმოადგენს მაღალ მხატვრულ ნაკეთობას, კოლხური ცულების ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს. მას სათანადო ანალოგიები ეძებნება დიდაჭარის, საღორეთის, კირნათის (მხედველობაშია ადრე აღმოჩენილი ცული – ავტ.), ერგეს, ზემო ჯოჭოს, ალამბრის, მელექედურისა და სხვა მონაპოვრებს შორის. თარიღდება კოლხური კულტურის ადრეული ეტაპით, ზოგადად ჩვ. ერამდე XIII-XII საუკუნეებით.⁹⁵

სიხალიძეების ბანძი

კოლხური კულტურის საინტერესო მასალებმა იჩინა თავი ამ ბოლო წლებისათვის მდ. ჭოროხის მეორე უმთავრესი შენაკადიდან აჭარისწყლის ხეობიდან. პირველ რიგში აღსანიშნავია ქედის რ-ის სოფ. სიხალიძეებში 1991 წელს გმის გაფართოების დროს გამოვლენილი მასალები (მდ. აკავრეთას მარცხენა სანაპირო, აჭ-

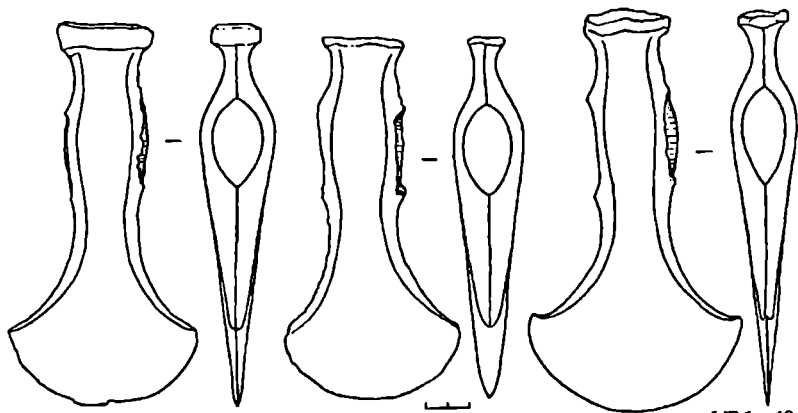
⁹⁵ ა. კახიძე, ნ. კახიძე. კოლხური ცული მაჭახლის ხეობიდან. – „ჭოროხი“, 5-6, 1993; A.Kahidze, N.Kahidze. Macahel varsinde bulunan Kolh bronz ballası. – Macahel, 37, Istanbul, 1997.

ნურ. 39

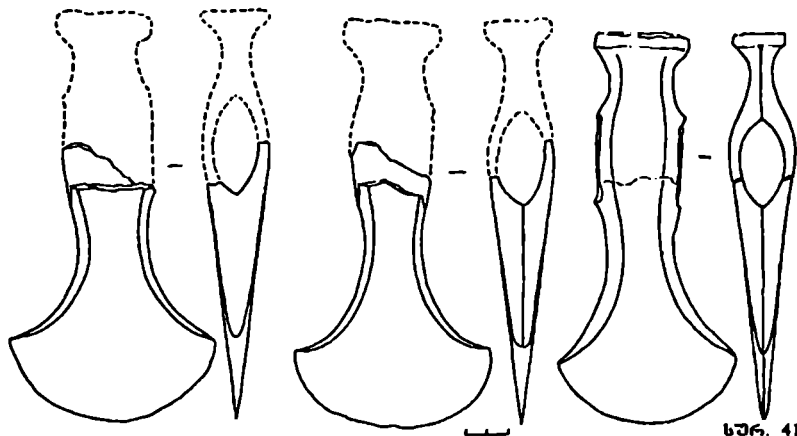
არისწყლის მარცხენა შენაკადი) (გაბ. 23). მასში წარმოდგენილია პირველი სახეობის ბრინჯაოს კოლხური ცული⁹⁶ (სურ. 39, გაბ. 24). უფრო მეტია და განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს სისალიძეების მონაპოვარში მეორე სახეობის ე.წ. ყუაკვერიანი ცულები (მთლიანი თუ ნაკლული 6 ცალია აღმოჩენილი; არის ცალკეული ნატეხები) (სურ. 40, 41; გაბ. 25, 26, 27, 28/1). ამ რაოდენობით ყუაკვერიანი ცულები პირველად აღმოჩნდა კოლხეთის ტერიტორიაზე. აქეთ საგარისაგან ყელით გამოყოფილი ჩაქუჩისებური ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის საგარე ხერელი, სწორი ექვსად დაწასნაგებული ტანი, გორდა ორფრთიანი სიმეგრეიული პირი.

ყუაკვერიანი ცულების გავრცელების არეალის მიხედვით ჩანს, რომ ამ სახეობის ცულების გენეზისიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ისინი უპირატესად აჭარის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი; ორჯერ კი მის მოსამღვრე რაიონებში. ჯერჯერობით თითო ყუაკვერიანი ცული აღმოჩენილ-

ნურ. 40

96 ა. კახიძე, შ. მამულაძე. დასახ. ნაურ. ვვ. 19-20. გაბ. III/2.

სურ. 41

ია შემდეგ პუნქტებში: 1) ცალფრთიანი ყუაკვერიანი ცული წარმო-
დგენილი იყო ქობულეთის რაიონის სოფ. ხუცუბანში 1944 წელს
პროფ. ა. იოსელიანის მიერ შეგროვებულ მასალებში.⁹⁷ 2) ამ გიპ-
ის ერთი ცული ჩაქვისწყლის ხეობიდან მომდინარეობს. იგი სსეა
ნივთებთან ერთად მოპოვებულია ქობულეთის რაიონის სოფ. ჩაი-
სუბანში ციგრუსების პლანგაციისათვის ნიადაგის მომზადების
დროს 1954 წელს (დაცულია აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში).⁹⁸
3) შუახევის რაიონის ჭვანის ხეობაში (ქვის თალიანი ხიდის ახლ-
ოს) აღმოჩენილი ამ გიპის ცული 1957 წელს გადაეცა აჭარის სახ-
ელმწიფო მუზეუმს. იგი სწორშუბლიანია, პირი ცალფრთიანი.⁹⁹
4) 1961 წელს აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში შემოვიდა ქედის რა-
იონის სოფ. საღორეთში (პირველი მაისი) ბრინჯაოს ორი ცული.
ერთ-ერთი მათგანი ორფრთიანი გორდა პირის მქონე ყუაკვერი-
ანი ცული.¹⁰⁰ 5) 1977-1978 წ.წ. ხულოს რაიონის სოფ. ხიხაპირის
მიკრორაიონისათვის სოფ. კალოთიდან სასმელი წყლის გაყვანი-
სას არცთუ ისე ღრმა არხის გაჭრისას მოიპოვილი ქვის ლოდის
ქვეშ აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთების განძი, რომელშიაც წალდი-
ან, სეგმენტურ იარაღთან, ბრინჯაოს ჩოღებთან და სადა თუ გრ-

97 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 18-19, ტაბ., XI/2, XI/7.

98 ლ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 21, ტაბ. XI/10. ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13-14, ტაბ. VI/13.

99 ალ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 21, ტაბ., XV/7.

100 იქვე, გვ. 24, ტაბ., XV, 1, 5.

ავირებულ ცულებთან ერთად შედიოდა ყუაკვერიანი ცულიც.¹⁰¹ 6) ჯერჯერობით აჭარის მოსაზღვრე რაიონებიდან ამ ტიპის იარაღი ცნობილია ადიგენის რ-ის სოფ. უდედან. 1956 წელს მიწის სამუშაოების დროს 1,5 მ სიღრმეზე გამოჩნდა ბრინჯაოსა და რკინის ნივთების შემცველი განძი (100-ზე მეტი ერთეული). ესენია: კოლხური ცულები, შუბის და ხელშუბის პირები, სარტყელის აბზინდები, საკინძეები, პინცეგები და ა.შ. ზოგიერთი ნივთი გრავირებულია გეომეგრული და ცხოველური სახეებით, სარტყელის აბზინდები რკინითა და სხვადასხვა სახის პასტითაა ინკუსტირებული. განძში ყუაკვერიანი ცულიც შედიოდა.¹⁰² 7) კიდევ ერთი ყუაკვერიანი ცული გურიის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. იგი წარმოდგენილი იყო სოფ. ხევის განძში, რომელიც აღმოჩნდა 1953 წელს მდ. გუბაშეულის მარჯვენა სანაპიროზე, ერკეთისკენ მიმავალი გზის პირას, ე. მამალაძის ეზოში (დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში).¹⁰³

ჩვენ შესაძლებლობა მოგვეცა 1997 წლის შემოდგომაზე დაგეთვალიერებინა ყარსის მუზეუმი, ექსპოზიციაში წარმოდგენილი იყო ორი ცალი ყუაკვერიანი ცული. მისი აღმოჩენის ადგილის შესახებ ინფორმაცია ვერ მივიღეთ. ყუაკვერიანი ცულების გავრცელების გეოგრაფიიდან კარგად ჩანს, რომ ამ სახეობის ბრინჯაოს ცულებიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ჭოროხის აუზში უნდა ყოფილიყო წარმოშობილი.

სიხალიძეების, საღორეთის, ჭვანის ხეობისა და ჩაისუბნის ყუაკვერიანი ცულები თარიღდებიან კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ადრეული, პირველი ეტაპით, ხოლო უდეს, სიხაძირისა და ხევისა კი – მეორე ეტაპით – XI-VIII სს. ვერაფერს ვიტყვით შესწავლამდე ყარსის ცულების შესახებ.

ადრეულობასთან ერთად სიხალიძეების ყუაკვერიანი ცულები იმითაც იქცევა ყურადღებას, რომ ისინი მოპოვებულია ფერადი ლითონებით, განსაკუთრებით სპილენძით მდიდარ ხეობაში. აქვე ხდებოდა საჭირო ნედლეულის მოპოვება, დამუშავება და სასურველი იარაღების ჩამოსხმა. ვიმეორებთ, რომ ამ ტიპის იარაღის

101 ა. კახიძე, შ. შამულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ. VIII/1.

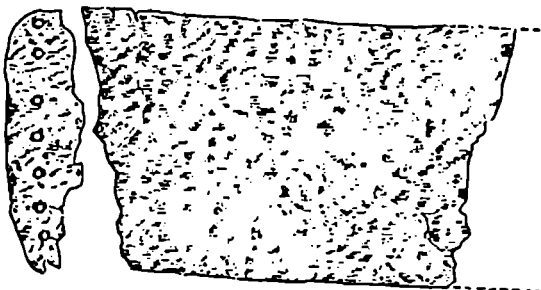
102 ა. ჯაფარიშვილი, გ. ჩუბინაშვილი, უდეს განძი. – „საბჭოთა ხელოვნება“. 4. 1959; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19-20, სურ. 11.

103 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 35, ტაბ. XIX/9; აღ. რაშიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ. XVIII/6.

გენეზისი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან, ჭოროხის აკრითან უნდა იყოს დაკავშირებული.

არანაკლებ საინტერესო ჩანს სიხალიძეების მასალებში წარმოდგენილი ბრინჯაოს სადა ფურცლოვანი სარტყლის ფრაგმენტები (სურ. 42; ტაბ. 28/2). ყველა მათგანი ერთი და იმავე სარტყლს ეკუთვნის. მომ-

რდილი თუ წერილი ფირფიტების მიხედვით მოხერხდა სარტყლის ნაწილობრივი რესტავრაცია. მის ერთ მომრგვალებულ ბოლოზე გაკეთებულია 8 სამანჭვალე ნახერეგი (კაუჭიანი აბზინდა

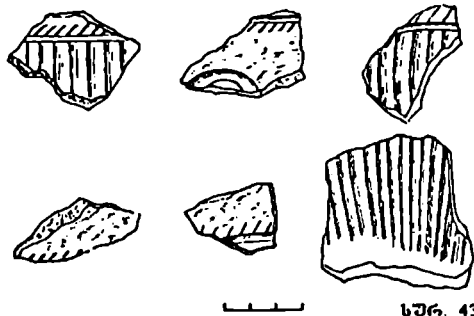

სურ. 42

დაკარგულია). მისი სიგრძე დაახლოებით 88 სმ-ია, სიფართო – 12 სმ.

ბრინჯაოს თხელი ფირფიტებისაგან დამზადებული სარტყლები ფართოდაა გავრცელებული კავკასიურ კულტურაში. ბევრი მათგანი, უფრო მოგვიანო ნიმუშები, კოლხური. ცულებისა და სამკაულების მსგავსად დაფარულია მაღალმსაგერული ხელოვნებით შესრულებული გრაფიკული სახეებით. სიხალიძეების მონაპოვარი ყურადღებას თავისი ადრეულობით იქცევს. ადრე ცნობილი იყო მხოლოდ და მხოლოდ ხუცუბნის სარტყლის ფრაგმენტები, რომლებიც შემკულია ამოღარული გრეხილური ზოლის რამდენიმე მწკრივით. ახალი აღმოჩენები მიემატა შენდაგის განძიდანაც. ამაზე ცოცხა ქვემოთ.

არის თიხის ჭურჭლის ნატეხებიც, რომლებიც გარკვეულ სამსახურს გვიწევს ბრინჯაოს ნაკეთობათა მიახლოებითი სიმუხტით დათარიღებაში. მათ შორის არის ორნამენტირებული ნიმუშებიც. წამყვანია ზედაპირის დაფარვა მჭიდროდ განლაგებული კანელურებით, ასევე მზის სიმბოლიკასთან დაკავშირებული კონსენტირებული წრეებით. ზოგჯერ კანელურებს ერწყმის ღარებისა და ჭდეებისაგან შედგენილი პორიზონტალური სარტყელი და ა.შ. ნატეხების მიხედვით ჩანს, რომ აქ სულ ცოცხა 3-4 ჭურჭელი მაინც უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი (სურ. 43). არაა გამორიცხული,

სურ. 43

რომ სიხალიძეებში საქმე გვექონდეს გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანთან. ამ ადგილებში მომავალში სადამკვერეო სამუშაოების წარმოება ჩანს მეტად საშური. სიხალიძეებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები ჩვ. ერამდე XII-XI სს. უნდა თარიღდებოდეს.¹⁰⁴

გუნდაბის ბანძი

განძის აღმოჩენის ისტორია ასეთია: ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის დაუსწრებელი სწავლების სტუდენტ ვაჟა ფარგენაძეს მივეყით საკურსო თემა – „აჭარისწყლის სეობის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები“. სტუდენტმა შეაგროვა საინტერესო მასალა მხარის ისტორიული წარსულის შესახებ. მისივე მეგზურობით დავათვალიერეთ ქედის რ-ნის სოფ. კოლოგაურის ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლების აღმოჩენის ადგილი,¹⁰⁵ ზოგიერთი საეჭვო გამოქვაბული და კვაშტის გიპის უძველესი თავდაცვითი ნაგებობები თვით კოლოგაურსა და სოფ. საღორეთში (პირველი მაისი). გაღმა-გამოღმა მაღალი კონსხები მკვეთრადაა გაჭრილი მდ. აჭარისწყლისაკენ. შემორჩენილია ანტიკური ხანის ქვის მშრალი და განვითარებული შუა საუკუნეების ღუნაბიანი წყობის ნაშთები. მედაპირულად შევაგროვეთ სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური მასალა.¹⁰⁶ ჩანს, რომ კვაშტის მსგავსად ეს დასახლ-

¹⁰⁴ ა. კახიძე, კოლხური კულტურის სათავეებიდან. – „კორონი“, 6, 1992; ა. კახიძე, შ. მაშელაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 18-27, ტაბ. III/2,3, IV/16.

¹⁰⁵ თაყის ღროზე, როგორც აღინიშნა, ეს ჭურჭლები ნ. ფარგენაძემ გაღმოგვცა. ვაჟა ფარგენაძე უნივერსიტეტში სწავლის პარალელურად მუშაობს ახლადღარსებული ქედის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორად.

¹⁰⁶ გამოქვაბულები ხელმეორედ დავათვალიერეთ ქვის ხანის ცნობილ სეფილის-გთან, თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლ-

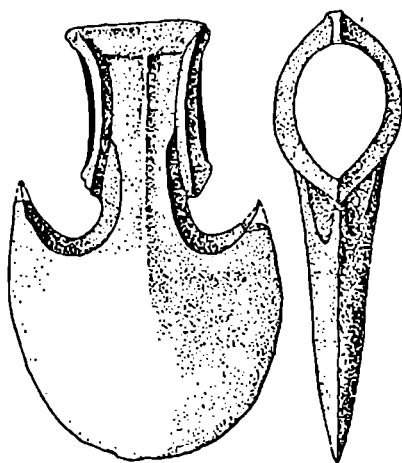
ებებიც აკონგროლებდნენ ხეობის მოზრდილ მოსაკვეთს ათასწლეულების მანძილზე. ამკარაა, რომ შესართავიდან დაწყებული მათა გადასასვლელებით დამთავრებული აჭარისწყლის ხეობა და მიკროხეობები დაფარული ყოფილა რთული საფორტიფიკაციო სისტემით. მათი კვლევა საქართველოს არქეოლოგიის ცალკე გამოკვეთილი პრობლემა ჩანს.

ვ. ფარგენაძემ ამის შემდგომაც გააგრძელა სადამკვეთო სამუშაოები. ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში ჩამოიტანა კოლოტაურის გამაგრებულ სამოსახლოზე მედაპირულად შევროვებული ანტიკური ხანის თიხის ჭურჭლის ნატეხები, მათ შორის სინოპური ამფორის ფრაგმენტიც. აჭარისწყლის ხეობაში სამხრეთ შაჟიღღისაპირეთის მნიშვნელოვანი საეაჭრო და საგრანზიტო ცენტრის ნაწარმი პირველად აღმოჩნდა. არ გასულა ერთი კვირაც და კიდე უფრო ხელდამშვენებული გვეწვია სტუდენტი. ამჯერად ქედის რაიონის სოფ. მუნდაგაში 1994 წელს საგამაფხულო სამუშაოებისას შემთხვევით აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის განძიდან გადაჩენილი ნივთების ერთი ნაწილი ჩამოგვიგანა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის განყოფილების გამგის პროფ. რ. რამიშვილისა და აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელ ლ. ჟანცხავას მონაწილეობით დავათვალიერეთ მახუნცეთის ქვის მონოლითური საწნახელი და განძის აღმოჩენის ადგილები. განძი აღმოჩნდა სოფ. მუნდაგის ბოლოში, აჭარისწყლის ხეობის სამანქანო გრასასთან ახლოს, ადგილ „მეგვერდა-მოსაფერეთა“-ს მიდამოებში (აჭარისწყლის მარჯვენა სანაპირო). განძის აღმოჩენის ადგილი მკვეთრად დაფერდებულია. აქ სამოსახლოს არსებობა ნაკლებადაა სავარაუდებელი. ყანის თხრის დროს სოფ. მუნდაგის მკვიდრ ბექირ მუსტაფის ძე ქობულაძეს უნახავს თიხის ქოთანში ჩაწყობილი 7 კგ-მდე ბრინჯაოს ნაკეთობანი და ზოდები. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ და მხოლოდ 8 ნივთმა. ესენია: ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცული, ბრტყელი ცული, სამაჯური, ორი მასიური რგოლი, ორი ცალი სარტყლის აბზინდა და ერთიც ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობი ნივთი. არის ბრინჯაოს ორიოდ უფორმო ნატეხიც. აღმოჩენი მიუთითებს, რომ ვადარჩენილი იყო ქოთნის, ნახევარი. გარდა ჩამოთვლილი ნივთებისა, კიდე ყოფი-

ოგის კათედრის პროფესორთან – გურამ გრიგოლისთან ერთად. მისი აზრით, აუცილებელია ამ ადგილებში სადამკვეთო სამუშაოების განხორციელება.

ლა წაღლები, ეროსებული იარაღი (შესაძლოა სეგმენტები) და ორი ცალი ორ-ორკილოგრამიანი ზოდი. ეს უკანასკნელნი, სამწუხაროდ, ბავშვებს „ჯართის მულაპაებისათვის“ ჩაუბარებიათ.

ზუნდაგის განძი (ტაბ. 29) მორიგ მნიშვნელოვან აღმოჩენათა რიცხვს განეკუთვნება. პირველ რიგში აღსანიშნავია ე.წ. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული (სურ. 44; ტაბ. 30/1). მისდამი ინტერესი განსაკუთრებულია, რადგანაც მსგავსი ნივთი აღრე აჭარის ტერიტორიიდან უცნობი იყო. აქვს მასიური, დაბალი, სწორი, მა-

სურ. 44

ხვილი ყუა, ფართო ოვალური მოყვანილობის სატარე სვრელი, რომლის კიდეები მაღალი, მკვეთრი წიბურებითაა შემკული; მათ შორის ოდნავ შესამჩნევი წიბური მთლიანად მიუყვება სატარე სვრელისა და წელის ზედაპირს, რომელიც პირის გარკვეულ მონაკვეთამდე ვრცელდება. პირი სეგმენტისებური მოყვანილობისაა, რომელსაც ზემოთ აშვერილი, მაღალი ფრთები აქვს, შვერილსა და ყელს შორისი რკალი მახვილწიბოიანი წყვილი წახსნავითაა გადმოცემული. ცულის სიმაღლე 17 სმ-ია, პირის სიფართო — 11

სმ. იგი მეტად მოხდენილი ფორმის იარაღია.

ზუნდაგის მსგავსი ბრინჯაოს ცულები სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა სახელწოდებით მოიხსენიება: აღმოსავლურ-ქართული, იბერიული, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური, მტკვარ-არაქსის ორმდინარეთის, ამიერკავკასიური და ა.შ. მოგჯერ მოგადად ჩუგლუგებსაც უწოდებენ. მკვლევართა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ მათი წარმოების ცენტრი შიდა ქართლი იყო; სხვათა მოსაზრებით — ტაშირ-ძორაგეთი. გავრცელების არეალის მიხედვით უფრო დამკვიდრდა სახელწოდება ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცული. მსგავსი იარაღი დამახასიათებელი ჩანს ვრცელი რეგიონისათვის (აღმოსავლეთი საქართველო, სამხრეთ-დასავლეთი ამერბაიჯანი, ჩრდილო სომხეთი და ა.შ.). მისი გავრცელების

სამღვრებია: ჩრდილოეთით-კავკასიონის ქედის სამხრეთი ფერდობები, აღმოსავლეთით – ნუხა-მინგეჩაურის ზოლი, სამხრეთით – მდ. არაქსის შუა წელი, დასავლეთით ძირითადად სურამის ქედი.¹⁰⁷ ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები ითავს იჩენს ზემოთ დასახელებული არეალის ფარგლებს გარეთაც. ყველაზე შორეული და უძველესი პარალელია ბოღამ-ქოიში, ხეთების დედაქალაქ ხატუსაში აღმოჩენილი ტეშუბის ქანდაკება, რომელსაც ხელში მსგავსი იარაღი უჭირავს (ეს რელიეფი ახლა დაცულია ანკარაში ანატოლიური ცივილიზაციის მუზეუმში, სოლო თვით ძეგლზე ამ ქანდაკების ასლია დადგმული).¹⁰⁸

ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულების პროტოტიპებად აღიარებულია ღრმალელე-შამშადინის გიპის ცულები.¹⁰⁹ ისინი უპირატესად თრიალეთური კულტურის გავრცელების არეალში ჩნდება. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ყველა საფეხურის ძეგლებზეა წარმოდგენილი. იარაღი საკმაოდ კონსერვატულია – საერთო სახეს ინარჩუნებენ მთელს ტერიტორიაზე. აღმოსავლეთ საქართველოში მათმა რაოდენობამ ასეულს კარგა ხანია გადააჭარბა. ასევე ითქმის სომხეთისა და აზერბაიჯანის შესახებ.

როგორც ითქვა, ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები იშვიათად სხვა მხარეებშიაც იჩენს თავს. უკიდურეს სამხრეთ განაპირა მხარეს მესჩისციხის ცული წარმოადგენს. განძი აღმოჩნდა 1896 წელს მიწის ხენის დროს ფოცხოვის წყლის აუზში (ყარსის ყოფილი ოლქი). ნივთები დაცულია სანკტ-პეტერბურგის ანთროპოლოგიისა და ეთნოლოგიის მუზეუმში. მასში წარმოდგენილი იყო როგორც კოლხური, ასევე იბერიული კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები. მესჩისციხის განძი ძვ.წ. X-VIII საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹¹⁰ განსხვავებით ზუნდაგის ცულისაგან, მესჩისციხისას ყუაზე შევრილი აქვს. ყარსის შემდეგ ამ გიპის ცულების გავრცელების უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ პუნქტს უკვე ზუნდ-

107 Аслинов Г. Вандов Р. Ионе Г. Древний Мингечаур, Баку, 1959, стр. 16; Хачатрян Т.С. Материальная культура Артика, Ереван, 1963; Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего Железа, Ереван, 1964, стр. 15-123, Есаян С.А. Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, стр. 36.

108 L. Delaporte, Les Hillites, Paris, 1936, გვ. 240, სურ. 11.

109 Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети, Тб 1941; рис. 20, Мартиросян А.А. Армения... стр. 60, 61, рис. 29.

110 დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის... გვ. 37, სურ. 30/7.

აგის მონაპოვარი წარმოადგენს. დანარჩენი ცალკეული შემთხვევითი აღმოჩენები ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურის მოსაზღვრე სვანეთის, ლეჩხუმისა და იმერეთის რაიონებს უკავშირდება. პირველ რიგში აღსანიშნავია ზემოსიმონეთის (უნაგირას მონადმოები) განძში შემავალი ცული, რომელიც ჩვენს მონაპოვარს ემსგავსება. განძი ძვ.წ. XII-XI საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹¹¹

ზუნდაგის ცულის მსგავსნი და თანადროულებია (ძვ.წ. XI-X ს.ს.) ზესგაფონის რაიონის სოფ. ბეკათუბნის განძის ცულები. ისინი ქვის ყუთში ეწყო.¹¹² დიდი ზომის ცული შედიოდა, აგრეთვე, ცაგერის მასლობლად (ადგილი ჩიხე) აღმოჩენილ განძში. ცაგერის განძსაც ძვ.წ. XI-X საუკუნეებს მიაკუთვნებენ. ამავე გიპის ცული იყო წარმოდგენილი საჩხერიდან 20-22 კმ-ის მოშორებით მთაგორიან ადგილ პერევეში აღმოჩენილ განძში. ამ მონაპოვარს ძვ.წ. X-VIII საუკუნეებით ათარიღებენ.¹¹³ ამავე პერიოდის უნდა იყოს აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ სვანეთიდან ჩამოგანილი ორი ცული (აღმოჩენის ადგილი უცნობია), რომლებიც ამჟამად დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში.¹¹⁴

როგორც ფორმის, ასევე გარკვეულად თარიღის მიხედვითაც ზუნდაგის ცულთან ახლოს დგას სამთავროს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის (ძვ.წ. XIV-XII ს.ს.) 240-ე ორმოსამარხში აღმოჩენილი ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული.¹¹⁵ სამთავროს სამაროვნის ამ გიპის სხვა ცულები (ბაიერნისეული 591 და 195-ე სამარხის კომპლექსები) უფრო მოგვიანო პერიოდით, გვიანბრინჯაოს მეორე ეტაპითაა (ძვ.წ. XI-VII სს) დათარიღებული. სამარხეულ ინვენტარში უკვე რკინის ნაკეთობანიც იყო წარმოდგენილი.¹¹⁶

ზუნდაგის მსგავსი ცულები შედიოდა, აგრეთვე, ცხინვალის ძვ.წ. XI-X ს.ს. განძში.¹¹⁷ უძველესი პარალელები ეძებნებათ, აგრეთ-

¹¹¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, სურ. 18.

¹¹² Куптин Б.А. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на кавказе по данным археологии. სსშ. XII-В. გვ. 340. ტაბ. XI; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31, სურ. 22/7.

¹¹³ დ. ქორიძე, მაგერალური კულტურის უძველესი ძეგლები (საჩხერის რ-ნი), თბილისი, 1957, გვ. 66-67; მისივე, კოლხეთის... გვ. 24, სურ. 26.

¹¹⁴ შ. ჩართლანი, სვანეთის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1977, გვ. 51-52. ტაბ. XXVI. მისივე, К истории... стр. 84-86, рис 10.

¹¹⁵ გ. ჩუბინაშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1957, გვ. 100-101, სურ. 13.

¹¹⁶ გ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 100-101.

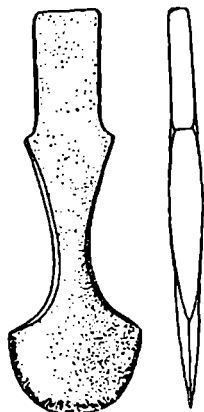
¹¹⁷ Куптин Б.А. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1949, стр 31. табл. XIV-XVI; ო. ჯაფარიძე, ცხინვალის განძი. - სსშ, XVI-В. გვ. 99-107; სურ. 1-6; დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის... გვ. 29, ტაბ. XIV/1,2,4.

ვე, ახალქალაქის განძში (გორის რ-ნი). II ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცულიდან 9 ზუნდაგის ცულის მსგავსია. ეს განძიც ძვ.წ. XI-X საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹¹⁸

ზუნდაგის ცული განეკუთვნება ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულების ადრეულ სახეობას, რომლებისთვისაც დამახასიათებელია ლამაზად აწვდილი მაღალი და წვეტიანი ფრთები, კოხგა პირი. ბოლო ეტაპის ცულებზე შეინიშნება თანდათანობითი ღეგრადაციი. ზოგ შემთხვევაში ფრთები ბლაგვი და „მოგებილი“ ბოლოთი მთავრდება; სხვა შემთხვევაში ფრთები საერთოდ არ გააჩნია. ყუბზე შერჩენილი შვერილი გლანქდება. პირიც აღარ გამოირჩევა სიმეტრიულობით. ძვ.წ. VII ს-ში ამათ რკინის ნაკეთობანი ცულის.¹¹⁹

არანაკლებ საინტერესო ჩანს ზუნდაგის განძში შემავალი ბრინჯაოს ბრგყელი ცული. ესეც მთლიანადაა დაცული. აქვს მაღალი, გორდა, სიმეტრიული მოყვანილობის პირი, გასქელებული, ექვსად დაწახსნაგებული წელი, მხრების მაგვარი მეგ-ნაკლებად დაქანებული გვერდითი შვერილები, მართკუთხა ბოლოსკენ გათხელებული ყუნწი. გამოირჩევა მოსდენილი ფორმითა და პროპორციულობით. ჩამოსხმულია ორმაგ ყალიბში. სიმაღლე 13,8 სმ (სურ. 45; ტაბ. 30/2).

ბრგყელი ცულები სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის გარდა (აჭარა, გურია) აღმოჩენილია ქვემოიმერეთისა და სამეგრელოში.¹²⁰ მსგავსი ცულები მოპოვებულია ბობოყა-აიში,¹²¹ ცისისძირში,¹²² ვაკიჯვარში, შრომაში, მასარიამში. ზეგდის მიდამოებში,¹²³ მარგვილის რ-ის სოფ. გურძემში,¹²⁴ ბაღდადის

სურ. 45

¹¹⁸ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 30, ტაბ. XV/13-6,7,9,10,12.

¹¹⁹ დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები I, თბილისი, 1955, მასიფი, კოლხეთის... გვ. 66.

¹²⁰ დ. ქორიძე, საქართველოს გურიკორიაზე მოპოვებული ბრგყელი ცულების კლასიფიკაციისა და გერმეზის საკითხისათვის. - სსშმ, XIII-8, 1969.

¹²¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. III; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 26, ტაბ. XVIII/29.

¹²² დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 116; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 15, 16.

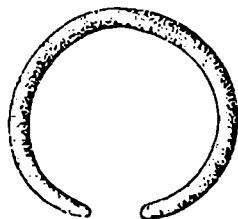
¹²³ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 1/7; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 26, ტაბ. XVIII/29.

¹²⁴ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 1/8; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 26, ტაბ. XXV/7 და სხვა.

რ-ის სოფ. ბაგინეთში,¹²⁵ ოფშეკითში¹²⁶ და ა.შ. ფიჭვნარში, ნამჭედურის გორასამოსასლოზე, მსგავსი ცულების ყალიბის ქვედა ნაწილიც აღმოჩნდა.

ბრტყელი ცულების გენეზისთან დაკავშირებით მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა. მარტივი ფორმის მსგავსი იარაღები აღრებრინჯაოდან, ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ჩნდება. ფართო გავრცელებას პოვებს შუაბრინჯაოს ხანაში (ძვ.წ. II ათასწლეულის I ნახევარი). მათი წარმოების ცენტრს მცირე აზიას, სირიასა და პალესტინას უკავშირებენ. აქედან ფართო გავრცელება ჰპოვა აღმოსავლეთით კურანის ეელამდე (პაკისტანის სამღვარი), ხოლო დასავლეთით ირლანდიამდე. არსებობს ბრტყელი ცულების მრავალი სახესხვაობა, რომელთაც გავრცელების საკუთარი სფერო და განვითარების გზები გააჩნიათ. ერთ-ერთ ასეთ სახესხვაობათა რიცხვს განეკუთვნება სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გავრცელებული ბრტყელი ცულები, რომლებიც გენეტიკურად მცირე აზიის, ანატოლიური ცივილიზაციის უძველეს კერებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. როგორც ვნახეთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ზუნდაგის მსგავსი პირველი სახეობის ბრტყელი ცულები ძვ.წ. XII-X საუკუნეებით დათარიღებულ განძშია აღმოჩენილი.

ბრტყელი ცულების დანიშნულებასთან დაკავშირებით მკვლევართა შორის არაა აზრთა ერთიანობა. დიდი ნაწილი ფიქრობს, რომ ისინი სახელოსნო-სადურგლო, სით ხურობასთან დაკავშირებული იარაღი უნდა ყოფილიყო. ერთი ნაწილი ამათ სხვა ფუნქციასაც მიაწერს (მიწის დამუშავება, სამთამადნო სამუშაოები, ტყავის დამუშავება, საბრძოლო იარაღი და სხვა).

სურ. 46 ...

ზუნდაგის განძის შემდეგი ნივთი ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი მასივური სამაჯურის სახითაა წარმოდგენილი (სურ. 46; ტაბ. 31/1). მისი გახსნილი ბოლოები ოდნავ შევიწროებულია. სადა. იგი დაფარულია კეთილშობილური პაგინით. მსგავსი სამაჯურები არაერთგზისაა აღმოჩენილი თლიის სამაროვანზე.¹²⁷

¹²⁵ ლ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 1/3.

¹²⁶ იქვე, ტაბ. 1/4.

¹²⁷ იხ. Тихов Б. В. Тлийский могилыник, I, II, III, Тб., 1980, 1981, 1985, т. 34/7; 63/7, 8; 90/10, 11; 109/2, 3; 195/1, 2; 217/1, 2 и др.

მუნდაგის განძში წარმოდგენილია, აგრეთვე, ბრინჯაოს ფურ-
ცლოვანი სარკყლის ორი ცალი კაუჭიანი აბზინდა. ერთ-ერთი
მათგანი საკმაოდ ფართო სარკყლის ყოფილა. ფორმის მიხედვით
ოდნავ ფერდებშევიწროებული, ვიწრო წაგრძელებული ოთხ-
კუთხედის მოყვანილობისაა. ჩაღრმავებულ ფუძეზე სარკყელზე
მორგების მიზნით 10 მრგვალი სამანჭვალე ნახერგითა გაკეთებუ-

სურ. 47

ლი. როგორც ჩანს, ხელოსანს მს-
გავსი ჩაღრმავება ნივთის ჩამოს-
ხმისას საგანგებოდ დაუტოვებია
იმ მიზნით, რომ დაფარული ყოფ-
ილიყო მანჭვალის თაყვები. შიგნი-
თკენ მოხრილი წვეტიანი კაუჭი
მიმაგრებულია აბზინდის შუა წე-
ლზე. აბზინდის დანარჩენი ზედაპ-
ირი მთლიანადაა დაფარული გრაფიკული დეკორით, რომელიც
ორმაგი ხაზებისაგან შედგენილ ოთხკუთხა ჩარჩოშია ჩასმული.
თავის მხრივ ხაზებს შორისი არე შევსებულია მჭიდროდ განლა-
გებული დახრილი ხაზებით. ჩარჩოში მოცემულია ღრმად ნაკეთი
ოთხი სვასტიკის გამოსახულება. თითოეული სვასტიკა შემოფარგ-
ლულია ურთიერთთან დაკავშირებული სხვადასხვა ზომისა და
სისშირის სპირალური ხეობით. აბზინდა მაღალმხაკრულ ნაკეთ-
ობათა რიცხეს განეკუთვნება. სვასტიკიანი (მუდმივი მოძრაობის,
მზის სიმბოლოს გამომსახველი) აბზინდა პირველად აღმოჩნდა
სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. მისი ზომებია: სიგრძე 11 სმ,
ბოლოების სიფართო 3,5 სმ, შუა წელის – 3 სმ. დაფარულია მწვა-
ნე ფერის კეთილშობილი პაგისით (სურ. 47; ტაბ. 32/2).

მეორე აბზინდაც ვიწრო, წაგრძელებული ოთხკუთხა მოყვანი-
ლობისაა; ფუძის მხარე ფერდა ოდნავ შევიწროებული (სურ. 48;
ტაბ. 32/3). ეს უფრო პატარა ნომისაა. სიგრძე – 7,7 სმ, სიფართო
– 2,5 სმ. ამის ფუძეზეც სარკყლის
მორგების მიზნით გაკეთებულია 9
მრგვალი სამანჭვალე ნახერგი.
აქაც კაუჭი შუა წელზეა მიმაგრებ-
ული. აბზინდაზე მოცემულია ორმა-
გი ხაზებით შემოფარგლული ზენუ-
რი ხეობის პორიმონტალური გრა-
ვირებული მოლი. ასეთივე ორნამ-

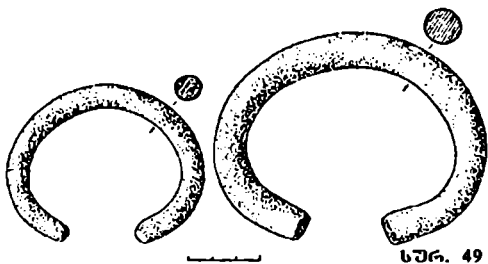

სურ. 48

ენგია გადმოცემული თლიის სამაროვნის (შიდა ქართლი) 23-ე და 50-ე სამარხებში აღმოჩენილ აბზინდებზეც. ეს კომპლექსები განხილულია ძვ.წ. XII-X ს.ს. მასალებს შორის.¹²⁸ უფრო სწორი იქნება მათი დათარიღება ძვ.წ. X-IX საუკუნეებით.

სიხალიძეებისა და სუცუნის მონაპოვრებს ზუნდაგის აბზინდებიც მიემატა. ამ აღმოჩენების მიხედვით ჩანს, რომ კოლხური კულტურის კომპონენტებში ამ სახის მოსართავეებსაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. არაა გამორიცხული, რომ კავკასიაში ასე ფართოდ გავრცელებულ ამ სახის ნაკეთობებსაც სათავე ჭოროხის აუზთან დაედო.

ზუნდაგის განძში შედიოდა, აგრეთვე, ორი ცალი მასივური რგოლები. ერთ-ერთი მათგანი შედარებით პატარა ზომისაა, მეორე – მოზრდილი. ისინი ბოლოებგახსნილი და ოვალური შემოწერილობისანი არიან. ზომები: 11X9,5X1,2 სმ-ზე; მეორესი 8X7X0,8 სმ-ზე (სურ. 49; ტაბ. 31/2-3).

ბრინჯაოს რგოლებიც ფართოდაა გავრცელებული კოლხურ-ყობანურ და ცენტრალურ-ამიერკავკასიურ კულტურაში. მათი დანიშნულება ზუსტად ჯერ კიდევ არაა გარკვეული. მეორენაირად ამათ საწვივე რგოლებსაც უწოდებენ. გვხვდება როგორც განძებში, ასევე სამარხულ კომპლექსებში. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოდან მსგავსი ნივთები იშვიათ მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნებიან. აღვნიშნავთ, რომ 1896 წელს ჩაქვში აღმოჩენილი განძის 5 ცული, 6 მასივური რგოლი, აგრეთვე, ცულების 3 და რგოლების 14 ნაგეხი მოსკოვის ისტორიული მუზეუმისათვის ჩაუბარებიან.

ზუნდაგის განძიდან გადარჩა კიდევ ერთი ნაკლული ნივთი. მისი დანიშნულება ჯერჯერობით გაურკვეველია. შესაძლოა, იგი საგეხის მასრისებური გარი იყოს. მისი ოდნავ გაფართოებული ბოლო 2,5 სმ-ის სიფართოვე სადაა. შემდგომ იგი თანდათანობით ფართოვდება და მთლიანადაა დაფარული მჭიდროდ განლაგებუ-

¹²⁸ Тихов Б.В. Тлийский могильник, Тб., 1980, сс. 17,20, табл. 39/1, 45/2.

ლი გალღოვანი ორნამენტით. შემორჩენილი ნაწილის სიმაღლე 10 სმ-ია (სურ. 50; ტაბ. 32/1).

ასეთია ზუნდაგის განძში შემავალი ნივთების საერთო დახასიათება. ჩვენი ქვეყნის ეროვნული საგანძური კიდევ ერთი საინტერესო მონაპოვრით შეივსო. ჩანს, რომ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, დღევანდელი აჭარა, კოლხური კულტურის უძველესი და უმნიშვნელოვანესი კერა აჭარისწყლის ხეობის სათავეებით დაკავშირებული ყოფილა ცენტრალურ-ამიერკავკასიურ, იბერიულ კულტურასთან.

სურ. 50

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფელ პაიოლან

ქედის რაიონი გეგმაზომიერი საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ობიექტი ჯერჯერობით არ გამსდარა. შემთხვევითი აღმოჩენებისა და ორსემონიანი საველე კვლევა-ძიების მიხედვით ჩანს, რომ აქაური მადლიანი მიწის წიაღი ბევრ საიდუმლოს ინახავს. მათი გამომგზავრება მკვლევართა უახლოეს ამოცანად რჩება. მისასალმებელი ფაქტია, რომ 1999 წელს ქედაში გაიხსნა მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. გამიზნულია 2000 წლიდან არქეოლოგიური გათხრების დაწყება.

ჩვენი საუკუნის 70-იან წლებამდე მეცნიერებისათვის ცნობილი იყო მახუნცეთში შემთხვევით აღმოჩენილი შუა ბრინჯაოს ხანის (ჩე. ერამდე II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) ორფერდა სწორი შუბლის მქონე ყუამილიანი ცული და ბარ-თოხის ნაგეხი.¹²⁹ მსგავსი ბრინჯაოს ცულები გვხვდება სელეჩაურში, ურეკში, ვალში, ზესტაფონის რ-ის სოფ. კინოთში, ჩრდილო კავკასიაში (ფასკაუს სამაროვანი, კელერმესის მესუთი ყორღანი), ლურისგანში (კასიგების ხანის ცულები) და ა.შ. თვლიან, რომ სამხრეთსა და რაჭაში (ბრილი) აღმოჩენილი ადრეული ყუამილიანი ცულები ამათ ერთგვარ წინამორბედებს წარმოადგენენ.

მახუნცეთშივე 1970 წელს ვლადიმერ ვეისის ძე ირემაძემ იპოვა ბრინჯაოს წალდი.¹³⁰ საკაცობრიო ცივილიზაციის ეს უნიკალ-

¹²⁹ არაჩიშვილი, კოლხეთის... გვ. 24, ტაბ. 15/2.

¹³⁰ არაჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, ტაბ. 15/3.

ური იარაღი ჩანს სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოსთვისაა და-
მახასიათებელი.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, 1961 წელს აჭარის სახელმწიფო
მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში შემოვიდა სოფ. პირველ მაისში
(საღორეთი) აღმოჩენილი ბრინჯაოს ორი ცული: ერთი — პირვე-
ლი სახეობის კოლხური, ხოლო მეორე — ე.წ. ყუაქვერიანი. ისინი
გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპით, კერძოდ, ჩვ. ერამდე XII-XI
ს.ს. თარიღდებიან.¹³¹

სალექციო აუდიტორიაში საინგერესო აღმოჩენის მოწმენი გა-
ესდით. წვენების ქარხნის ასაშენებელი ადგილების შესწავლისა
და არქეოლოგიური დასკვნის გაცემის მიზნით 1983 წლის გაზაფ-
ხულზე ვიყავით სოფ. ზვარეში. წავიკითხეთ ლექცია და ვაჩვენეთ
საილუსტრაციო მასალები უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების
შესახებ. კოლმეურნეობის თავჯდომარემ მ. სირაბიძემ იქვე განა-
ცხადა, რომ მსგავსი მასალები სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებ-
ისას ხშირად ჩნდება სოფ. კვაშგაში. სულ მალე ბათუმის სამეცნ-
იერო-კვლევითი ინსტიტუტის დირექტორის, პროფ. დ. სახუტაიშვი-
ლის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფ. გ. გრიგოლი-
ას და ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატ ს. გოგიტიძის მონაწ-
ილეობით მოვინახულეთ ეს ადგილები. გზის ჭრილში ზედაპირუ-
ლადაც კარგად ჩანდა, რომ ანტიკური სამოსახლოს ნაშთები გან-
უენილი იყო სოფ. კვაშგის ვრცელ ტერიტორიაზე. ანტიკური ხან-
ის მასალები პირველად აღმოჩნდა აჭარისწყლის სეობაში, ამიგ-
ომაც მეცნიერული ინგერესი მათდამი თაყიდანვე დიდი იყო. სულ
რადაც თვენახევრის შემდეგ დაიწყო სოფ. კვაშგის არქეოლოგიუ-
რი გათხრები. ეს სამუშაოები მომდევნო, 1984 წელშიც გაგრძელ-
და. გერასულად გაწლაგებულ ცალკეულ სამოსახლოთა გათხრებ-
ისას მოპოვებულია მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მა-
სალები, რომლებიც ჩვ. ერამდე V საუკუნით თარიღდება. ამ უნი-
კალურ საფორტიფიკაციო გიპის სამოსახლოს თავის დროზე დაკ-
ისრებული ჰქონია სეობის დაცვა-ჩაკეკვის ფუნქციები. სოფ. კვა-
შგა დღემდე ერთადერთი ძეგლია ქედის რაიონში, სადაც განსო-
რციელდა საველე კვლევა-ძიებანი.¹³²

131 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, ტაბ. 15/15.

132 ა. კახიძე, მ. მამულაძე, კვაშგის ანტიკური ხანის ნაშოსახლარი. — სამხრეთ-
დასავლეთი საქართველოს ძეგლები. XVII. 1988; მათივე, აჭარისწყლის სეობის... გვ. 57-
83, ტაბ. XV-XXIII.

ამ ბოლო წლებში ქედის სსედასხვა პუნქტში გახშირდა შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენები.

სიხალიძეების მონაპოვრის შესახებ მემოთ უკვე ითქვა. ახლა ვისაუბრებთ ვაიოს მონაპოვრების შესახებ (ტაბ. 33). 1993 წლის 28 აპრილს სოფ. ვაიოს მკვიდრმა ისმაილ მახაჭაძემ გადმოგვცა ბრინჯაოს თავსამკაული, ე.წ. სასაფეთქლე ხვია, რომელიც 3 წლის წინათ უპოვია სოფ. მერისში (მდ. აკაერეთის მარჯვენა სანაპირო), საშუალო სკოლის მემოთ ერთ-ერთ ბილიკზე. ეს მონაპოვარიც ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის II ნახევრის ნაკეთობა ჩანს (ამ გიპის სამკაულებზე ცოცხა ქვემოთ იქნება საუბარი).¹³³

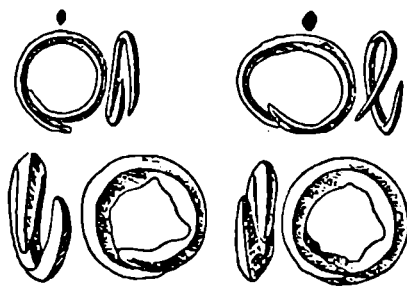
დაასლოებით 25 წლის წინათ სოფ. ვაიოს მკვიდრმა აწ განსვენებულმა ფ. მიქელაძე-მახაჭაძემ გადმოგვცა თითქმის მთლიანად დაცული (აკლია პირის მცირე მონაკვეთი) თიხის პატარა ზომის ქოთანის, რომელიც უპოვია სახლთან ახლოს მიწის სამუშაოების დროს. იგი წარმოადგენს ადრეფეოდალური ხანის, უფრო ახ.წ. IV-VI ს.ს. ნაკეთობას. მსგავსი ფორმის სამეთუნეო ნაწარმი ფართოდ ჩანს გავრცელებული გვიანბრინჯაოს, ანტიკურსა და ადრეფეოდალური ხანის ქართულსა თუ სხვა მოსამღერე ხალხების კულტურაში.

1992 წლისათვის ფ. მიქელაძე-მახაჭაძის შვილიშვილს, ახლა ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტს ომარ ავთანდილის ძე მახაჭაძეს სოფლის თავში (ადგილი ნაასლარი, ე.წ. ყვინჯიოღლების – ოქრომჭედლების ყანასთან ახლოს) გაყვანილი ვმის ჭრილში მიწის თხელი ფენის ჩამოქცევის შედეგად გამოჩენილი მომრდილი წვრილი კანელურებით შემკული და მოშავო, ალაგმოყავისფრო-მოყვითალოდ გამოშვარი თიხის ქოთანის აღმოუჩენია. ეს საინტერესო მონაპოვარი ვაიოში ყოფნისას გადმოგვცა 1993 წლის შემოდგომისათვის. ფორმის, სამკაულისა და კეცის მიხედვით ვაიოს თიხის ჭურჭელი ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანით, უფრო ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლოთი და I ათასწლეულის დამდეგით თარიღდება (ტაბ. 33/1).

1994 წლის მარტის პირველი რიცხვებისათვის ღვაწლმოსილი პედაგოგისა და სოფ. ვაიოს მესვეურის საადეთ ნივარაძისაგან მივიღეთ ახალი ინფორმაცია მამა-შვილ იაკობ და ნუგზარ ჩიკვაძეების მიერ ლითონის ნივთების მორიგი აღმოჩენის შესახებ. 27

¹³³ ა. კახიძე, ახალი არქეოლოგიური ექსპონატი აკაერეთის სეობიდან. – გამ. „აჭარა“, 29 მაისი, 1993.

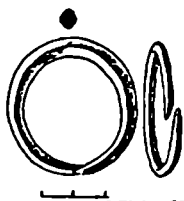
მარტს გავემგზავრეთ სოფ. ვაიოში აღმოჩენის პირობების შესწავლის მიზნით. ი. ჩიკვაიძეს კი ადრევე ვთხოვეთ ეჩვენებინა ახლად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალები. დადგინდა, რომ ადრინდელი კანელურებიანი ქოთანნი და ახალი მასალები ერთი და იმავე ადგილიდან – საასლიადან მომდინარეობს. ო. მახაჭაძის და ნ. მახაჭაძის შვილის ედიშერის მეგზურობით წინასწარეულად შევისწავლეთ საასლიას მიდამოები. გზის ჭრილში განევხორციელეთ მცირე მასშტაბის გაწმენდითი სამუშაოები. ერთგან მთელს სიგრძეზე გამოიკვეთა შავი ფერის კულტურული ფენა. მასში იშვიათად ჩნდებოდა თიხის ბათქამისა (შენობის შელესილობის ნაშთები) და თიხის ჭურჭლის უსახური ნატეხები. სწორედ ამ ფენის გასწვრივ შეგროვდა ლითონის ნივთები. კანელურებიანი თიხის დოქის აღმოჩენის ადგილას კულტურული ფენის არსებობის ნიშნები არ ჩანს. ბათუმში დაბრუნებისთანავე მოვნახეთ ი. ჩიკვაიძე, რომელსაც ადრე წამოეღო ახლად აღმოჩენილი ნივთები. მან პირველად გადმოგვცა კლასიკური ბრინჯაოსაგან დამზადებული ოთხი ნივთი – სამი ცალი სასაფეთქლე ხვია და ერთი რგოლი. შეგვიპირდა უახლოეს მომავალში დანარჩენი გაბნეული ნივთების შეგროვება-გადმოცემას. ჩვენამდე მოღწეულ მასალებში ორი მახვილბოლოიანი ე.წ. 1-ს სასაფეთქლე ხვია დამზადებულია ოთხწახნაგა არცთუ ისე მასიური მათულისაგან. მომრგვალებული ბოლოები არცთუ ისე წამახვილებულია. პირველი ორის დიამეტრი 3 და 3,5 სმ-ია, მესამის – 4 სმ (სურ. 51/1,2,3; ტაბ. 34/3-4), ბრინჯაოს რგოლიც ოთხადაა დაწახნაგებული. წახნაგები და წიბოები არცთუ ისე მკვეთრია. მომრგვალებული ბოლოები ერთიმეორეზე გადადის; რგოლი – არამასიური, მისი დიამეტრი 4,5 სმ (სურ. 52; ტაბ. 34/5). ოთხივე ნივთი დაფარულია ბრინჯაოს

სურ. 51

ნაკეთობისათვის დამახასიათებელი მწვანე ფერის პაგინით (ტაბ. 34/1-5).

ი. ჩიკვაიძემ შეასრულა დანაპირები. 25 აპრილს ვაიოდან ჩამოიგანა საასლიაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს კიდევ ორი ნივთი. ერთ-ერთი მათგანი საკმაოდ მასიური, ოთხად დაწახნაგებული,

სურ. 52

მემოთ აღნიშნული ნიმუშების მსგავსი სასაფეთქ-
ლე ხეიაა (სურ. 51/4) (დიამეტრი 3,5 სმ). განსაკ-
უთრებით საინტერესო აღმოჩნდა მეორე ნივთი –
ესაა მოზრდილი მძივსაკიდა, რომლის მსგავსი
სამკაული ადრე უცნობი იყო ჩვენს ხელთ არსე-
ბულ მასალებს შორის. ფორმის მიხედვით მძივ-
საკიდი წვეროებწაკეთილი რომბის მოყვანილო-
ბისაა, რომლის ოდნავ ამოზრცული ფერდები სამ-სამი სიგრძივი
წახნაგებითაა შემკული. მას მთელს სი-
მაღლეზე მიუყვება ფართო ოვალური შე-
მოწერილობის ღვედის გასაყრელი ხვრე-
ლი. მძივსაკიდის სიმაღლე 4 სმ-ია, სიფა-
რთე – 3 სმ, წვეროებთან – 1,5 სმ, ხვრელის სიფართო – 1,2 სმ.
(სურ. 53; ტაბ. 34/6).

სურ. 53

ვაიოს ახალი აღმოჩენები მრავალმხრივ იქცეეს ყურადღებას.
სასაფეთქლეები თავსამკაულის ერთ-ერთ უძველეს და ფართოდ
გავრცელებულ სახეობას წარმოადგენს. აღმოჩენილია 1,5, ორმაგი,
სამმაგი და ზოგჯერ ოთხმაგი სასაფეთქლე რგოლები, რომლები-
თაც კრავდნენ თმის კულულებს. ათასწლეულების მანძილზე უპი-
რაგესად იყენებდნენ სამარხეულ ინვენტარად. ცნობილია ვერცხ-
ლის, ბრინჯაოს, რკინისა და ოქროსაგან ნაკეთები უბრწყინვალე-
სი ნიმუშები. კავკასიური სასაფეთქლეები ჯერჯერობით სპეციალ-
ური კვლევის საგანი არ გამხდარა. ჩვენი საუკუნის დამდეგისათ-
ვის გ. შმიდტის მიერ შედგენილ ქრონოლოგიურ ნუსხაში მიკენის
ძვ.წ. 1700-1500 წლებით დათარიღებულ ხეიებთან შედარებით ის-
ინი გვიანდელ ნიმუშებად იყო მიჩნეული. მრავალრიცხოვანი აღმ-
ოჩენების მიხედვით ახლა ეს შეხედულება მკვეთრად შეიცვალა.
საქართველოში მსგავსი თავსამკაული გავრცელებული ჩანს ადრ-
ებრინჯაოს ხანიდან. ამის ნათელი დადასტურებაა საჩხერისა და
მარტყოფის ადრეულ გორა-სამარხებში აღმოჩენილი ბრინჯაოსა
და ვერცხლის სასაფეთქლეები.¹³⁴ ასევე ითქმის დოლმენური კულ-
ტურის სხვადასხვა პერიოდის ნივთიერი მასალების შესახებ. ისინი
წარმოდგენილია ჩვერამდე III ათასწლეულის ბოლოსა და II ათ-
ასწლეულის დამდეგს ე.წ. ბედენური კულტურისა და შუაბრინჯა-
ოს ხანის (III ათასწლეულის ბოლო – II ათასწლეულის I ნახევ-

¹³⁴ ო. ჯაფარიძე, ქართველი გომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III
ათასწლეულში, თბ., 1998, გვ. 25, ტაბ. 14/108, ტაბ. XVI და სხვა.

არი) თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის მასალებს შორის.¹³⁵ სასაფეთქელები განსაკუთრებით სშირად ჩნდება მომდევნო ეპოქების — გვიანბრინჯაოს, ადრერკინისა და ანტიკური ხანის სამაროვნების გათხრების დროს. ცენტრალურ კავკასიაში (თლიის სამაროვანი) სასაფეთქლე ხვები ჩნდება II ათასწლეულის შუა ხანებიდან და არსებობას განაგრძობენ I ათასწლეულის დამდეგამდე.¹³⁶ გარდა თლიისა, შიდა ქართლის გერიგორიაზე მსგავსი სამკაულები აღმოჩენილია ნულის, ქვასათალის, ხტას, სტირფამისა და სხვა სამაროვნების არქეოლოგიური გათხრებისას. ურეკსა და ფიჭვნარში ოქროსაგან დამზადებული წყვილებიცაა აღმოჩენილი. დეკორის ხასიათის მიხედვით ჩანს, რომ ფიჭვნარის ნიმუშები ადგილზევეა დამზადებული. ანტიკურ ხანაში აქ ოქრომჭედლობის საინტერესო ცენტრის არსებობა დასტურდება. საქართველოში სასაფეთქლები კიდევ ბევრგანაა აღმოჩენილი, მათი ჩამოთვლაც კი შორს წავიყვანდა. ისინი სშირად ჩნდება კავკასიის სხვა რეგიონებში, სამხრეთი რუსეთის ევროპული ნაწილის ე.წ. კაკაკომბიურ და შედარებით იშვიათად ტყე-ველიანის ზოლის ე.წ. ძელურსამარხების (ჯარგვალურ) კულტურაში. ჩრდილო კავკასიაში სასაფეთქლე ხვები ბრინჯაოს ადრეული საფეხურიდან ჩნდება (ფასკაუ, ყაბარდო-ბალყარეთი, დალესტანი-გინჩინსკი და სხვა სამაროვნები). ჩრდილო ოსეთში ამათი რიცხვი საგრძნობლად იზრდება ჩვერამდე II ათასწლეულის შუა ხანებიდან (ზედა რუხტა, პერვომისკი, კისლოვოდსკის სტანიცა და სხვა), ზოგიერთ ვერცხლის სასაფეთქლეს სამმაგი და ოთხმაგი ხვია გააჩნდა. აღმოჩენილია 1,5 ხვიის მოოქროვილი ნიმუშებიც. სხვა აღმოჩენების შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. როგორც აღინიშნა, მათი გავრცელების არეალი მეტად ფართოა. უახლესი აღმოჩენებით ამ არეალს სოფ. მერისი და ვაიოც შეემატა.

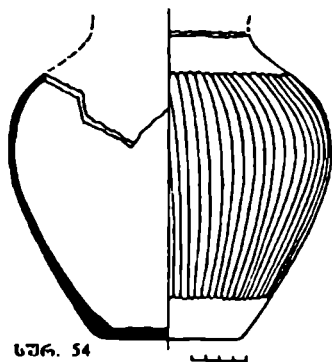
კანელურებიანი თიხის ჭურჭლის მსგავსად (სურ. 54; ტაბ. 33/1), ვაიოში მოპოვებული ბრინჯაოს სამკაულები ჩვერამდე II ათასწლეულის ბოლოთი და I ათასწლეულის დამდეგით თარიღდება.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით ძეგლის სასიათის შესახებ გადაჭრით რაიმეს თქმა ჭირს. ფენისა და ბათქაშის ნაშთები თითქოს აქ გვიანბრინჯაოს ხანის სამოსახლოს არსებო-

¹³⁵ ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXIII.

¹³⁶ Тихов Б.В. Тлииский могильник, II, Тб., 1981, стр. 35, табл. 104 и др; Его-же, Тлииский могильник, III, Тб., 1985, таб. 110, 124, 175 и др.

ბის მანიშნებელი უნდა იყოს. თითქმის მილიანად დაცული კანელურებიანი დოქი და ბრინჯაოს სამკაულები — კი უფრო სამარხული ინვენტარის კუთვნილება ჩანს. არაა გამორიცხული, რომ სოფელ ვაიოს სწორედ ამ უბანში ხდებოდა დასაკრძალავი რიტუალისათვის აუცილებელი ნივთების ჩამოსხმა. საბოლოო პასუხის გაცემა შესაძლებელი იქნება ამ ადგილების თუნდაც სადამკვეთო არქეოლოგიური გათხრების გზით მინიმალური დაფინანსების გაჩენის შემთხვევაში.¹³⁷

ასეთია მოკლე წინასწარული ინფორმაციები მდ. ჭოროხის აუზის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ. ამ მონაცემების მიხედვით ისახება მეტად საინტერესო უწყვეტი სურათი პროტო თუ კოლხური ბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპების კვლევისათვის.

როგორც ვნახეთ, მეზოლითის ფინალური საფეხურისა და ნეოლითის ეპოქისათვის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო წარმოადგენდა მწარმოებლური და ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ჩასახვა-განვითარების ახლო აღმოსავლურ-კავკასიური ზონის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერას. ამ მიმართებით საყურადღებო მასალებია გამოვლენილი როგორც იღვისპირა, ასევე მთისწინეთისა და მთიანეთში. მთის ზონის ათვისება იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ უკვე ასე ადრეული საფეხურისათვის მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა სიმბიოზურ ხასიათს ატარებდა.

დასაყლეთი ამიერკავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის საყურადღებო ძეგლთა რიცხვს მიეკუთვნებიან ჯანჭლნარი და კოლოტაური. ასალი აღმოჩენებით ისახება ამ ეპოქის საყოველთაოდ ცნობილი კულტურების ლოკალური ვარიანტები. დასტურდება, რომ ამ პერიოდიდან ჩნდება მსხვილი მეტალურგიული კერები და მზადდება ნიადაგი მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი ბრინჯაოს ბრწყინვალე კოლხური კულტურის გენეზისისათვის, მართლაც, კიდევ უფრო მდიდარი და მრავალსიმეტყველია სამხრეთ-და-

¹³⁷ ა. კახიძე, ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრები სოფ. ვაიოდან. — ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, I. ბათუმი, 1995.

საველეთი საქართველოს, განსაკუთრებით კი გვიანბრინჯაოს ხანის ეტალონური ძეგლის ფიჭვნარის კულტურული ფენებიდან მომდინარე მასალები. მათ შესახებ უკვე არსებობს სოლიდური ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობა, ამიგომაც მათზე საუბარს აქ აღარ გაეგარძელებთ. ამ მონაცემების, უახლესი და ადრეული აღმოჩენების გათვალისწინებით, როგორც შემოთაყ აღინიშნა, ჩვენ მიედივართ დასკენამდე, რომ სამხრეთ-დასაველეთი საქართველო, მისი უმთავრესი არტერია ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის უძველესსა და ერთ-ერთ წამყვან კერას, მის სამშობლოს. კიდეე ერთხელ შეეახსენებ მკითხველს საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტს, რომ მდ. ჭოროხის აუზი და მისი შემოგარენი მდიდარია ბრინჯაოს მეტალურგიისათვის აუცილებელი პოლიმეტალებით. განსაკუთრებით კი სპილენძის საბადოებით. სამწუხაროდ, სპილენძის ძველი გამოსაველების ძიების მიზნით სპეციალისტების მიერ ჯერჯერობით საგანგებო კვლევა-ძიება არ განხორციელებულა. ამ მიმართებით კიდეე უფრო საშური და პერსპექტიული ჩანს საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოქცეული ადგილების შესწავლა, საიდანაც ართვინის განძისა და ზოგიერთი წერილობითი ცნობის გარდა სხვა რაიმე ხელშესახები მასალა არ გაგვაჩნია.

ჩვენი საუკუნის 60-იანი წლებიდან გამოველენილი მსხვილი თუ რივითი სამოსახლოების, საკულტო ადგილების სამაროვნებისა და მრავალრიცხოვანი განძების მიხედვით ჩანს, რომ ახალი კულტურა ჩვენს საკვლევ ტერიტორიაზე სათავეს შუაბრინჯაოს ხანიდან იღებს. ფიჭვნარის მსხვილი დასახლებების კვლევისას გამოველენილი მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალების მიხედვით დასტურდება, რომ სწორედ ამ ეპოქიდან მკვიდრდება და შემდგომ კანონიკურ სახეს ღებულობს კოლხური კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელი ბათქამით შეღესილი ჯარგვალური ტიპის სუროთმოდღრება, მდიდარი სამკაულით დაფარული და სხვადასხვაგვარი ფორმებით გამორჩეული მეთუქნობა. ფიჭვნარის მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ცენტრი ამავე დროს ღითონდამუშავეების უმნიშვნელოვანეს კერადაც იქცევა. ერთიანი ეკონომიკა, კულტურა ხელს უწყობს ადრეული ეტაპებიდან შესაბამისი რელიგიური მსოფლმხედველობის, ადათ-წესების ფორმირების პროცესებსაც. ამ მიმართებით მეტად საინტერესო მასალებს იძლევა ფიჭვნარის მსხვილ სამოსახლოსთან დაკავშირებული უნ-

იკალური საკულტო ძეგლის არქეოლოგიური გათხრები. ეს აღრეული ეგაპისათვის; გვიანბრინჯაოს მეორე საფეხურიდან ზღვისპირა ზოლის ქვიშაგვინულების სახით ყალიბდება ერთიანი საგომო რელიგიური მსოფლმხედველობანი.

განსაკუთრებით გამოკვეთილია სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, ჭოროხის აუზის წვლილი კოლხური ბრინჯაოს კულტურისათვის დამახასიათებელი ძირითადი კომპონენტების, ბრინჯაოს იარაღების გენეზისის თვალსაზრისითაც. კირნათის აღმოჩენების სახით ურეკის ცულებსა და პროტოგაიებს შორის გაჩნდა დამაკავშირებელი რგოლი, რომელიც ცხადყოფს, რომ ამ სახის იარაღის შექმნის იდეა პირველად სწორედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ჩაისახა. კირნათის მონაპოვრები კოლხური კულტურის მშვენიერების პირველი სახეობის ბრინჯაოს ცულების უშუალო წინამორბედნი არიან.

პროტოგაიებისა (აფხაზეთში ცოტათი განსხვავებული სურათი ჩანს) და პირველი სახეობის ცულების გენეზისიც რომ აჭარა-გურიას უკავშირდება, ზემოთ არაერთგზის იყო აღნიშნული სხვადასხვა მეცნიერის მოსაზრებათა განხილვის დროს. ასევე ითქმის ზოგიერთი სხვა სახეობის ცულების შესახებ. უახლესი აღმოჩენების მიხედვით მათ ყუაქვერიანი ცულების ნაირსახეობაც მიემატა.

ასევე ითქმის კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სხვა განსაზღვრული კომპონენტების შესახებაც. ბარ-თოხებისა და თოხების უაღრესი ნიმუშები არსებითად საკვლევე გერიგორიიდან მომდინარეობს. თოხურმა მიწათმოქმედებამ დღემდე შეინარჩუნა უძველესი ტრადიციები. ფაქტიურად იმერეთის ორი გამოწაკლისის გარდა აჭარა-გურიით შემოიფარგლება ბრინჯაოს წალდების აღმოჩენის ტოპოგრაფიაც. უფრო ვრცელი და თითქმის სინქრონიულია სეგმენტური იარაღების გავრცელების არეალი.

მსგავსმა წანამძღვრებმა, ისტორიულმა ფესვებმა, გერიგორიულმა სიახლოვემ და შესაბამისად ახლო კონტაქტებმა წინა აზიისა და ეგეოსური სამყაროს ცივილიზაციებიდან მოამზადეს ნიადაგი ჭოროხის აუზში, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ზღვისპირეთში აღრესახელმწიფოებრივი გაერთიანებების წარმოქმნისათვის ჯერ – დიაენის (დიაოხი), ხოლო შემდგომ კოლხას სახით. უძველესმა ქართულმა სახელმწიფოებრივმა გაერთიანებებმა თავისი ასახვა პოვეს მითში არგონავტების შესახებ და ძველადღმოსავლურ თუ ბერძნულ-რომაულ წერილობით ტრადიციებში.

ერთი სიტყვით, უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები ეხმაურება და კიდევ ერთხელ ამტკიცებს არაერთი მეცნიერის ადრინდელ შეხედულებებს იმის შესახებ, რომ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი კოლხური კულტურის უძველეს და წამყვან კერას, მის სამშობლოს. აქ შეიქმნა კოლხური კულტურის ძირითადი კომპონენტები. თანდათანობით დასავლურ-ქართულმა კულტურამ ვრცელი გერიგორია მოიცვა, მეორე ეგაპისათვის ცენტრალური კოლხეთი, რიონისპირეთი მსოფლიო ისტორიულ პროცესში მიმდინარე უმნიშვნელოვანესი ძვრების გამო იქცა კოლხური კულტურის უმნიშვნელოვანეს კერად, რომელმაც კიდევ უფრო გააფართოვა თავისი გავლენის სფერო ჩრდილო კავკასიისა და შიდა ქართლის მიმართულებით. რაც შეეხება ბორჯომის ხეობასა და მესხეთ-ჯავახეთს, როგორც ვნახეთ ჭოროხის აუზთან სიახლოვის გამო ეს ურთიერთობანი ადრეული ეგაპიდან შეინიშნება.

კოლხური კულტურის ცენტრის გადანაცვლებამ რიონისპირეთში შექმნა პირობები ჩვ. ერამდე პირველი ათასწლეულის შუახანებისთვის კოლხეთის სახელმწიფოს წარმოქმნისთვის.

A. Kakhidze and Sh. Mamuladze
The Chorokhi Basin –
Ancient Seat of Colchian Culture

Summary

The physico-geographical environment of the Chorokhi basin is reviewed in the Introduction. All conditions appear to have existed in this region of south-western Georgia for the emergence of ancient settlements and highly-developed cultures. Then follows a description of the ancient archaeological remains of the Chorokhi basin. Significant changes seem to have taken place on the territory under study in the epi-Palaeolithic, and especially Neolithic, periods.

Favourable ecological environment: warm subtropical climate, fertile soils, dense forests, abundance of springs and river network, proximity to the sea – all this attracted men of those times. Hunting and war weapons, farming implements, tools connected with spinning and weaving, fishing, wood-working and other household use are represented on early and developed Stone Age sites.

The finds made in Beshumi, Khikhadziri, Nachadrevi, Qishli (Khulo district), v. Danisparauli, v. Didachara (Vilati), etc. are notable from the viewpoint of Neolithic studies.

Remains of rich material culture, discovered in archaeological excavations of the Neolithic period in v. Makhvilauri (Khelvachauri district), contribute to the research into early forms of productive economy. Here one can trace the radical changes observable in the Neolithic period technique of treatment of stone. The Makhvilauri site is the only one on the territory of Achara (Adjara), where Neolithic clay ware is represented. The territory of Makhvilauri appears to have been developed in the 7th-6th millennia B. C. Farming, cattle-breeding, fishing, hunting, wearing and pottery prove to

have been the main branches of the economic and artisan activities of local inhabitants. Thus, from early periods the Chorokhi basin constituted one of the oldest seats of transition from appropriative to productive economy in human civilization.

Some space is given in the work to finds of subsequent periods, particularly those of the Aeneolithic-Early Bronze period. Noteworthy material has accumulated from casual finds and small-scale exploratory work. First to be noted is the settlement site of the Janjghnari summer pasture in v.Iremadzebi, Khulo district. It lies at the altitude of 2000 m above the sea level. As far back as 1990 pottery of various periods, bone perforators, etc. were found here accidentally. In 1993 small-scale exploratory field work was carried out at the same place. According to general data, the Janjghnari pottery must date from the end of the 5th and the first half of the 4th millennium B. C. The perforators, found here, appear to have been of the same period.

The flint arrowhead, discovered in 1995 at the end of the villages of Ketsikedi and Erge, Khelvachauri district, belongs to interesting finds of the period of Aeneolithic-Early Bronze Age. It should be dated to the 5th-4th millennia B. C. Other finds are dated to the Early Bronze Age (second half of the 4th millennium, 3rd millennium, B. C.).

Especially notable among the materials of Achara's Early Bronze Age are two fully preserved vessels discovered in v.Kolotauri, Keda district. Significantly enough, it has no exact analogue among contemporary material. The Kolotauri clay vessels must be a chronological continuation of the Janjghnari ceramic wares, probably dating from the second half of the 4th millennium B. C.

The oldest specimens of metal ware have been discovered in the Acharan mountain region, viz. a slanding-butted axe discovered by chance in 1950 in v.Ghorjomi (Naomari), Khulo district. Such axes began to spread in the Early Bronze Age. They date to the middle of the second half of the 3rd millennium B. C.

Thus, the mountain region, the middle reaches of the Acharistsqali valley and the littoral of the territory under study appear to have been developed by the Aeneolithic-Early Bronze Age. The local agricultural and cattle-breeding tribes used the mountain zone for summer pastures. These earliest forms of manufacturing economy were probably of symbiotic character. According to the material at our disposal, the mountain was economically

linked to the lowland, and vice versa. This unity becomes more tangible in the subsequent periods. The material finds of Janjghnari and Kolotauri seem to indicate that we are here dealing with a peculiar, highly-developed local variant of the general-Caucasian cultures of the period. It should be assumed on the basis of the axes of Naomari that a metallurgical centre took shape from the Early Bronze Age, becoming powerful in later periods. In the 5th-3rd millennia south-western Georgia seems to have been a major link in the sphere of the relations of the Ancient Eastern, Anatolian and Ancient Caucasian cultures.

The larger part of the work is devoted to the study of the early stages of Colchian culture. This culture holds a place of honour in the civilization of mankind. It began to take shape as far back as the Middle Bronze Age, becoming full-fledged by the 15th-14th cent. B. C. The Late Bronze-Early Iron Age (second half of the 2nd millennium - first half of the 1st millennium B. C.) was the heyday of the original Colchian culture. The process of the differentiation of the Kartvelian languages, the consolidation of the Colchian and Iberian tribes, and the establishment of statehood fall to this period.

The highly-developed Colchian culture embraced a vast area. Uniform settlement types, original plastered jargvali ("felled-tree hut") type structures, burial customs, richly ornamented pottery, diverse fine art adornments, tools of labour and weapons, various values of material and spiritual culture seem to have prevailed for a long period of time throughout the territory of Colchis (Achara, Guria, Imereti, Megrelia, Lechkhumi, Racha, Svaneti, Abkhazia). Of no less scope are the boundaries of the impulses of this culture.

A large part of the provinces of Anatolia (Ordu, Artvin, Mekhchi fortress, the hoards of the environs of Kars) fell within the sphere of influence of Colchian culture. A fairly large part of Meskheta came within the area of the same culture. Historically, Meskhet-Javakheti is acknowledged to have been a meeting point of cultures.

In the Late Bronze Age contacts were made - via the upper course of the Rioni-Qvirila - with the southern slopes of the Central Caucasus Range and with the plain Koban culture of Inner Kartli. From here items of Colchian culture spread farther (Lower Kartli, Trialeti, Kakheti, the Nukha province, south-eastern Armenia, etc.). Items characteristic of Colchian culture found their way from north-western Colchis into the Kuban area and to more remote regions - even to Ukrainian territory.

The west-Georgian Colchian culture constitutes a genetic continuation of the earlier heritage of Georgia. Two stages are identified (D. Koridze, O. Japaridze, and others) in its development: the second half of the 2nd millennium B. C. (14th-13th cent.) and the end of the 2nd-first half of the 1st millennium B. C. By this period the process of development of the Colchian lowland acquired an especially intensive character, all the types and components of economic tools and weapons of war, characteristic of Colchian culture, taking shape.

The time of coexistence of Bronze and iron began with the second stage, continuing for almost five centuries – to the 7th cent. B. C. Ultimately, Colchis, with its ancient traditions, turned into the next major seat of iron metallurgy. The second stage is the heyday of Colchian bronze culture, its are a expanding further.

Research into Colchian culture boasts a long history. A large number of researchers believe the Chorokhi basin to have been the home of Colchian culture. In his recently published studies Prof. O.Lordkipanidze develops different conceptions. According to him, it is the Colchian lowland – the Rioni artery – that should be considered the home of Colchian Bronze culture rather than the mountain regions.

We support the traditional views and believe that south-western Georgia, i.e. the Chorokhi basin, was the most ancient and leading seat of the brilliant Colchian bronze culture. Attention is focused in the work on the most recent discoveries which confirm once again that this part of Georgia was indeed the home of the highly-developed, original Colchian culture. We shall touch upon some recent finds, beginning with the Kirnati hoard.

The Kirnati hoard was discovered in September 1994, in one part of v.Kirnati, called Poturi by the locals, on the right bank of the Chorokhi. The hoard contained seven bronze axes of massive proportions; their surface, especially the butt and handle-hole area, are not carefully smoothed, apparently pointing to the initial stage of shaping this type of axes. The butt and the handle-hole are relatively narrow. Often the side-forming corners are not clearly defined. A point-like boss, characteristic of archaic axes – especially on the side of the butt – is represented on some of the Kimati axes too. The sides of handle-holes of these axes lack narrow sides. The lateral sides of the body (rather of the rear part) is more or less deepened, while the middle part is relatively rectilinear. There occur so-called arc sides, characteristic of prototypes and earlier axes; the edge is low – some slightly rounded; all blunt-

ed, obviously pointing to their use for cutting; the axes must have been made of copper with arsenic admixture; all are covered with black patina.

The Kirnati axe has also features characteristic of Colchian axes of later periods, viz.: acute, slanting butt, pointed oval handle-hole, hexagonal body, and more or less asymmetric edge. They are obviously direct forerunners of axes so characteristic of Colchian bronze culture. Hence the special interest attaching to these finds.

The Kirnati axes have so far no analogues among the available Colchian material, either with respect to form or contemporaneity. In some features they echo some axes of the Middle Bronze Age, as well as the well-known prototypes, well-known in the specialist literature, and specimens of the early stage of the Late Bronze Age. It is not ruled out that the Kirnati axes are the final stage of a long development of Early and Middle Bronze Age axes, followed by the genesis of prototypes and, ultimately, the universally-known Colchian axes with their varieties and subvarieties. The Kirnati hoard should be dated to the 16th-15th cent. B. C.

Another hoard was discovered in April 1994 near Z.Beridze's house, within 3 km of the left bank of the Chorokhi, in v.Tkhilnari, Khelvachauri district. It contained four Colchian axes in more or less satisfactory preservation, profiled slag of a segment tool and nondescript fragments; 2 fully and 4 partially preserved fragments of various sizes and 18 formless fragments of 18 bars and slags; thus, the Tkhilnari hoard comprised 44 items. The scientific value of the Tkhilnari finds is significant. By relevant analogies, its Colchian axes and segment-like tools are datable to the 14th-13th centuries B. C.

The Gvara axe claims attention. It was found near the Gvara fortress in v.Gvara, Khelvachauri district, on the left bank of the Machakhela, at the latter's confluence with the Chorokhi. It is one of the brilliant examples of Colchian axes, datable to the 13th-12th centuries B. C.

Diverse items were discovered in 1991 in v.Sikhalidzebi, Keda district, including the initial variety of the Colchian bronze axe. Especially notable are the so-called hammer-butt axes, represented by six specimens. This is the first discovery of such a number of hammer-butt axes on the territory of Colchis. The area of their diffusion points to the link of their genesis with south-eastern Georgia, for they have largely been discovered on the territory of Achara. The hoard contained fragments of a belt and a clay vessel.

The next discovery, made in 1994, comes from v.Zundagi, Keda district. Reportedly up to 7 kg bronze wares were found in a pot. Only eight items reached us: a central-south. Caucasian bronze axe, a flat axe, a bracelet, two massive hoops, two buckles for a belt, and one so far unidentified item. The materials are datable to the 9th-10th centuries B. C.

Other finds comprise bronze temple torques (six specimens), discovered at the same place at various times, a cannellured jug, etc., largely datable to the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium B. C.

Our material has been replenished with new finds: a cannellured jug, bronze temple torques, hoops and necklace _ all discovered by chance while broadening the road at the end of v.Vaio, Keda district. It is not ruled out that items designed as burial goods were manufactured here. The items are datable to the end of the 2nd and beginning of the 1st millennium B. C.

We shall not discuss the recent discoveries of the second stage of Colchian culture.

The foregoing has been a brief preliminary account of the latest archaeological discoveries in the Chorokhi river basin. A highly interesting continuous picture takes shape for research into the early stages of proto- and Colchian Bronze Age culture.

As we have seen, by the final stage of the Mesolithic and Neolithic periods south-western Georgia constituted an important seat of the inception and development of the manufacturing and early-farming cultures of the Near-Eastern-Caucasian zone. In this respect, notable material has been brought to light both in the coastal zone foothills and mountain region. The development of the mountain zone must be indicative of the symbiotic nature of farming and livestock breeding in the early stage.

Janjghnari and Kolotauri belong to noteworthy sites of West-Transcaucasian Eneolithic-Early Bronze Age. The new discoveries give an outline of local variants of universally known cultures of this period. Major metallurgical seats began to appear from this period, paving the way for the genesis of the highly developed original, magnificent Colchian culture. Even richer and eloquent are the materials of south-western Georgia, especially those coming from the exemplary Pichvnari site of the Late Bronze Age. About these materials a solid historiographic legacy already exists. Hence we shall not dwell on them here. Taking into consideration these data, as well as the recent and earlier discoveries, we – as noted above – arrive at the conclusion that south-western Georgia or its main artery, the Chorokhi

basin, constituted an ancient and leading seat and home of Colchian Bronze culture. Let us remind the reader once again the well-known fact that the Chorokhi basin and its adjoining areas are rich in the polymetals needed in Bronze metallurgy. Unfortunately, specialists have so far not carried out prospecting for old outcrops of copper. In this respect study of places outside Georgian borders seems even more urgent and prospective; no tangible material is available except the Artvin hoard and some historical reports about the cross-border situation.

The large and small settlement, cultic sites, cemeteries and numerous hoards, brought to light since the 1960s, point to the rise of the new culture on the territory under study from the Middle Bronze Age. The diverse material evidence unearthed in the excavations of major settlement sites of Pichvnari shows that it is precisely from this period that the plastered jargvali-type ('felled-tree') architecture – so characteristic of Colchian culture – takes root and subsequently assumes canonical nature, as well as pottery with rich ornaments and various forms. The Pichvnari farming and livestock-breeding centre became simultaneously a major seat of metal-working. The single economy and culture facilitated the process of development of a corresponding religious world view, customs and mores. In this respect, the archaeological excavations of a unique cultic site connected with the major settlement of Pichvnari yield highly interesting material for the early stage. From the second stage of Late Bronze Age single tribal religious outlooks take shape in the form of coastal zone dunes.

Particularly pronounced is the contribution of south-western Georgia or the Chorokhi basin to the genesis of the main components of Colchian Bronze culture, viz. bronze weapons. The finds of Kirnati provide a link between the Ureki axes and their prototypes, attesting to the inception of the idea of creating a weapon of this type in the south-eastern Black Sea area. The Kirnati finds are direct predecessors of the first variety of bronze axes the pride of Colchian culture.

In discussing the views of various scholars it has been repeatedly noted above that the genesis of the prototypes (the picture seems somewhat different in Abkhazia) and the first variety of axes is linked with Achara and Guria. The same may be said of some other varieties of axes. The hammer-butt axe variety has been added to them by the latest discoveries.

The same is the case with certain other components of the Colchian Bronze culture. The earliest specimens of spade-hoes and hoes come essen-

tially from the territory under study. Hoe tillage has preserved its ancient traditions to the present day. With two Imeretian exceptions, the topography of the discovery of bronze tsaldis is actually restricted to Achara and Guria. The area of diffusion of segmental tools is wider and almost synchronous.

Similar antecedents, historical roots, territorial proximity and, hence, close contacts with the civilizations of Asia Minor and the Aegean world paved the way for the emergence of early-state confederations in the Chorokhi basin, i.e. south-eastern Black Sea area – first in the form of the Daiaeni (Diaochi), and later, of Qolha. The ancient Georgian state associations found reflection in the myth of the Argonauts and in Ancient Eastern and Greco-Roman written traditions.

In a word, the latest archaeological finds echo and confirm once more the earlier views of a number of scholars holding that south-western Georgia or the Chorokhi basin constituted an ancient and leading seat of the highly developed, original Colchian culture – its home where the main components of Colchian culture took shape. The West Georgian culture gradually covered a vast territory. By the second stage – owing to the important changes occurring in the world historical process – Central Colchis or the Rioni area became a major seat of Colchian culture, extending its sphere of influence farther in the directions of the Northern Caucasus and Inner Kartli. As to the Borjomi valley and Meskheta-Javakheti, due to their proximity to the Chorokhi basin, these relations are noticeable from an early stage.

The shift of the centre of Colchian culture to the Rioni area created conditions for the rise of a Colchian state in the first millennium B. C.

А. Кахидзе, Ш. Мамуладзе
**Бассейн реки Чорохи — древнейший очаг
колхидской культуры**

Резюме

Благоприятные физико-географические условия Чорохского бассейна, теплый субтропический климат, плодородная почва, густые леса, обилие рек и ручьев, близость моря издревле привлекали человека и создавали все условия для освоения этой территории, существования и развития древних поселений и формирования высокоразвитой культуры. Выявленные здесь многочисленные археологические памятники свидетельствуют о том, что в эпоху эпипалеолита и, особенно, в неолите в этом регионе Юго-западной Грузии имели место значительные сдвиги. На памятниках раннего и развитого этапа неолитической эпохи широко представлены боевое и охотничье оружие, земледельческие орудия труда, а также предметы, связанные с ткачеством, рыбной ловлей, обработкой дерева, предметы обихода и др.

В плане исследования горного неолита привлекают внимание находки из Беишуми, Хихадзири, Начадреви, Кишли, Даниспараули, Цилачара Хулойского района и др.

Памятники материальной культуры с признаками, характерными для ранних форм производящего хозяйства у сел. Махвилаури (Хелвачаурский р-н) позволяют проследить значительные перемены в технике обработки камня в эпоху развитого неолита. Это единственный археологический объект в Аджарии, где засвидетельствованы гончарные изделия неолитического времени. Территория Махвилаури была заселена уже в VII-VI тысяч. до н.э. Основной сферой деятельности ее обитателей являлись земледелие, животноводство, рыболовство, охота, ткачество и гончарное дело. Таким образом, Чорохский бассейн предстает

как один из древнейших очагов мировой цивилизации, где протекал процесс перехода от потребительских форм хозяйства к производящим.

Привлекает внимание материал последующего времени, в частности, эпохи энеолита и ранней бронзы, накопившийся в результате случайных находок и мелкомасштабных археологических изысканий. В первую очередь следует отметить поселение Джанджгари, выявленное разведочно-полевыми работами в сел. Ирсматзе Хулойского р-на на высоте 2000 м над у/м. в 1990 г. Засвидетельствованный здесь керамический материал относится к концу V – первой половине IV тысяч. до н.э. Этому же времени соответствуют проколки и прочие предметы.

Особого внимания заслуживает кремневый наконечник стрелы эпохи энеолита — ранней бронзы, обнаруженный в 1995 г. близ сел Кещикеди и Эрге Хелвачаурского р-на, дату которого следует определить в пределах V-IV тысяч. до н.э.

Прочие находки относятся к эпохе ранней бронзы (вторая половина IV-III тысяч. до н.э.).

Среди предметов раннебронзовой эпохи из Аджарии следует отметить находки из с. Колотаури Кедского р-на. Это два неповрежденных сосуда, не имеющих аналогов среди синхронных материалов. По нашему мнению, колотаурские керамические сосуды представляют собой последующую ступень в развитии джанджгарских керамических изделий и датируются второй половиной IV тысяч, до н.э.

Древнейшие образы металлических изделий происходят из горных областей Аджарии. Среди них заслуживает внимание вислообушный топор, случайно обнаруженный в с. Горджоми (Наомари) Хулойского р-на в 1950 г. Топоры этого типа впервые появляются в эпоху ранней бронзы. Рассматриваемый экземпляр относится к середине II – второй половине III тысяч. до н.э.

К эпохе энеолита – поздней бронзы уже широко освоены горные области исследуемого региона, среднее течение р. Аджарисцкали и приморская полоса. Местные земледельческие и скотоводческие племена используют горные области под летние пастбища. Надо полагать, что эти ранние формы производящего хозяйства изначально носили симбиозный характер. Судя по имеющимся материалам, между горными и низменными областями существовала тесная экономическая взаимосвязь. Это единство становится все более ощутимым в последующие эпохи. Материалы из Джанджгара и Колотаури позволяют предпола-

гать, что в данном случае мы имеем дело с своеобразным высокоразвитым вариантом общекавказской культуры соответствующего времени. Бронзовые же топоры из Паомари указывают на то, что с эпохи ранней бронзы здесь зарождается металлургический центр, достигающий высокого уровня развития в последующее время.

В V-III тысяч. до н.э. Юго-Восточная Грузия предстаёт в роли одного из важнейших звеньев в сфере взаимоотношений древнейших культур Древнего Востока, Анатолии и Кавказа.

Основная часть работы посвящается исследованию ранних этапов колхидской культуры, занимающей почетное место среди культур мировой цивилизации. Процесс ее формирования начинается в эпоху средней бронзы. К XV-XIV вв. до н.э. все элементы колхидской культуры уже представлены в классическом виде. Период расцвета этой самобытной культуры приходится на эпоху поздней бронзы - раннего жалаза (вторая половина II - первая половина I тысяч. до н.э.) и совпадает с процессами дифференциации картвельских языков, консолидации колхидских и иберийских племен и образованием первых государственных объединений на территории Грузии.

Ареал распространения колхидской культуры довольно обширен. На протяжении длительного отрезка времени по всей территории Колхиды (Аджария, Гурия, Имерети, Самегрело, Лечхуми, Рача, Сванети, Абхазия) бытуют схожие формы поселений со срубными постройками с глиняной обмазкой, погребальных обрядов, богато оформленной керамической посуды, разнообразных высокохудожественных украшений, боевого оружия и орудий труда и прочих ценностей материальной и духовной культуры.

Не менее широк и ареал распространения импульсов этой культуры. В сферу ее влияния попадает значительная часть областей северо-западной Анатолии. Одним из пунктов пересечения различных культур являлась территория Месхет-Джавахети. В эпоху поздней бронзы через верхнее течение рек Риони и Квирила осуществлялись контакты с областями, расположенными на южных склонах Центрального Кавказа, Шида Картли, а также со сферой распространения т.н. Кобанской культуры. Отсюда памятники колхидской культуры распространяются еще дальше (Квемо Картли, Триалети, Кахети, Нухская область, Восточная Армения и т.д.).

Западногрузинская, колхидская культура, возникшая в недрах древнейших культур Грузии является их генетическим продолжением. В процессе ее развития исследователи выделяют два основных этапа (Д.

Коридзе, О. Джапаридзе и др). Первый этап приходится на вторую половину II тысяч. до н.э. (XIV-XIII вв. до н.э.). Второй этап охватывает период с конца II по первую половину I тысяч, до н.э. К этому времени процесс освоения колхидской низменности приобретает особенно интенсивный характер, окончательно формируются все основные типы хозяйственных орудий и оружия, все ключевые признаки этой культуры.

Второй этап совпадает с периодом сосуществования бронзы и железа, продолжающимся почти пять столетий вплоть до VII в. до н.э. В конечном итоге Колхида, имеющая столь древние и богатые традиции в области металлургии, превращается в один из важнейших центров по производству железа. Это период наивысшего расцвета колхидской культуры, расширения ареала ее распространения.

Изучению различных аспектов колхидской культуры в специальной литературе уделено должное внимание. По мнению большинства исследователей, колыбелью этой культуры является бассейн р.Чорохи с его богатыми рудой горными областями. В последнее время несколько иную точку зрения высказывает проф. О. Лорткипанидзе. По его мнению, родиной колхидской культуры следует считать колхидскую низменность, долину р. Риони.

Придерживаясь традиционного мнения, мы считаем, что древнейшим и основным очагом блестящей колхидской бронзовой культуры является Юго-Западная Грузия, точнее, бассейн р.Чорохи. На это указывают новейшие открытия, к числу которых относится клад из Кирнати.

Кирнатский клад был обнаружен в сентябре 1994 г. на правом берегу р.Чорохи в сел.Кирнати, в местечке, именуемом местным населением Потури. В состав клада входит семь бронзовых топоров, отличающихся массивностью пропорций. Поверхность обработана недостаточно тщательно (особенно в области обуха и рукояточного отверстия). Судя по всему, мы имеем дело с начальной стадией формирования топоров этого типа. Некоторые из них имеют сравнительно узкий обух и узкое отверстие, нередко ребра между гранями нечетко выражены. На некоторых имеется характерный для архаичных топоров выступ на фронтальной части. Иногда на краях рукояточного отверстия отсутствует оформление в виде узких граней. Боковые грани корпуса (в основном, задние) несколько углублены, средняя грань сравнительно плоская. Встречаются также ребра округлой формы, характерные для ранних образцов данного типа. Лезвия низкие, иногда слегка округлые, за-

тупившиеся от употребления. Вполне очевидно, что эти предметы использовались в хозяйственных целях. Все экземпляры покрыты вредной патиной.

На кирнатских топорах прослеживаются также признаки, характерные для колхидских топоров последующего времени: острый скошенный обух, остроовальное рукояточное отверстие, шестигранный корпус и асимметричное лезвие. Несомненно, они являются непосредственными предшественниками бронзовых топоров – одного из наиболее характерных элементов колхидской культуры и именно поэтому представляют особый интерес. По форме и возрасту кирнатские топоры не имеют аналогов в материалах Колхиды. По ряду признаков они проявляют некоторую близость как с топорами эпохи средней бронзы, так и широко известными образцами раннего этапа позднебронзовой эпохи. Следовательно, не исключено, что топоры из Кирнати являются иллюстрацией заключительного этапа длительного процесса развития топоров эпохи ранней и средней бронзы, за которыми, в конечном счете, следует формирование собственно колхидских топоров со своими видами и подвидами. Дата кирнатского клада определяется XVI-XV вв. до н.э.

Еще один клад был обнаружен в апреле 1994 года на левом берегу р. Чорохи, в сел. Тхилнари Хелвачаурского р-на, в трех км от реки, близ дома, принадлежащего З. Беридзе. В состав клада входят четыре колхидских топора различной степени сохранности, профилированные и безликие фрагменты сегментовидных орудий (из них два целых, четыре неполных экземпляра) и 18 фрагментов слитков или отходов металлического производства, всего 44 единицы.

Новейшие находки из Тхилнари представляют большой научный интерес. На основе соответствующих аналогий, входящие в состав клада колхидские топоры и сегментовидные орудия датируются XIV-XIII вв. до н.э.

Обращает на себя внимание также топор из сел. Гвара Хелвачаурского р-на, обнаруженный неподалеку от Гварасцихе, на левом берегу р. Мачахела близ места ее слияния с р. Чорохи. Это один из лучших образцов колхидских топоров первого типа и датируется XIII-XII вв. до н.э.

Среди различных материалов, выявленных в сел. Сихалидзеби Кедского р-на в 1991 году интерес представляют топоры с молотовидным обухом (6 экземпляров). Эта первая столь многочисленная находка топоров данного типа на территории Колхиды. Большая часть топоров этого ряда обнаружены на территории Аджарии. С учетом ореала

их распространения можно предполагать, что процесс формирования этих топоров следует увязывать с Юго-Западной Грузией. В состав клада входили также фрагменты бронзового пояса и керамической посуды. Материал датируется XII-XI вв. до н.э.

Интересное открытие имело место в сел. Зундаги Кедского р-на. Здесь в 1994 году был обнаружен клад, состоящий из металлических изделий весом около 7 кг. По словам очевидцев, предметы находились в глиняном горшке. Из них сохранилось всего восемь единиц: бронзовый топор центральнозакавказского типа, плоский топор, браслет, два массивных кольца, две поясные пряжки и один предмет неизвестного назначения. Материал датируется XI-X вв. до н.э.

Коллекцию бронзовых предметов исследуемой эпохи из Чорохского бассейна дополнили материалы, обнаруженные при дорожных работах, проводимых близ села Ваио Кедского р-на. Это канелированный кувшин, бронзовые височные спирали, кольца и подвески. Не исключено, что погребальный инвентарь изготовлен в местной мастерской в конце II – начале I тысяч. до н.э.

Таков неполный перечень новейших открытий, относящихся ко второму этапу колхидской культуры из бассейна р.Чорохи, позволяющих предполагать наличие непрерывной связи между культурами раннего этапа и колхидской бронзовой культурой.

Таким образом, можно с уверенностью сказать, что к финальной стадии мезолита и в неолите Юго-Западная Грузия представляет собой один из наиболее значительных очагов восточнокавказской зоны, где протекали процессы формирования и развития раннеземледельческих культур и производящих форм хозяйства. Подтверждением тому служат многочисленные археологические памятники из причерноморских, предгорных и горных областей этого региона. Широкое же освоение горной полосы указывает на то, что уже на ранней ступени своего развития хозяйственная деятельность местного населения основывалась на симбиозе земледелия и скотоводства.

Наиболее значительными памятниками эпохи энеолита и ранней бронзы из Западного Закавказья являются Джанджгари и Колотаури. В свете новейших открытий вырисовываются локальные варианты культур указанного времени. Находит подтверждение гипотеза, что именно в это время в пределах исследуемой территории появляются крупные очаги металлургии, создающие предпосылки для формирования само-

бытной высокоразвитой колхидской бронзовой культуры. В этом плане наиболее богатый и информативный материал проистекает из культурных слоев Пичвнари -- эталонного памятника эпохи поздней бронзы. Подробное рассмотрение этих материалов выходит за рамки нашего исследования, тем более, что результатам исследования указанного памятника в специальной литературе уделено должное внимание.

С учетом имеющихся в нашем распоряжении находок мы приходим к заключению, что колыбелью колхидской культуры, одним из основных ее очагов является Юго-Западная Грузия, в частности, бассейн р. Чорохи, изобилующий рудными месторождениями, способными обеспечить производство металла. К сожалению, работы по изысканию древних выходов меди здесь пока еще не проводились. В этом плане еще более перспективным выглядит обследование областей, расположенных за пределами современной Грузии, хотя сведения о них ограничиваются Артвинским кладом и свидетельствами письменных источников.

Различные археологические памятники, выявленные здесь за последние десятилетия -- обширные и небольшие поселения, святилища, могилы, многочисленные клады -- позволяют утверждать, что первые признаки новой культуры на исследуемой территории зарождаются в эпоху средней бронзы. Именно с этого времени внедряется и впоследствии канонизируется характерная для колхидской культуры архитектура срубного типа с глиняной обмазкой, разнообразная по форме богато оформленная керамическая посуда. Один из наиболее значительных очагов земледелия и скотоводства -- поселение Пичвнари к этому времени приобретает функцию центра по обработке металла. Единство экономики и культуры уже на ранних этапах способствует формированию соответствующих религиозных представлений и обычаев, о чем свидетельствуют результаты исследования уникального культового центра -- святилища на поселении Пичвнари. Все вышесказанное относится к ранней ступени развития исследуемой культуры. Со второго этапа позднебронзовой эпохи появление в причерноморской полосе песчаных холмов-насыпей знаменует возникновение общеплеменного религиозного мировоззрения.

Особенно важна роль памятников Юго-Западной Грузии, в частности, Чорохского бассейна, в плане исследования вопросов генезиса основного элемента колхидской культуры -- бронзовых орудий. Так, между Урекскими топорами и их предполагаемыми прототипами появилось промежуточное звено в виде Кирнатских находок, свидетельствующее

щих о том, что идея создания орудий данного типа впервые возникла именно в Юго-Восточном Причерноморье. Одновременно, топоры из Кирнати являются непосредственными предшественниками бронзовых топоров первого типа – венца колхидской культуры.

Процесс формирования топоров первого типа, равно как и их прототипов, принято увязывать с Аджарией и Гурией (несколько иная картина вырисовывается в Абхазии). Это касается и некоторых других типов. В результате новейших открытий их число дополнили топоры с молотовидным обухом.

Аналогично обстоит дело и с другими определяющими элементами колхидской культуры. Так, древнейшие образцы лопатовидных и простых мотыг обнаружены в пределах исследуемой территории. Фактически, за исключением двух образцов из Имерети, ареал распространения т.н. цалди ограничивается Аджарией и Гурией. Несколько более обширна география сегментных орудий.

Целый ряд факторов, в первую очередь высокий уровень развития местных племен, общие исторические корни, территориальная близость и, соответственно, тесные контакты с Передней Азией и цивилизациями Эгейского мира, подготовил почву для возникновения на территории Юго-Восточного Причерноморья в бассейне р. Чорохи первых раннегосударственных объединений Данаена (Диаохи), а затем – Колха, нашедших отражение в мифе об аргонавтах и греко-римских письменных источниках.

Таким образом, новейшие археологические открытия на территории Юго-Западной Грузии в бассейне р. Чорохи свидетельствуют в пользу мнения многочисленной группы исследователей, считающих, что именно этот регион является родиной и основным центром блестящей колхидской культуры, охватившей впоследствии обширную территорию. Ко второму этапу центр этой культуры перемещается в Центральную Колхиду, бассейн р. Риони. В связи со значительными сдвигами в мировом историческом процессе эта область Грузии становится средоточием колхидской культуры и распространяет ее на Северный Кавказ и Шиди Картли. Что же касается Борджомского ущелья и Месхет-Джаваheti, проникновение импульсов колхидской культуры, в силу территориальной близости с чорохским бассейном, наблюдается уже на раннем этапе.

Перемещение центра колхидской культуры в Рионский бассейн создало предпосылки для возникновения Колхидского царства к середине I тысяч. до н.э.

ტაბულების აღწერილობა

1. ნაჩადრევის ქვის ცული
2. წაბლანის (ყიშლა) ობსიდიანის იარაღები
3. მახვილაურის ქვის ცული
4. მახვილაურის ე.წ. პიკისებური იარაღი
5. ჯანჯღნარის თიხის ღერგი
6. ჯანჯღნარის თიხის ქილა
7. ჯანჯღნარის ძელის სახერეგები
8. 1. კაეის ისრისპირი ტალახნარიდან
2. კაეის ისრისპირი ველათიდან
9. კოლოგაურის თიხის ქილა და ქოთანა
10. ჯანჯღნარის თიხის ჯამი
11. ნაომარის ბრინჯაოს ცული
12. კირნათის განძი
13. ბრინჯაოს ცულები კირნათიდან
14. ბრინჯაოს ცულები კირნათიდან
15. ბრინჯაოს ცულები კირნათიდან
16. თხილნარის განძი
17. თხილნარის ბრინჯაოს ცულები
18. თხილნარის ბრინჯაოს ცულების ნაგებები
19. სეგმენტური იარაღები თხილნარიდან
20. სეგმენტური იარაღები თხილნარიდან
21. თხილნარის ბრინჯაოს მძლეობი
22. კოლხური ცული გვარადან
23. სიხალიძეების განძი
24. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
25. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
26. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
27. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
28. 1. ყუაყვერიანი ცული სიხალიძეებიდან.

2. ბრინჯაოს სარტყლის ნატეხები სისალიძეებიდან
29. ზუნდაგის განძი
30. 1. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული ზუნდაგიდან
2. ბრტყელი ცული ზუნდაგიდან
31. 1. ბრინჯაოს სამაჯური ზუნდაგიდან
2, 3. ბრინჯაოს რგოლები ზუნდაგიდან
32. 1. ორნამენტებული ნივთი ზუნდაგიდან
2, 3. ბრინჯაოს აბზინდები
33. ვაიოს განძი
34. ბრინჯაოს სამკაულები ვაიოდან

THE LIST OF ILLUSTRATIONS

1. The stone axe from Nachadrevi
2. The obsidian tools from Tsablani (Kishla)
3. The stone axe from Makhvilauri
4. The s.c. lance form Makhvilauri
5. The clay jar from Janjgnari
6. The clay pot from Janjgnari
7. The bone awe from Janjgnari
8. 1. The flint arrowhead from Talakhnari.
2. The flint arrowhead from Velati
9. The clay pots from Kolotauri
10. The clay bowe from Janjgnari
11. The bronze axe from Naomari
12. The Kirnati T'reasure
13. The bronze axes from Kimati
14. The bronze axes from Kirnati
15. The bronze axes from Kimati
16. The Kimati T'reasure
17. The bronze axes from Tkhilnari
18. The fragments of bronze axes from Tkhilnari
19. The segments from Tkhilnari
20. The segments from Tkhilnari

21. The bronze ingot from Tkhltnari
22. The Kolkhian axe from Gvara
23. The Sikhalidzeebi Treasure
24. The bronze axes from Sikhalidzeebi
25. The bronze axes from Sikhalidzeebi
26. The bronze axes from Sikhalidzeebi
27. The bronze axes from Sikhalidzeebi
28. 1. The axe-hammer from Sikhalidzeebi.
2. Fragment of bronze belt from Sikhalidzeebi
29. The Zundagi Treasure
30. 1. The s.c. central-transcaucasian axe from Zundagi.
2. The s.c. blat axe from Zundagi.
31. 1. The bronze bracelet from Zundagi.
2, 3. The bronze rings from Zundagi
32. 1. The ornaments object from Zundagi.
2, 3. The bronze clasps.
33. The Vaio Treasure.
34. The bronze ornamentations from Vaio.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- Таб. 1. Каменный топор из Начадреви.
- Таб. 2. Obsidian weapons from Tsalana (Kishla).
- Таб. 3. Каменный топор из Махвилаури
- Таб. 4. Махвилаурский т.с. «Пикообразное орудие»
- Таб. 5. Глиняный сосуд из Джанджгари
- Таб. 6. Глиняный сосуд из Джанджгари
- Таб. 7. Костянные сверла из Джанджгари
- Таб. 8. 1. Кремневый накопечник стрел из сел. Ерге (Талахари);
2. Кремневый накопечник стрел из сел. Дидачара (Велати)
- Таб. 9. Глиняные сосуды из Колотаури.
- Таб. 10. Глиняные сосуды из Джанджгари.
- Таб. 11. Бронзовый топор из Наомари.
- Таб. 12. Кирнатский клад

- Таб. 13. Бронзовые топоры из Кирнати.
- Таб. 14. Бронзовые топоры из Кирнати.
- Таб. 15. Бронзовые топоры из Кирнати.
- Таб. 16. Тхилнарский клад.
- Таб. 17. Бронзовые топоры из Тхилнари.
- Таб. 18. Бронзовые топоры из Тхилнари.
- Таб. 19. Сегментовидные орудия из Тхилнари.
- Таб. 20. Сегментовидные орудия из Тхилнари.
- Таб. 21. Бронзовые слитки из Тхилнари.
- Таб. 22. Бронзовый топор из Гвара.
- Таб. 23. Клад из Сихалидзееби.
- Таб. 24. Колхидский топор из Сихалидзееби.
- Таб. 25.. Колхидский топор из Сихалидзееби.
- Таб. 26. Колхидский топор из Сихалидзееби.
- Таб. 27. Колхидский топор из Сихалидзееби.
- Таб. 28. 1. Колхидский топор из Сихалидзееби.
- 2. Бронзовый пояс из Сихалидзееби.
- Таб. 29. Зундагский клад.
- Таб. 30. 1. Центральноразавкавказский топор из Зундага;
- 2. Плоский топор из Зундага.
- Таб. 31. 1. Бронзовый браслет из Зундага.
- 2, 3. Бронзовые кольца из Зундага.
- Таб. 32. 1. Бронзовый орнаментированный предмет из Зундага;
- 2, 3. Бронзовые бляхи.
- Таб. 33. Клад из Ваио.
- Таб. 34. Бронзовые украшения из Ваио.

გვ. 1

ტყ. 2

ඡාය. 3

ფიგ. 5

რპპ. 6

— — —

ප්‍ර. 7

1

2

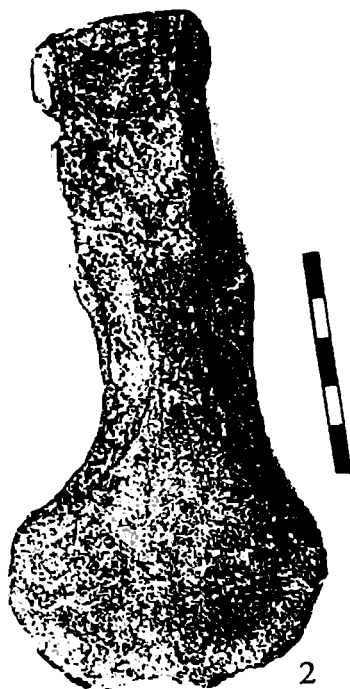
பெ. 10

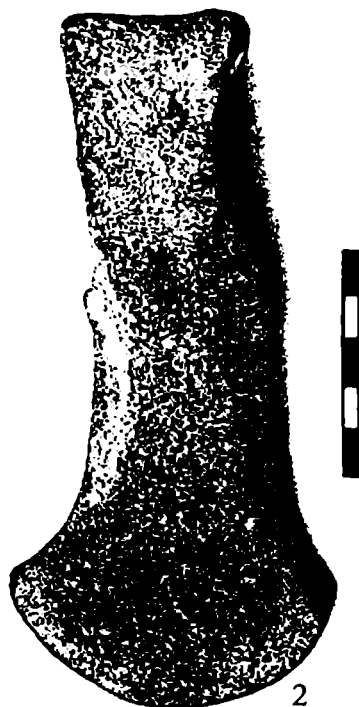

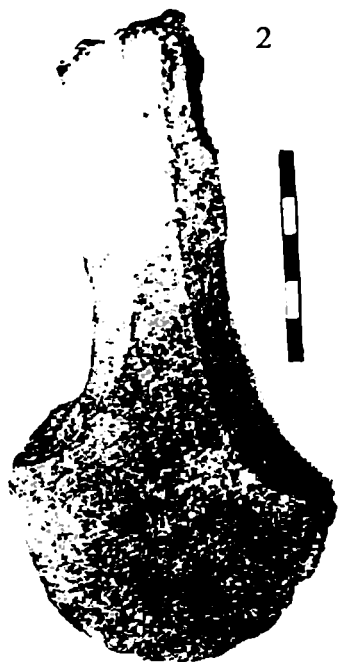
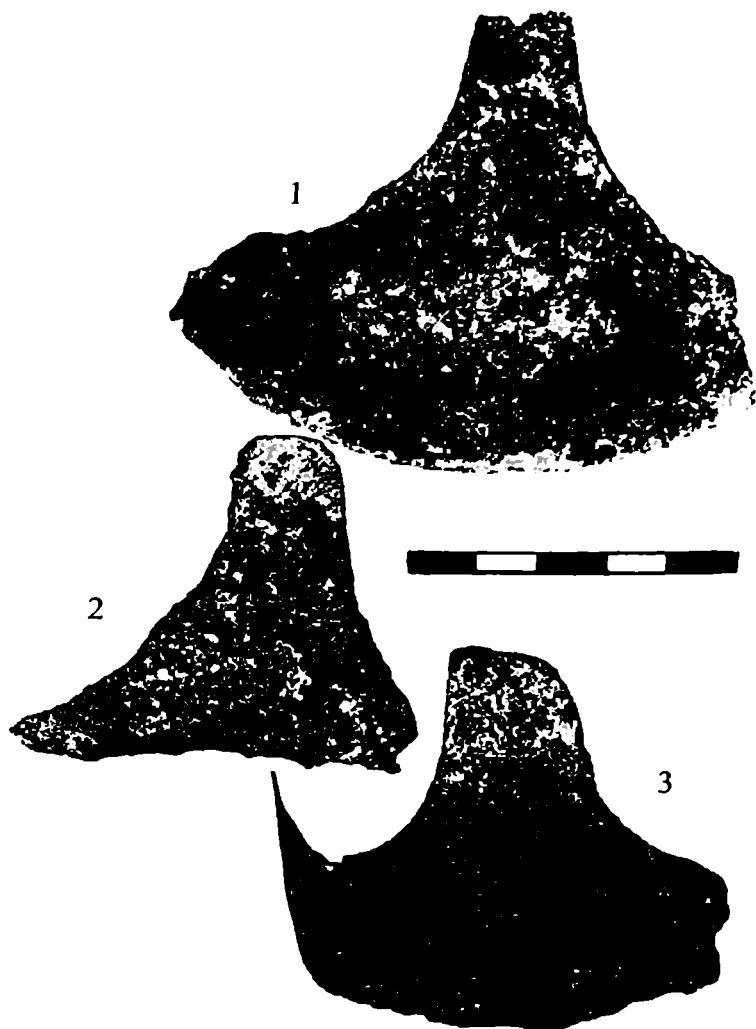

Рис. 18

Рис. 19

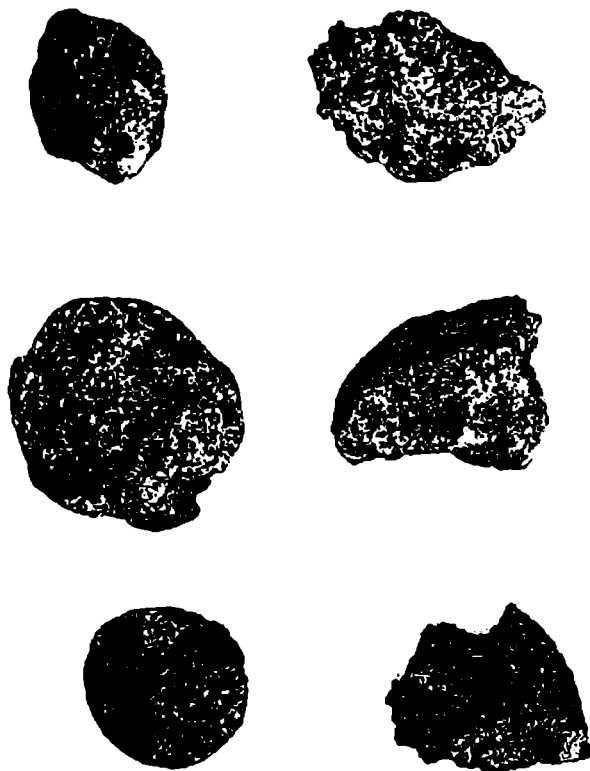
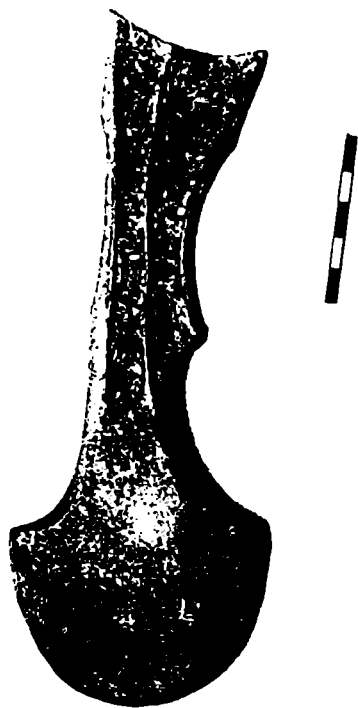

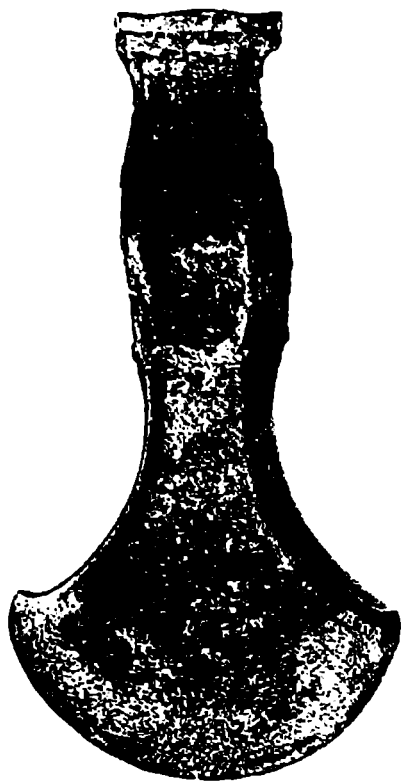

Рис. 24

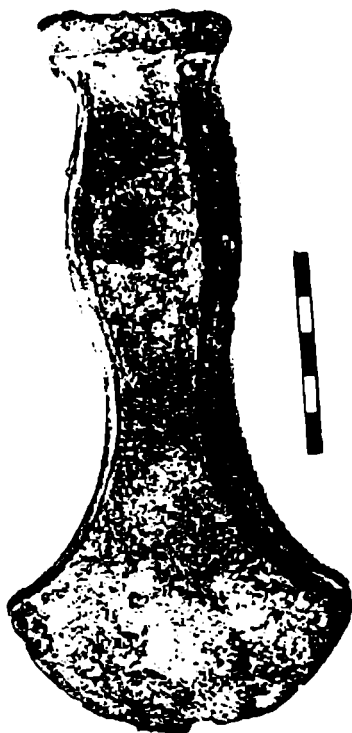
ტაბ. 25

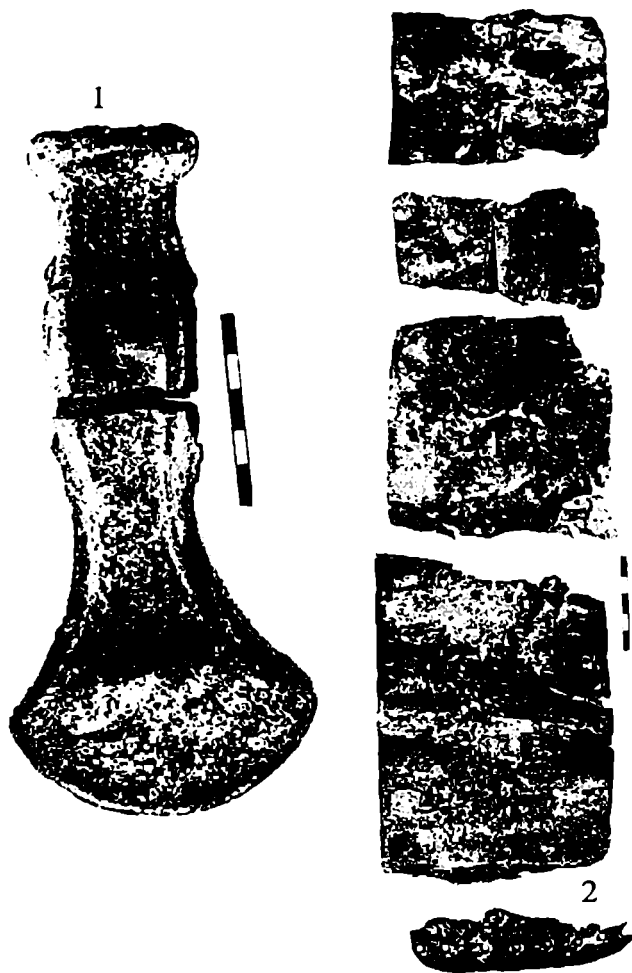

ფიგ. 26

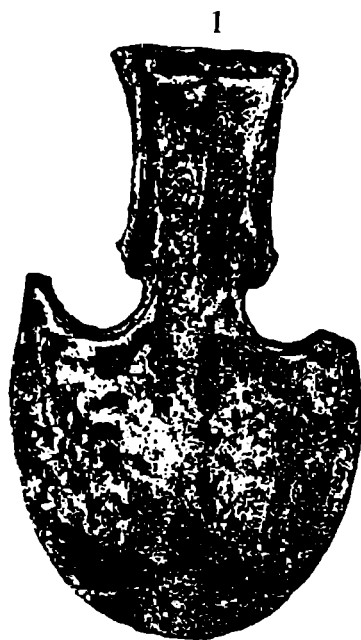

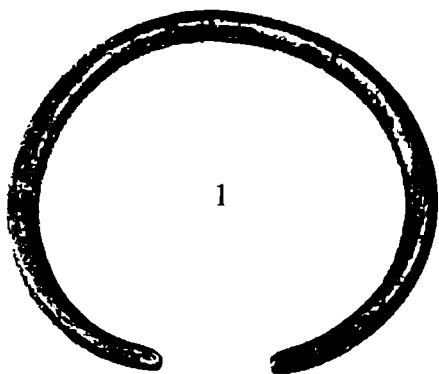
ფიგ. 27

1

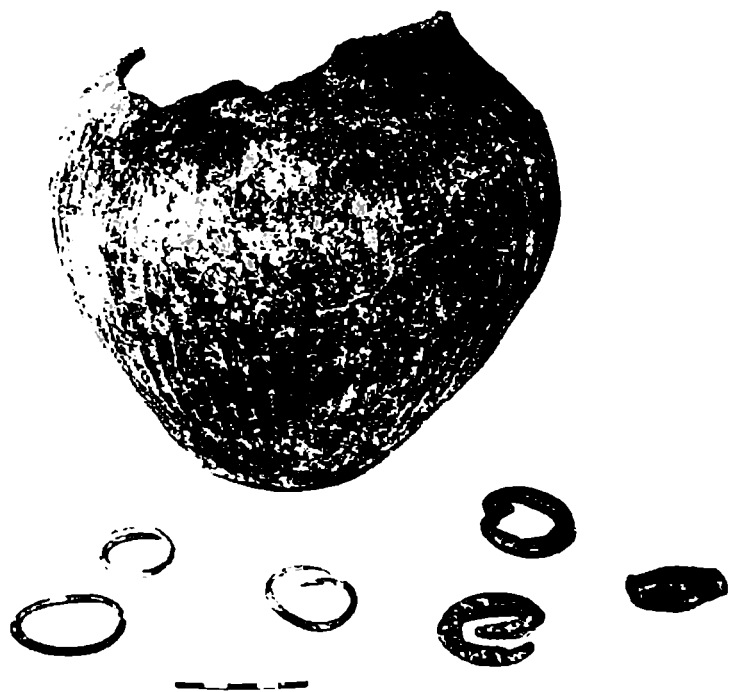

2

3

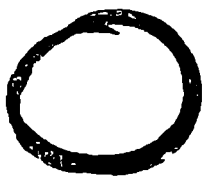

1

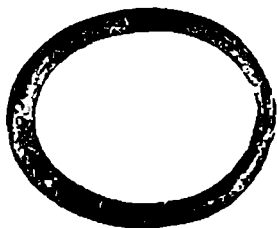
2

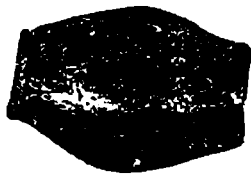
3

4

5

6

შემოკლებათა განმარტება

მსკა	მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგი-
ისათვის	
სას	საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები
სდსძ	სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძეგლები
სიგკ	საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული
სმამ,	ისტორიის სერია – საქართველოს რესპუბლიკის მეცნი-
ერებათა	აკადემიის მაქსე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფი-
ის და ხელოვნების	ისტორიის სერია
სასმაე	ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო
მუშეუმის	არქეოლოგიური ექსპედიციები
სსმმ	ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო
მუშეუმის	მოამბე
უსაძ	უფოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АО	Археологические открытия
АС	Археологический сборник
ВВ	Византийский вестник
ВДИ	Вестник древней истории
ИГАИМК	Известия Государственной Академии истории матери-
альной культуры	
КСИА	Краткие сообщения Института археологии
МАГК	Материалы по археологии Грузии и Кавказа

МИА – Материалы и исследования по археологии
ОАК – Отчёты Археологической комиссии истории: археологии и этнографии АН Грузии им. И.А. Джавахишвили
СА – Советская Археология
САИ – Свод Археологических Источников
САНГ – Сообщения Академии наук Республики Грузии
СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа
ТАИИЯЛ – Труды Абхазского Института Истории, Языка и литературы им. Д.И.Гулиа
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
ХКААМ – Художественная культура и археология античного мира

გეოგრაფიულ სახელთა საკიბეული

- აბანო 54
- აბანოს ხევი 20, 21
- აბასთუმანი 21
- აბელია 32
- ადიგენი 72
- ადლერი 17, 19
- აგანთა 23
- აგერბაიჯანი 22, 32, 40, 77, 78
- აზია 5, 18
- აია 52
- აკაერეთა 69, 85
- ალგეთის ხეობა 32
- ალგაი 18
- ამბროლაური 46
- ამიერკავკასია 18, 19, 20, 22, 28, 30, 34, 43
- ამირანის გორა 21
- ამუქი 23
- ანასეული 15, 31
- ანაგოლია 5, 18, 20, 33, 34, 36
- ანკარა 77
- ანტიგაერი 9
- არაგვის ხეობა 29
- არაქსი 77
- არგვეთი 19, 23
- არდისუბანი 21
- ართვინი 9, 36, 43, 66, 67
- არმავირბლური 33
- არნისი 20, 29
- არსიანის ქელი 6, 11, 12, 54
- არუსლო 20
- აგარა 23
- აფიანჩი 28
- აფხაზეთი 23, 36, 45, 93
- ალაიანი 21
- აღმოსავლეთი ჭანეთის ქელი 7
- აჭანდარა 23
- აჭარა 6, 7, 11, 12, 13, 15, 24, 26, 32, 36, 43, 46, 47, 48, 50, 70, 72, 76, 79, 83
- აჭარისწყალი 12, 30, 69, 74, 75
- აჭარისწყლის ხეობა 10, 11, 12, 13, 33, 35, 50, 69, 75, 86
- აჭარის მთიანეთი 23, 33
- აჭარა-გურია 8, 49, 91
- აჭარა-გურიის ქელი 7, 11
- აჭარა-იმერეთის ქელი 7, 11, 12
- ახალსოფელი 23
- ახალქალაქი 79
- ახალციხე 11, 12, 37
- ახლო აღმოსავლეთი 29
- ბაგინეთი 80
- ბათუმი 6, 9, 16, 54, 62, 63, 74, 84, 86
- ბაიბურთი 11
- ბალკანეთი 18

ბარმაქსიზი 21, 32
 ბარცხანისწყალი 6
 ბაღდადი 60, 79
 ბეგათუბანი 78
 ბერიკლდეები 20, 21
 ბეშთაშენი 21
 ბეშუმე 14
 ბელლევანი 9, 10
 ბიჭვინთა 61
 ბობოყვათი 79
 ბოდორნა 20
 ბორნი ღელე 37
 ბორჯომი 37, 67, 92
 ბოლაშქოიში 78
 ბრდაძორი 34
 ბრილი 83
 ბაგრა 61
 გალი 83
 განთიადი 67
 გვარა 68, 69
 გვარჯილას კლდე 28
 გინჩინსკი 88
 გიუმეშჰანე 10, 11
 გოდერძი 12, 42, 50
 გომარეთი 21
 გონიოს კონსტი 6
 გონიო 9
 გორა 20
 გორგეული 10
 გორი 67, 80
 გუად-ისუ 23
 გუანდრა 23
 გუბაშეული 72
 გუდაბერგყა 21
 გურია 36, 48, 79, 93
 გურძემი 79
 ღაბლა გომი 19, 23

დაიანე 91
 დანისპარაული 16
 დარკვეთი 23, 29
 დასავლეთი ამიერკავკასია 22
 დასავლეთი საქართველო 21, 22, 23, 29, 30, 31, 43, 46, 51, 52
 დაღესტანი 88, 90
 დაღისგითეფე 10
 დებედა 19
 დელისი 20
 დეხვა 8
 დიდაჭარა 16, 50, 53, 69
 დიდი თეფე 9
 დიდი იაილუბი 10
 დიდუბე 21, 32
 დიმი 60, 61
 დიხაგეძუბა 23, 38
 დნეპრისპირეთი 18
 დოლმენები 23, 24
 დუნაისპირეთი 34, 35
 მეგოსი 5, 91
 ეგვიპტე 18
 ევროპა 5, 18
 ელარი 33
 ენგური 46
 ერგე 11, 53, 59, 60, 61, 69
 ერკეიო 72
 ესპანეთი 11
 ერნისი 33
 ეშერა 23, 42, 61
 ვაიო 13, 83, 86, 87, 88, 89, 91
 ვაკიჯყარი 67, 79
 ველათი 16
 ზაქესი 34
 ზედა რუსთა 88
 ზემო ჯოჭო 53, 59, 69
 ზემო სიმონეთი 67, 68

გენითი 67
 გესტაფონი 78, 83
 გელონადალი 10
 გვარე 84
 გუელი 21
 გუგდიდი 79
 გუნდაგა 74, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 84
 გურგა 38
 გღვისპირეთი 5, 14
 გღუდერი 21
 შაგილონი 67
 თბილისი 84
 თეთრამიწა 23, 30
 თეთრიმღვიმე 23, 28, 30
 თეთრიწყარო 21
 თელოვანი 37, 67
 თერჯოლა 28, 30
 თიკანაური 14
 თლია 80, 82, 88
 თარელიგორა 21, 40
 თრიალეთი 22, 37, 77, 88
 თურქეთი 11, 63
 თხილნარი 62, 63, 66, 67, 68
 თსმორი 46
 შალბუზი 34
 იბერია 39
 ილგო 21
 იმერეთი 36, 78, 91
 იმირის გორა 29
 ირანი 20
 ირემაძეები 24
 ირლანდია 80
 იგალია 11
 ქავკასიის მთისწინეთი 40
 ქავკასია 5, 11, 19, 24, 30, 42, 88, 90
 კალოთა 71
 კანლიდალი 11
 კარჩხალი 7, 11
 კარპატები 18
 • კატართა 67
 კახაბერი 16
 კახაბრის ვაკე 6
 კახეთი 21, 22, 37
 კახიონლოური 67
 კელერმესი 83
 • კვარცხანი 10
 კვამგა 74, 84
 • კვირიკე 16
 კიკეთი 21, 32
 კინოთი 83
 კირნათი 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 91
 • კისტრიში 6, 8, 45, 47
 კისლოვოდსკი 88
 კისტრიკი 31, 38
 კიურდერე 34
 • კობალეთი 54
 კოლხა 91
 კოლხეთის ბარი 37, 51
 კოლხეთის დაბლობი 38, 52
 კოლხეთი 6, 8, 11, 22, 23, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 52, 58, 64, 68, 70, 92
 კოლოტაური 32, 33, 35, 74, 75, 89
 კრეტა-მიკენი 17
 კურანის ველი 80
 კურგია 38
 ლავოლესი 29
 ლეჩქოფი 61
 ლეჩხუმი 36, 60, 79
 ლიხნე 61

ლომანქელი 54
 ლოუ 23
 ლურისტანი 83
 მაგაზალია 29
 მაიკოპი 22
 მაკრიალი 9
 მალაქლუ 33
 მამათი 31
 მარადილი 54
 მარნეული 19
 მარტყოფი 22, 86
 • მარტვილი 79
 მამევერა 19
 მახარია 79
 მახო 53, 60, 61
 • მახინჯაური 67
 მახუნსეთი 75, 83
 მახვილაური 15, 16, 17, 31
 მაჭარა 23
 მაჭახლის ხეობა 68
 მაჭიხეთი 37
 მაჭახელა 8, 68
 მაჭახლისწყალი 10
 მაჭახლის პირი 10
 მელექედური 53, 67, 69
 მელილელე 40
 მერისი 13, 85, 88
 მერისის წყალი 12
 მერისინი 23
 მესოპოტამია 20, 29, 34
 მესხეთი-ჯაფახეთი 22, 37, 40, 50, 92
 მესხეთი 11, 12, 36
 მეფისწყარო 54
 მეხჩისციხე 36, 77
 მეჯერისსხევი 34
 მთავარანგელო 10, 54

მთიანეთი 89
 მთისწინეთი 8
 მიკენი 87
 მილი 20, 26
 მოსკოვი 82
 მოწამეთა 23
 მტკვარი 19
 მტკვარ-არაქსი 20, 21, 23
 მურვანეთი 63
 • მურლული 9, 10
 • მუსხი 37
 მულანის ველი 26
 მუხათგვერდი 21
 მღვიმევი 28
 მცირე აზია 80
 მცხეთის გორა 21
 მწვანე კონსხი 6
 მჭადიჯვარი 21
 ნაბელლავი 54
 ნადარბაზევი 54
 ნამარსუ 38
 ნამგელური 80
 ნაომარი 33, 34, 35
 • ნაოხვამუ 38
 ნაგანები 7, 8
 ნაგასტარი 21
 ნაჩადრევი 14, 15, 17
 • ნაჩერქეშევი 24
 ნაცარგორა 21, 40
 ნაჭიბერევი 54
 ნასიდრები 32
 ნისიჭევანი 20, 29, 32
 ნოსირი 38
 ნული 21, 88
 ნუხა-მინგეჩაური 77
 ნუხი 32, 37
 ოდიში 15, 31

ოზნი 21
 ოთხარა 23
 ორდუ 36, 43
 ოსეთი 34, 41, 88
 ოუშკეითი 67, 80
 ოჩამჩირე 23, 29, 38
 ოცაბური 54
 ოქეს-ბადადალის მთა 9
 ოქუმი 23
 პაკისტანი 80
 პალესტინა 80
 პერევი 78
 პერვომისკი 88
 პილენკოვი 61
 პირელი მაისი 71, 84
 პონგოსის ქელი 7, 9, 11
 პონგოს მთა 9, 17
 შინვალი 20, 21
 რაჭა 36, 83
 რაჭა-ლეჩხუმი 45, 47, 67
 რიონი 22, 23, 45, 46, 52
 რიონ-ალამანი 40
 რიონის აუზი 52
 რიონის პირეთი 92
 საასლია 86
 საგვარჯილე 23, 28, 29, 30
 საელიაო 23
 საკაყია 28
 სამცორი 22
 სამერცხლეკლდე 23, 28, 29
 სამელეკლდე 23, 29, 30
 სამეგრელო 36, 79
 სამკოლია 54
 სამთავრო 40, 73, 78, 79
 სამშვილდე 21, 32
 სამცხე-ჯავახეთი 21
 სამხ.-დასავ. საქართველო 5, 6, 7, 14, 18, 41, 44, 45, 48, 50, 53, 70, 72, 73, 80, 81, 84, 91, 92, 93
 სამხ.-აღმ. შავიზღვისპირეთი 16, 48, 49, 51, 61, 80, 91
 სანახშირე 54
 სანიწყალი 54
 სანკტ-პეტერბურგი 77
 სარფი 10
 საქართველო 9, 10, 11, 25, 27, 28, 37, 39, 51, 87, 88, 90
 საღორეთი 53, 71, 72, 74, 84
 საყორნია 11
 , საზხერე 23, 78, 83, 87, 89
 * სახალევაში 53, 59, 60, 61
 სახეასკი 54
 სეხადალი 10
 სევანეთი 30, 34, 36, 66, 78
 სიალკი 23
 სიონი 20, 26, 29
 სირია 80
 სიხალიძეები 69, 70, 72, 73, 74, 82, 85
 სომხეთი 33, 34, 37, 40, 77, 78
 სოჭი 17, 19
 სოხუმი 67
 სტანიცა 88
 სტირუაში 88
 სუმა 23
 სურამის ქელი 77
 სურმუში 60 61
 სხალთის წყალი 12
 სხალთა 15
 ტავრი 9
 ტავროსი 48
 ტალახნარი 30, 31
 ტაშირ-ძორაგეთი 76
 ტელსოტგო 29

- ტელშიმშარა 29
 ტელხასუნი 29
 ტიანშანი 18
 ტოლანკლდე 28
 ტრიპოლი 26
 უდე 37, 48, 72
 უკრაინა 37
 ულიანოვკა 20, 29
 უნაგირა 78
 ურალი 18
 ურარტუ 45
 ურბნისი 66, 67
 ურეკი 53, 58, 61, 67, 83, 88, 91
 ური 34
 უჩამბა 13
 შასკაუ 83, 88
 ფაშისი 45
 ფარცხანაყანევი 67
 ფიჩორი 23
 ფიჭვნარი 38, 80, 88, 90, 93
 ფოტური 54, 55
 ფოცხოვი 77
 ფსოუ 23
 ქარაზი 34
 ქაიილი 9
 ქართლ-კახეთი 40
 ქედა 32, 69, 74, 75, 83, 84, 85
 ქედქედი 54
 ქეციქედი 30
 ქვასათალი 21, 88
 ქვაცხელები 21
 ქვაჭარა 28
 ქეახილა 9
 ქვემო არნისი 21
 ქვემო იმერეთი 79
 ქვემო ქართლი 29, 37, 40
 ქიულთეფე 29, 32
 ქობულეთი 16, 47, 53, 59, 60, 61, 71
 ქორეთი 24, 32
 ქუთაისი 30
 ქუთურეთი 54
 ქულბაქები 21, 34
 ლართისკარი 21
 • ღორჯომის წყალი 12
 • ღორჯომი 33
 ღრემისდელე 54
 ღრმახევისთავი 21
 შაბარდო-ბალყარეთი 41, 88
 ყათლანიხევი 40
 ყანდიდალი 12
 ყარაბალი 20, 26
 ყარაშალვარი 10
 ყარსი 36, 73, 77, 78
 ყვირილა 22, 23
 ყიზილაჯო 34
 ყიშლა 15
 ყობანი 41
 ყოროლისწყალი 6, 8
 ყუბანისპირეთი 37
 ყულანურხვა 23
 შავი ზღვა 6, 9, 10
 შავი ზღვისპირეთი 52
 შავშეთის ქედი 6, 7, 10, 11, 12
 შავყანა 54
 შარაბიძეები 63
 შიდა ქართლი 22, 40, 66, 82, 88, 92
 შილდა 40
 შომუთეფე 18, 20
 შრომა 23, 67, 79
 შუა აზია 17
 შუამდინარეთი 18
 შუახევი 16, 71

- მულავერის წყალი 19
 მულავერი 20, 26, 29
 მულავერის გორა 20
 მუშანეთი 54
 მჭერნალი 10
 ჩაისუბანი 53, 71, 72
 ჩაქვისწყალი 6, 8, 47, 71
 ჩაქვი 82
 ჩეჩნეთ-ინგუშეთი 41
 ჩინეთი 18
 ჩირდილა 54
 ჩირუხისწყალი 12
 ჩიხე 78
 ჩიხორი 23
 ჩოლოქი 6, 8, 16
 ჩრდილო კავკასია 31, 90
 ჩხალი 9, 10
 ჩხორთოლი 15
 საგერი 78
 ცარცის გორა 24
 ციალი 9
 ციხილეთი 9
 ციხისძირის კონცხი 1, 66
 ციხია გორა 21
 ციხისძირი 6, 67, 79
 ცუსცვათი 23, 29
 ცხინვალი 78
 ცსუმი 38
 ძაბლავეთი 54
 ძანსული 10, 11
 ძეგლი აღმოსავლეთი 5
 ძუძუანა 23, 28, 30
 წალკა 22
 წეროვანი 21
 წითელი სოფელი 20
 წინა აზია 5, 17, 18, 20, 22, 34, 35, 91
 წოფი 20
 წყალტუბო 28, 30
 ჯანეთის ქედი 2
 ჭახათი 28
 ჭვანა 16, 71
 ჭვანის ხეობა 72, 73
 ჭვანის წყალი 12
 ჭიათურა 28, 30
 ჭონჭყუ 54
 ჭოროხი 6, 8, 9, 10, 16, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 60, 63, 68, 69
 ჭოროხის აუზი 5, 6, 9, 10, 11, 14, 17, 36, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 62, 66, 72, 73, 82, 89, 91, 92
 ხასუნა 23
 ხაგუსა 77
 ხევი 48, 72, 73
 ხელვაჩაური 16, 30, 53, 68, 83, 85
 ხელთუბანი 20
 ხიზანანთ გორო 21
 ხირსა 21
 ხიხაძირი 14, 67, 72
 ხოვლე გორა 40
 ხოდი 10
 ხოლდურსე 6
 სორსა 54
 სულს 15, 16, 24, 33, 50, 71
 სეცუბანი 16, 71, 73, 82
 სრამი 19
 სრამის დიდი გორა 20
 სიკა 88
 ჯაფახი 20
 ჯანჯლნარი 24, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 35, 89
 ჯარმო 17, 23, 29

ჯეითუნი 17
ჯემლეთ ნასრი 23, 34
ჯინჰარავი 54
ჯიხანჯური 16

ჯიხაძეები 54
ჰალაფი 20
პასიეთი 24
პასუნი 20

პირთა საძიებელი

აბაშიძე ა. 59
ალასანია ქ. 7, 8
Асланов Г. 77
აფაქიძე ც. 50, 60
ბაგრატიონი ხ. 59
Бадер Н. О. 29
Баусевич Л. ფ. 7, 11
ბატონიშვილი ვახუშტი 9
ბერაძე თ. 9
ბერიძე მ. 62
ბერიძე მ. 62
ბერიძე ნ. და თ. 62
ბერძენიშვილი ნ. 28
ბიგელი კ. 36
ზაბიგაძე ე. 54
Гамкрелидзе П. Д. 9, 12
ცველესიანი გ. 8
გობეჯიშვილი გ. 38, 39, 41, 45, 46, 67
გოგელია დ. 20
გოგელია მ. 29
გოგიტიძე ს. 14, 16, 17, 53, 84
გორგოშაძე რ. 54
გრიგოლია გ. 75, 84
ღავითაძე ი. 15, 33, 35
ღავითაძე ა. 31
ღიასაშვილი დ. 8

Deeapozte 77
შელია ჩელები 11
Есаян С. А. 77
Ваидов Р. 77
ვახუშტი ბატონიშვილი 4
შაყაიშვილი ე. 78
თუშაბრამიშვილი დ. 28, 31
Иессен А. А. 6, 10, 36, 43, 51, 67
იესენი ნ. 42, 43, 49, 66
ივამჩენკო მ. 42, 67
ინაიშვილი ა. 50
Ионег. 77
იოსელიანი ა. 71
ირემაძე აღ. 24
ირემაძე 83
ქალანდაძე ა. 41, 67
კახაბერიძე მ. 54
კასიძე ა. 15, 16, 24, 69, 70, 72, 84, 85, 89, 91
კასიძე ნ. 69
კეცხოველი ნ. 8
კვირკველია რ. 37
კვირკველია მ. 9, 12
კიგელი ბ. 67
კომახიძე დ. 15
კრუჰნოვი ვ. 5
კუტალეიშვილი მ. 9

- Кухтин Б. А. 34, 43, 51, 67, 77, 78, 79, 80
 Личели В. К. 37
 ლორთქიფანიძე ო. 51, 52, 53
 ლორთქიფანიძე გ. 67
 მამულაძე შ. 15, 16, 24, 70, 72, 74, 84
 Манджгаладзе Д. В. 9
 Мартиросян А. А. 77
 მარუაშვილი ლ. 8, 10, 12
 მამალაძე ვ. 72
 მახაჭაძე ფ. 85
 მახაჭაძე ნ. 86
 მახაჭაძე ო. 85, 86
 მახაჭაძე ი. 85
 მახაჭაძე ე. 86
 მელიქიშვილი გ. 45, 49, 51
 მეშჩანინოვი ი. 42
 მინდიაშვილი გ. 22
 მირცხულავა გ. 22
 მიქელაძე თ. 49, 51
 Мунчаев Р. М. 20, 30
 მუსხელიშვილი ლ. 42
 Насидзе Г. 37
 ნებიერიძე ლ. 29
 ნეიძე კ. 8
 ნიორაძე გ. 67
 ნიქარაძე ნ. 8, 12
 ნიქარაძე ს. 85
 Ռաჭონიკიძე ა. 22
 პახომოვი ე. 67
 ჰან მურიე 10
 რამიშვილი ა. 35, 39, 49, 50, 53, 58, 59, 67, 71, 72, 79, 83, 84
 რამიშვილი რ. 75
 საბაშვილი მ. 8
 სახაროვა ლ. 42, 67
 სირაბიძე მ. 84
 სიხარულიძე ე. 53
 Техов Б. В. 80, 82, 88
 ტრუბნაკოვა ნ. 67
 შშაკოვი ა. 42
 შანცხავა ლ. 75
 ფარგენაძე ნ. 32, 74
 ფარგენაძე ვ. 74, 75
 ფალავა მ. 62
 ფევაძე გ. 62
 ფუთურიძე გ. 11
 ფხაკაძე გ. 24, 29, 31
 ქობულელა ბ. 75
 ქორიძე დ. 34, 37, 39, 47, 48, 53, 58, 59, 60, 67, 77, 78, 79, 80, 81
 ლამბაშიძე ო. 37, 46, 47, 67
 ლამბაშიძე ი. 37, 44, 51
 შალიკაძე ა. 54
 შანიძე თ. 15
 შმიდტი გ. 87
 ჩართოლანი შ. 31, 34, 78
 ჩიქვაიძე ი. 85, 86
 ჩიქვაიძე ნ. 85
 ჩიგაია გ. 67
 ჩუბინაშვილი გ. 78
 ძველაია მ. 9, 12
 ძიძიგური ლ. 68
 წერეთელი ლ. 28
 წულაძე ა. 11
 ჭელიძე დ. 20
 კილაშვილი ლ. 67
 კილაძე დ. 29
 Хачатурян Т. С. 77
 ხახუტაიშვილი დ. 84
 ხოშტარია ს. 67
 ჯავახიშვილი აღ. 8, 72
 ჯავახიშვილი გ. 31

ჯანაშია ს. 43

ჯაფარიძე ო. 22, 34, 36, 37, 39,

41, 44, 45, 58, 67, 78, 87, 88

ჯიბუტი ნ. 8, 12

ნიმუთა საბიებელი

აბზინდა 72, 75, 81

ამულეტი 17

ანატკეცი 14, 15, 24

ბარი 66, 93

ბრინჯაოს დანა 24

ბრინჯაოს ცული 37, 38, 41, 54,

55, 56, 68, 72, 75, 83

ბრინჯაოს ზოდი 65, 71

ბრინჯაოს სამკაულები 90

ბრტყელი ცული 46, 75, 79, 80, 82

ღანა-სასოკი 14

დანისებური იარაღი 29

დერგი 25, 39

დერგისებური ჭურჭელი 39

დოქი 88, 91

მშვის გახვრეტილი საკიდი 17

მავსამკაული 87

ოიხის ჯამი 33

ოიხი 17, 23, 29, 37, 38, 44, 46,

47, 49, 68

ორმის რქის ცული 29

ისრისპირი 16, 23, 28, 29, 30, 31

ქანელურებიანი დოქი 88, 89

კეცი 25, 26

კვერიხის თავი 29

კვირისტავი 23

კოვზი 29

კოლხური ცული 37, 44, 46, 48,

49, 50, 53, 59, 60, 61, 63, 66, 68,

69, 70, 72, 73

კოლხური ცულის ყალიბი 81

კოჭობი 32

ლამელა 14, 15

მახათი 28

მახვილი 40

მშვილდისარი 30

მძივსაკიდი 87

ნამგალი 38, 44, 68

ნაომარის ცული 32

ნუკლეუსი 14, 15

ნემსი 28

პინცეტი 72

რეტუმორი 28

რგოლი 41, 75, 82, 86, 88

საბეგველი 24

საბერველი 30

სადგისი 24, 25, 28

საილელ-სატეხი 17

საიხრელი 29

საკიდი 29, 40

საკინსკი 41, 72

სამაჯური 23, 41, 75, 80

სამეთუნეო ჩარხი 39

საპრიალეხელი 26, 28, 29

სარტყელი 41, 73

სატრყელის აბზინდა 82

სასაფეთქლე ხვია 84, 86, 87, 88

სატევარი 40, 41

სატეხი 40	შელსაბამი 41
საფხეკი 14, 15	ყუადაქანებული ცული 33, 34, 58
საჩიჩქნი იარაღი 28	ყუაკყურიანი ცული 48, 70, 71, 72, 73, 84, 91
საწაფი 17, 23	ყუამილიანი ცული 58, 59, 83
საწნახელი 75	შები 23, 72
სახენელი 23	შუბის პირი 28, 72
სახერეტი 24, 26, 27, 28, 29	შურდულის ქვა 24, 30
სეგმენტისებური იარაღი 37, 48, 64, 65, 66, 67, 68, 71	შტამპი 24
ტეშუბის ქანდაკება 77	ჩასართები 23
ტოლჩა 39	ჩაქუჩისებრი იარაღი 29
შიბული 41	ტული: 15, 17, 34, 40, 41, 48, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 67, 69, 72, 77, 78, 82, 91
ქალის სკულპტურა 27	წალდი 38, 46, 49, 68, 71, 83, 93
ქვის საბერეელი 17	ხელშუბის პირები 72
ქვის ცული 11, 12, 14	ჯამი 39
ქილა 25, 26, 32, 39	
ქოთანო 39, 85, 86	

სარჩევი

წინასიტყვაობა	3
ჟორონის აუზის გეობრაჟიული გარემო	5
ჟორონის აუზის ქვის ხანის კებლავი	14
ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოში	18
ჟორონის აუზი – ქოლხური კულტურის უძველესი ქერა	36
კირნათის განძი	53
თხილნარის განძი	62
გვარას ცული	68
სისხალიძეების განძი	69
ზუნდაგის განძი	74
ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფელ ვაიოდან	83
რეზიუმე (ინგლისურ ენაზე)	93
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	101
ბაბულების აღწერილობა	109
THE LIST OF ILLUSTRATIONS	110
ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ	111
შემოკლებათა განმარტება	
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ	113
გეობრაჟიულ სახელთა საკიბავალი	115
პირთა საკიბავალი	122
ნივთთა საკიბავალი	124

ბავშვ. რედაქტორი	ჯემალ ხოჭორია
მხატვრული რედაქტორი	გურამ გუჩაბიძე
ტექნიკური რედაქტორი	როზმარტ ლომაძე
უზრუნო კორექტორი	ნანული ნილოსანი
კორექტორი	გულნაზ საენიძე
დამკაბადონებული	მალხაზ ჟაღაია
ონერატორი	მარიკა ლაშხია

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11.07.2000
 ქალაქის ზომა 60X84 1/16
 სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,9
 ფიზიკური თაბახი 10
 შეკვ. №26
 ტირაჟი 300

ფასი სახელშეკრულებო

სს „გამომცემლობა აჭარა“, ბათუმი, გოგებაშვილს, 24

სს „გამომცემლობა აჭარა“ პოლიგრაფიული ცენტრი, კოსტაშას, 5